

РІЧНИК XVIII

кн. 1

ТОМ LXVII

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

БІБЛІОТЕКА УГБ 1922/23

ЛИПЕНЬ — 1917.

1917.

„Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський у Києві“, Хрещатик, 40.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Відродини Л.-Н. Вістника.

Наш старий милий Вістник оживає знов — в атмосфері свободи і визволення.

Заснований в саме столітє відродженого українського письменства, щоб на порозі нового віку обєднати в собі представників української літератури цілої Української землі, незалежно від їх напрямів і поглядів, він відбивав на собі всі ті глибокі зміни, які переживала наша література разом з усім українським життям за ці десятиліття. Не тільки зміни в літературних і культурних течіях, а і в самих основних умовах нашого життя. Ставши з початку літературним органом всеї України, австрійської і російської, він за кілька років був заборонений в Росії, але три роки пізнійше перейшов зі Львова до Києва, коли українське слово розкріпощено в Росії, і вага культурного життя і літературного руху стала пересуватись в сей бік. Процес зросту російської України, думаю, відбивався на Л.-Н. Вістнику дуже виразно. Відносини різних політичних і літературних груп України російської і австрійської до занятої ним позиції давали виразну ілюстрацію тої еволюції, яку пережило українське життя в останніх роках до великої європейської кризи. Велика війна, розірвавши Україну російську і австрійську, вдарила по самих підставах нашої часописи. Похід темних сил на знищення Українства серед воєнної руїни мав своїм наслідком припинення її. Літературні сили, згуртовані коло нашої часописи, даремно пробували відродити її поза Києвом, під різними иньшими формами. В тій дикій оргії, якою кінчала своє існування деспотія Росії, се було неможливо. Тільки велика російська революція вертає Вістникови життя. Він завдячує його українським революціонерам, що понесли прапор повстання між переодягнених в сірі шинелі українських селян, котрих царський уряд зробив сторожами свого пановання. А дволіття прогалина в рахунку його років зістанеться пам'яткою останнього лихоліття, яке пережило українське національне життя.

В велику бурхливу хвилю, коли кується нова доля народів Росії, інтереси чисто літературні не можуть претендувати на центральне місце. „Для звуковъ сладкихъ и молитвъ“ не час тепер, і не в них, очевидно, буде лежати центр ваги нашого журналу. На скільки література являється виразом інтересів, що домінують в життю, — Вістник в теперішній часі буде мабуть відбивати на собі перед усім політичний і національний порив нинішньої хвилі. Але не перестаючи все таки бути

органом літератури, він не закриє своїх сторінок ні для чого, що буде на собі носити печать правдивої літературности — печать краси, хоч би й аполітичної.

. А в тім, як був і ранійше—він не буде творити літератури, тільки групувати її наоколо себе і служити виразом її настроїв і змагань. І всіх для кого література се жите, і жите се література, — тих для кого література має вартість о стільки лише, о скільки вона відбиває в собі провідні ідеї сучасного життя і служить їм своїми засобами, і тих, для котрих нема інтересів інших окрім чисто літературних, — Вістник кличе під свій стяг української літератури, як могутнього фактора національного життя. З славою несли його великі діячі української літератури. Гідно нїс його в тяжкі часи реакції наш старий Вістник. Сподіваємось, що і нинішній відроджений понесе його також гідно серед великих хвиль нинішньої великої доби.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

Сон — не сон.

(З приводу останніх Шевченкових роковин).

Ще одні роковини Шевченкові минули так, як проходили вони останніми роками: ні вітру, мовляв, ні хвилі із нашої України... На всіх язиках все мовчало, хмари ще густіші зібрались на українському небі й розполошене громадянство не спромоглося на те розворушення, що єднало українців у цей день за красших, хоч і далеко не ідеальних, часів. Навіть найлегальніші способи поминок, у формі тих наївних панахид, на Україні, і цим разом були так само неможливі: не тільки чернігівські українці, а й по деяких інших місцях наші люди поцілували замок на церковних дверях і почули суворо-байдужну або злорадну відповідь: „нельзя“. Довелося знов збиратися у катакомбах, освяченим звичаєм давніх часів. Але, коли тоді на таких таємних сходинах панував здебільшого бадьорій настрій, бо ще світила надія попереду, то цим разом навертались більш сумні згадки про руїну в минулому і дисонансом брєніли поодинокі бадьорійші голоси.

. Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —

немов промовляли були всіма голосами події останніх перед роковинами днів.

І раптом мало не того самого дня повернуло на інше...

Згадується чудовий Шевченків „Сон“.

На панщині пшеницю жала бідоласна кріпачка. Втомила ся, але не до спочинку їй було: голодне дитя кричало в холодочку за снопом.

Пішла в снопи — пошкандибала
Івася-сина годувать

нещасна мати і, сповняючи обов'язок матері, задрімала кріпачка, над сном сидючи, і снить ся їй:

Той син Іван —
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий
На вольній, бачить ся, бо й сам
Уже *не панський*, а *на волі*;
І на своїм веселім полі

У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...

Справдилися одвічні кріпацькі мрії, воля — сподівана, вимріяна, виплакана поколіннями забитих рабів — ніби стала на-віч, облила все навкруги тим м'яким світом трудової ідилії, на які такий майстер був із Шевченка. Але тим тяжше було прокинутись — „нема нічого“... Бо був то тільки сон.

Зразу по Шевченкових роковинах феєричним сном блиснули події в далекому Петрограді. Блискавкою перенеслися вони й на Україну і знов збудили надії, яких алегорією може бути отой занадто реальний сон матері-кріпачки. Україна, оця зневолена мати, ніби бачить своїх синів у добрі й гаразді „уже не панських, а на волі“, в вільній спілці з иншими вільними народами, за працею на себе, на свій культурний пай, „на *своєм* веселім полі“. Справді — сон, сон вимріяний поколіннями свідомих українців, що працювали для воскресення рідного краю, віддавали цій справі свої сили, часто падали втомлені під вагою надлюдської праці та великого завдання і все-таки йшли, чи хоч шкандибали, до виконання свого національного обов'язку, своєї повинності перед рідним народом. Тепер цей сон знову встає перед українським громадянством, встає в цілком реальних тонах, у можливих формах, у принагідних образах нового життя „на волі“, праці „на *своєм* веселім полі“, невпинного розвитку народнього життя, буяння національних творчих сил.

І усміхнулася ся, небога...

Правда — ще „нема нічого“. Правда, сон — тільки сон. Але — згадаймо лишень, як кінчається сон Шевченкової кріпачки-матері. Виконавши свій материнський обов'язок, вона

Ще кону дожинать пішла —
Останню може! Бог допоможе,
То й сон *твій* *справдить* ся.

Події, що чарівним сном розгортають ся тепер перед нами, великий накладають обов'язок на свідоме українське громадянство. Воно повинно зустрінути їх з мужньою силою, з повною свідомістю своїх національних завдань, з певним пляном практичної роботи, яка мусить іти зараз, не осовувати ся на потім, без покладання на якісь инші „красні“ часи. Слушний час уже прийшов і ми мусимо його використати. Нашого діла за нас ніхто не робитиме, і ми сами мусимо подбати, щоб сон справдив ся. Наше покоління, на слабкі плечі якого впав може занадто важкий тягар національного пригнічення, двох революцій, світо-

вої війни, небувалої руїни, громадського занепаду — це покоління му-
сить виконати свій обов'язок: дожати ще копу на нашій національній
ниві — „останню може“, щоб передати хоч і невеликі, але тверді здо-
бутки на свіжі плечі наступних поколінь. Тільки тоді не минуть мар-
но збуджені надії й „сон твій справдиться“. Тільки тоді й сьогоднішні
срамотні роковини нашого національного велетня справді будуть вже
останніми, бо далші справлятимуться вже

На волі
І на своїм веселім полі...

ГР. ЧУПРИНКА.

Після ночі.

День заняв ся! Схід в огні.
Сонце вдарило промінням.
В далині,
В височині
Ллють ся хорами пісні
Над недавнім безгомінням.

Ніч таїла все в собі:
Тихий настрій молитовний,
Гніт журби
Без боротьби,
Сон забитої юрби
І душевний жах безмовний —

Ніч давила нас у тьмі;
Ніч душила гук тривоги.
Ми самі
Були німі,
Навіть дихати грудьми
З повних сил не мали змоги.

Ми стрівали ніч в біді,
Всі заглушені й беззбройні.
І бліді
Од давніх дій,
Од провалених надій,
Мали рани незагойні.

День заняв ся! Схід в огні!
Куймо щастя, поки видно!
В далині,
В височині
Ллють ся радісно пісні
Так чаруюче й побідно

В сімдесяті роковини Кирило-методіївської справи.¹⁾

Наше щорічне свято Шевченківське цього року зійшлося з великим святом воскресення України — величною хвилиною, якої не переживала Україна від свого визволення „від іга лядського єгипетського“ великим повстанням 1647/8 р. Тоді малий сотник чигиринський, збентежений до краю, вибитий з свого рідного гнізда, позбавлений всього, став на чолі запорозького своєвольного козацтва і дав притоку великому рухови, що повалив польське панування над Українським народом і визволив з-під панського режиму східню Україну. Тепер, тільки судити можна про уривковим відомостям, — ролю такої запальної іскри відіграв гурток свідомих Українців у Петрограді, що знайшов дорогу до гвардії Українців-салдатів, сих найголовніших сторожів царської деспотії, і завдяки їх починові вилетіла в повітря „в'язниця народів“, в котрій першим між в'язнями сидів сам „державний“ великоруський народ разом з недержавними народами Росії. А на перехресті тих ниток, що йдуть від великого народного повстання України 1647/8 року до цього нового її визволення тільки що пережитого нами революцією, стоїть вічної пам'яті Кирило-методіївське братство, котрому в сімдесятьлітню річницю його хрестних днів, що припадають саме тепер, належить від нас вдячний спомин, і слово пошани перед великим подвигом мисли, від которого веде свій початок Нова Україна.

Ми й досі все ще мало знаємо, як формувалась ця громада і якими дорогами виробляла ся її програма. „Товариство“ захоплено в стадії формації, в процесі творення спільної програми, котра мала знайти середню лівню між різними течіями дуже різноманітної ідеології братчиків, об'єднати їх на спільній національно-політичній платформі і перетопити різні напрями в один одностайний порив. Організаційна робота розвивалась протягом 1846 року, коли в Києві зійшлися головніші з учасників. Різдвяна розмова їх у Гулака була підслухана донощиком Петровим і доля братства була вирішена вже тоді. Офіційний донос був поданий Петровим 3 марта, з середини цього місяця почали ся арешти і ревізії у членів братства (першим ухоплено Гулака). Протягом квітня і першої половини мая були переведені слідство і допити. Як відомо, результати їх випали досить щасливо для братчиків:

¹⁾ Стаття написана для 5—6 (Шевченківського) числа „Проміня“.

шеф жандармів признав, що доноси і перші відомости, зібрані адміністрацією, перебільшили вагу справи, і в дійсности вона виявила ся не такою небезпечною, очевидно, завдяки чуйности жандармерії, що встигла захопити і знищити небезпечні замисли в самих початках, і тим чином „утвердила на десятки літ спокій в Малоросії, що міг бути нарушений“. Вдоволений таким оборотом справи, признаним самим царем, шеф Орлов подав доволі поміркований, в порівнянні з початковим розмахом адміністрації, проект покарання братчиків. Цар конфірмавав його 28 мая 1847 року.

Братчики перенесли страшні моральні страждання, пройшли тернисту путь в'язниці, інквізиторських допитів, всякого рода понижень, недостатків. Вирвані з привычного оточення, від улюбленої роботи і викинені після довшої або коротшої висідки в обставини зовсім непридатні для їх духового і творчого життя, — вони були навіть формально позбавлені, або умисно поставлені в неможливість близької їм і дорогої роботи. Ми маємо всяке право думати, що творчість великого генія України була безповоротно надломлена страшними умовами салдацтва, в котрі його поставлено. Було зломлене життя і діяльність інших визначних талантів, кращих духових сил сучасного українського громадянства, як Костомарів, Гулак, Білозерський й ин. Але кінець кінцем, — хто зна, чи всі ті страшні страждання, які впали на них, ті втрати, які понесло в сім спустошенню духове життя України, через зломання таких визначних людей, через паніку, яка запанувала в громадянстві наслідком сих арештів і заслань і сливе припинила на ціле десятиліття його культурну і громадську роботу, — хто зна, кажу, чи все се не було ще невеликим викупом за ті незмірні вартости, які дав українському життю сміливий порив політичної мисли Кирило-методіївців!

Ми звикли рахувати початок відродження України від її оновлення літературного, вважаючи за граничний камінь з цього погляду вихід Енеїди Котляревського 1798 року. Се має, розуміється, свої підстави, і я зовсім не маю заміру їх захитувати. Але Нова Україна, в котрій живемо ми, — котра відкрила своє лице вже в політичних заходах 1890 — 1900-х років в Росії й за кордоном, ще повнійше — підчас перших днів свободи 1906 — 1907 рр., і встає нарешті у весь зріст перед нами після нинішньої революції, — ся Нова Україна веде свій початок від товариства 1846 року, від Кирило-методіївських братчиків.

Те, що дала російській революції й визволенню народів Росії українська політична думка, іде від їх сміливих протестів против цар-

ського деспотизму, против бюрократичного самовластя, против всіх обмежень старого режиму, против пановання маючих і владущих верств і визиску ними робучих мас, против поневолення селянства, против темноти і безправя, в яких пробували демократичні верстви народу. Огненні строфи Шевченка, натхненні поклики Костомарова, пройняті ненавистю до царського самовластя, котрим держала ся вся система безправя і поневолення, мови різних молодших братчиків, особливо з селянства, взагалі з демократичних сподів, як Андрузький, Посада й ин., вони запечатані, заборонені, виїняті з громадського ужитку таки докотили ся до наших часів, коли не дорогою писання, то устного передання, щоб розгорнути нарешті тепер, в умовах всеросійського визволення, свої ідеї демократичної української республіки, федеративного об'єднання народів Росії, скасування всякого обмеження слова, організацій, релігійних і всяких иньших переконань, енергічних заходів коло фактичного зрівняння суспільних верств, дорогою широкої освіти, піднесення економічного добробуту. Ми живемо і рухаємо ся в сфері сих ідей кирило-методіївських братчиків, що серед безпросвітної пітьми тодішнього поневолення сміливо викликали на герць всі сили реакції і самовластя.

Їх літературна спадщина в великій часті загинула, і те, що заховало ся, і досі в значній частині зістало ся не приступним. Тепер тільки можна буде приступити до її студіювання і публікування. За всім тим головні моменти кирило-методіївської ідеології виступають досить ясно. Вони позволяють уставити не тільки звязки з нею для наших часів, але і звязки кирило-методіївських ідей з ідеологією старого визволення України, — спадщиною політичної української мисли XVII в., і дають нам право дивити ся, як я уже сказав вище, на кирило-методіївське товариство як на перехрестну точку, де сходять ся наші звязки з старими політичними традиціями, визвольними змаганнями Старої України.

Ідеологія кирило-методіївців складна, як весь національний рух XIX віку. Ми бачимо тут впливи західньо-європейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку (ідеї народности й її історичного уґрунтування), слов'янофільство з його мріями про всеслов'янське брацтво, ідеалізацію слов'янського патріархального елементу і протиставлення слов'янської свободолюбности і демократизму германському аристократизмови, католицькій виключности і татарській деспотії, відгуки російського визвольного і федералістичного руху 1820-х років („Соединенних Словян“ і Декабристів), польського революційного романтизму, (особливо Міцкевичевих „Книг паломництва польського наро-

ду“), західного християнського соціалізму з його покликом до повороту від офіційного християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Лямене й ин.) і соціальних доктрин французьких (провідником котрих Костомаров називав Савича).

Але все се збиралося коло одного центра, — того центра, який зіставався властивим нервом всього українського відродження XIX віку і творив той ґрунт, на котрий пресаджувалися і культивувалися всі ті впливи. Таким центром були традиції великої визвольної боротьби українського народу.

Першу роль тут грала ідеалізація козацтва як ідеології вільности, рівности і братерства, найкращого й найвищого виразу найбільш дорогих і сердечних змагань та мрій українського народу. Перепущена кирило-методіївськими братчиками через подвійний фільтр романтичного народництва і ідеалістичного слов'янофільства вона знайшла найкращий свій вираз у Костомарівськیم панегірику козащині в його „Книзі биття українського народу“. Вона виступає тут як найвище обявлення слов'янського і українського духу (се все одно, бо українська народня стихія представляється найвірнішою представницею правдивого, не викривленого слов'янства), — принципів свободи, рівности і братства. Козацтво було брацтвом, де кождий хто вступав, ставав братом иншим — хоч би був перед тим паном чи невольником. Старшина козацька вибиралася на те, щоб служити всім по Слову Христовому, — вона приймала свої уряди з примусу, як обов'язок, і не було між козацтвом ніякої панської пихи ні титулів. Коли б козацтво поширилося на всю Україну, воно б зробило всіх козаками, себто людьми вільними і рівними, і се було б початком повороту всеї Слов'янщини до її патріархального демократизму й свободи.

Другою підставою демократизму, принципів вільности, рівности і братства в старій українській традиції був брацький рух України XVI—XVIII в. Традиція про нього не була передана народною пам'яттю, він був виявлений і вияснений виключно науковою, історичною роботою — і тут особливо визначну роль мала історична праця Костомарова (його заняття історією унії — для дисертації, знищеної, як звісно, і потім в новім обробленні опублікованої ним у 1860-х рр.). В тій же „Книзі биття“ знаходимо ентузіастичні слова про брацтва, що відродили серед Українців принципи апостольської церкви. І брацтва, демократизм і виборність української церкви з тих часів стали також одною з підстав українського традиційного демократизму і республіканізму — менше популярною, бо прийнятою тільки інтелігенцією, але тим не менше трівкою і впливовою.

Коли таким чином Костомаров — поруч з Гулаком і Кулішем — виступає в головній ролі що до історичного уґрунтування республікансько-федеративної ідеології братчиків, і так би. сказати, націоналізації всього того міжнародного політичного ідейного добра, нагромадженого Кирило-методіївцями, — великий Кобзар відіграв єдину в своїм роді роль популяризатора сеї ідеології в конкретних образах українського життя, української минувшини, які втіляли в собі провідні ідеї її. Його незвичайно горяче відношення до української історичної традиції, завзятий протест против неперебірливої ідеалізації її зверхніх, показних сторін і незрозуміння дійсних демократичних і революційних вартостей та палку пропаганду їх ми помічаємо в його поезії ще перед останнім сформованнем брацтва. Правда, що наші відомости про початки його знайомости з головнішими братчиками не відомі докладно, і може бути, що в дійсности його найбільш горячі, запальні вірші 1845 року являють ся відгомонам власне тих вступних суперечок, в котрих виробляла ся кирило-методіївська ідеологія. В кождім разі, коли хто відживив українському громадянству, а головніо — широким верствам революційний зміст української традиції, се був, розумієть ся, Шевченко. Без нього вся духова праця Кирило-методіївців, весь подвиг їх життя в переважній частині зістав ся б страченим для українського народу, — для нинішнього визволення. Великому Кобзареві, Пророкови України, ми завдячуємо, що їх

слово пламенем взялось
людям серце ростило
і по Вкраїні пронеслось —

кинуло велику іскру в смутну хвилю.

Як відомо, Шевченко не присвятив Хмельниччині особливої уваги в своїй творчости. Правдоподібно, його відпихав від неї той апофеоз великого гетьмана і його діла, в котрім мудрі земляки його зручно сплучали свій малоросійський патріотизм з російською лояльністю, а головніо сам фінал — підданне під власть московських царів, про яке він не міг спокійно згадувати до кінця днів своїх (його звісна, незвичайно різка поминка по Богдані, написана під час останньої подорожі на Україну, за півтора року до смерті). Він споминає Хмельниччину не як тріумф визволеного народу, а як окрадення його із здобутих свобод „Богданом пияним“. Переяславський акт, до котрого він стільки разів повертав ся („Великий льох“, „Суботів“, „Як би то ти, Богдане пияний“), зістав ся для нього моментом найбільш страшним, найбільш ганебним в усій історії України.

Але тут саме Шевченко явно стоїть під впливом контрасту фіналу Хмельниччини з великим рухом народнього визволення, у

власти котрого живе його уява. Се очевидно. Шевченко мало згадує се визволення, але вся поезія його палає, гучить, гуде огнем сього великого народного пориву, переданого не-вмирущою народною традицією і підогрітою козацькою історіографією (включно до „Історії Русів“, „Запорозької Старини“). В ній джерело високого патосу Шевченкової поезії, її пророчого натхнення. Він розглядає сучасне жите, оцінює його і судить при світлі полум'я Хмельниччини. Там вся краса, вся правда, вся сила. „Гайдамаки“ се тільки епігони її. Гетьманщина XVIII в. — одна „грязь Москви“. Сучасна Україна — се одно берестецьке поле, що раз почорнівши, вже не може зазеленіти...

Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кровю облиту волю, надії нового життя на основах свободи, рівності і братства. Кирило-методіївці поставили своїм завданням вернути їй сю свободу і народовласте — намість гетьманщини XVIII в. демократичну українську республіку, намість старої лукавої звязи України з Московщиною та Польщею, — свободну федерацію словянську. Николаївський режим виврав з рук братчиків се діло, замкнувши в жандармські скрині їх натхнення, і кровю серця писані твори, і розточивши їх самих по в'язницях, казармах і засланнях. Продовжити їх діло доля судила нашим часам.

Воно вершить ся тепер.

О. ОЛЕСЬ.

Вона прийшла...

Вона прийшла, як мрія довгожданна,
І вийшли всі на зустріч їй...
І всі кричали їй: „Осанна!
Благословенний ранок твій!“

І враз усмішкою гіркою
Її всміхають ся уста...
І враз показує рукою
Нам на Голгофу! на Христа...

Живий труп.

Коли я пробую уложити в думках блискучий початок російської революції, оті події перших днів місяця березня, то мені завжди приходить на згадку відома картина Волкова — „Гетьман Полуботко й царь Петро I“. Темна, тісна й вохка камера в Петропавлівській фортеці. Загратоване віконечко скупно одважує скупого Петербургського світа. На ліжку сидить старий виснажений гетьман з натхненним поглядом і кайданами на руках. Поруч — суворий, непохитний деспот ховає очі перед проникливим поглядом свого приборканого ворога. „... Будемо судити ся од общего і нелицемірного Судії нашого, Всемогущого Бога, і скоро перед його обидва станемо, і Петро з Павлом тамо розсудяться“... Легенда донесла цю проречисту мову до пізнійших часів, і українці імя одного з останніх борців за автономію України оточили ореолом симпатії й пошани — далеко більше навіть, ніж того він заслужив справді.

Але цікава надто сама тема цієї легенди, яку гарно вживив у фарбах художник, — оця зустріч у тюремній камері приборканої вже, колись автономної, України з кайданами на руках і переможно-бундючного російського самодержавія. „Доборолась Україна до самого краю“... Старому гетьманові перед нездоланною силою нічого, певна річ, більш і не лишалось, як здати ся на божий суд, перенести позови автономної України з царським самодержавієм у вищу інстанцію — „тамо розсудять ся“, бо всі обставини тодішнього життя не давали надії, щоб можна було зараз же ті позови скінчити. Довело ся полишити справу її нормальному розвитку, з яким Україна ранійше чи пізнійше повинна була своє дістати...

Тепер історичні позови України з самодержавієм доходять останньої своєї стадії. „Тамо розсуджено“ — суд цей стає вже живою реальністю. Упав самодержець — і спали кайдани з України. Довгий позов вершить ся нині історичним присудом, який має направити ту кривду, що терпіла Україна півтретя віку за те єдино, як писав колись старий український автономіст, „что искалъ онъ (народ український) свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человечеству свойственныя“. І серед довгого ряду самодержців, що брали участь у цих позовах з того боку, розпинаючи народ український, особливу увагу нашу притягає останній царь, Микола II, свідомий ідеолог самодержавія, на византійських зразках засно-

ваного, і свідомий же ворог України, що думав завдати їй останнього удару й навіки покінчити з українським народом, як самостійною нацією.

Двадцять і три роки тому останній царь сів на всеросійському троні. Після темного, задушливого царювання його попередника це викликало було якісь невиразні надії, що молодий царь полекшить долю народів і зверне з того шляху безоглядної, тупої реакції, на який спровадив Росію Олександр III. Пішли були чутки про особисті гарні прикмети молодого царя, про його лагідну вдачу, просте, людське поводження, доступність і т. и. До його пішли з усіх боків заклики, що пора вже звернути на нову путь і вивести Росію з того сліпого заулка, в який завела її тупа впертість „незабвенного родителя“. Щоб нагадати, в які форми прибірались ці заклики, наведу тут голос з українських кругів, голос старого борця за українську автономію й разом найбільш авторитетного тоді заступника нашої громадської думки. Це голос Драгоманова, що надрукував у радикальному галицькому часопису „Народ“ невеличку замітку „Старі потреби перед новим царем“. Український автономіст, сам стоячи на божій дорозі, ще раз кликав на суд бундючне російське самодержавіє і ще раз одкликав ся до вищого суду—„тамо розсудять ся“.

„Олександр III,—писав тоді Драгоманов,—може вважати ся за мученика самодержавства. Молодий чоловік колосального здоров'я згорів за 13 років царювання! Очевидно, що праця вправляти державою в 120 мільонів народу не під силу одному чоловікові. Додайте до того нещастя на залізниці в Бірках, котрого причина була в лихій адміністрації, а також, що царь мусів ховатись по Гатчинах од атентатів — і получите досить, щоб зруйнувати навіть залізну натуру!

„Добре б було, як би новий царь узяв це все на увагу й перестав боротись з потребами, котрих вимага час. Ці потреби зводять ся для Росії к двом словам: *політична вільність* або певні права особи і участь самої людности в урядуванні справ державних, котрі її доторкають. Голоси земських рад в 1878—1882 р. досить ясно показали, що в Росії потреби ці настigli. Сам Олександр III спершу не був їм противний, аж нарешті піддав ся лихим радам і рішуче їм опер ся і навіть, пішовши за такими радцями, як розлючений пан-реакціонер, гр. Дм. Толстой, приклав руку до порчі того доброго, що зроблено було в часи його батька в земстві і суді, а ще далі підняв руку і на такі делікатні почуття, як віра підданих.

„Всякий безсторонній доглядач мусить сказати, що ці „реформи“ Олександра III не пішли на користь ні народів, ні навіть урядові в Росії, ні самому цареві Олександрові III, і що перед новим царем стоїть все-таки справа, зачеплена земствами 1878—1882 р., тоб то справа політичної вільности.

„Одні з тих шкод, котрі нароблені урядом російським ще з часів Олександра II, поправити новий царь може легко, одним замахом пера: це перш усього дати *волю печати*, котра може висловити потреби народів Росії, *вернути на волю* всіх неправно засуджених або без суду покараних за *політичні вини*, дати *волю совісти* всяким ріжновірцям і т. и. Але другі шкоди — складні, як напр. порча земств і судів, заклад земських начальників і т. и. — потребують і складнішої праці, тим більше, що вони поспували і ті основи, на котрих лишень і може в Росії бути закладена міцно участь громадян в державних справах. Тут перш усього треба *вернутись до порядків земських і судових* 1864 — 1865 рр., щоб земства, повітові й губернські, получили состав хоч скільки небудь відповідний дійсній волі громадян, щоб суди стали хоч скільки небудь незалежні і законні; далі треба розширити компетенцію звичайних судів і на вини політичні, *скасувавши всякі подоби ІІ-го одділення і других інквізицій, адміністративні висилки* і т. и.; поряд з тим треба *вести земські уряди в усім царстві*: в балтійських губерніях, у Польщі, в західних губерніях, на Кавказі, в Сибірі; а на решті скликати з усіх земств царства послів у загальний земський збір, котрий обговорить, вкупі з царем і вищими урядниками, способи і форми, в яких одпоручники громадян мусять брати участь в державних справах.

„Менше цього не можна зробити, щоб задовольнити потреби держави і навіть людське спокійне життя самому цареві на троні. По-за границями таких уступок потребам часу лежать: безпорядок і крадіжка в адміністрації, збіднювання краю, голоди, темнота народу, холерні і другі бунти, жебрування грошей по заграничних біржах, на решті надмірна праця самого царя, всякі Бірки, життя під арештом в Гатчинах і т. и.

„Це все мусіли б зрозуміти новий царь і його близькі прихильники. А в усякім случаю це все мусять вияснити новому урядові громадяне російські через свої земські і другі збори, через особні депутації, через печать внутрішню і заграничну. Чим скорійше і енергичнійше візьмуться за це поважнійші станом і віком громадяне, тим ліпше буде. Коли ж унять ці громадяне допустять випередити себе молодіж, то внять справи можуть затягнутись на попередній лад“...¹⁾

Поти мови Драгоманова. І в ній ясно вчуваєть ся історичне — „тамо розсудять ся“.

Ми бачимо, як надзвичайно обережно підходить до делікатної справи Драгоманов. Він, старий федераліст, тільки злегка торкаєть ся

¹⁾ Цітую з окремого видання: „Старі потреби перед новим царем. Написав М. Драгоманов“. Львів, 1894.

пекучого питання про розвиток націй і країв — у формі поширення земства; він, переконаний соціаліст, тільки натякає на „збіднювання краю, голоди, темноту народу“; він, невсипущий борець за політичну волю, поруч гарантій особистих і громадянських вольностей марить тільки про „загальний земський збір“... Справді, — „менше цього не можна зробити“! Як тверезий політик, Драгоманов розумів, що перед самодержавними й бюрократичними кругами можна ставити тільки мінімум домагань, скоро нема реальної сили, щоб узяти більше, — а тоді такої сили не було ще й позначки. Але разом він і те бачив, що нехтування цього мінімуму скерує громадське життя в Росії „на попередній лад“, тоб-то на революційну боротьбу молодого громадянства з царизмом, хоча не вгадав тих форм, в які ця боротьба врешті прибереться. Цікаво порівняти ці надзвичайно скромні домагання до Миколи II-го на початку його царювання з тим, що сталося за 23 роки: загальний земський збір — і фактично установа республіка; поширення земства на окраїни царства — і гасла широкої автономії; елементарні вольности громадянські — і нічим не обмежена воля на всіх ділянках громадського життя. Ціла безодня ділить нас тепер од тих скромних домагань, що поставив був на початку нового царювання Драгоманов, і арештований цар на дозвіллі може тепер добре розмірковувати, скільки правди було в тих домаганнях.

І проте навіть такі мінімальні домагання виставляючи, Драгоманов мав рацію в своїй пересторозі перед безоглядною реакцією і двічі мав рацію, коли передбачав, що справи підуть „попереднім ладом“, тобто розвиваючись у той революційний бік, що ясно позначився в 70-х роках XIX віку. 23 роки кривавого царювання Миколи II-го творять справжню епоху, як довершене банкруцтво самодержавної ідеї й практики, як прудке революціонування народних мас і як остання сутичка старого ладу з новонародженими силами демократії. Появились бо на авансцені державного життя дві нові сили — організоване робітництво та свідомі національно маси — і ці сили кінець-кінцем розв'язали справу. Позви скінчилися. Найвища інстанція вирекла свій присуд. „Тамо розсудилося“. Останній царь покутує за гріхи самодержавія.

А тим часом рідко хто бував у таких надзвичайно добрих для себе, сприятливих обставинах, як останній з Романових; рідко кому доля давала так багато щасливих okazji для реабілітації, як йому. Це був, коли хочете, справжній мазунчик долі з цього боку, але, як справжній мазунчик, уперто й вередливо одпихав од себе всі щасливі okazji й непохитно брів до певного кінця. Я вже згадував, з якими, не скажу — надіями, а з почуттям полегкості зустріли його царювання. Піс-

Л.-Н. Вістник.

2

ля тяжкої задухи часів Олександра III-го полегкістю була вже сама переміна атмосфери: звичайна то психостигична підстава — „хоч гірше, аби инше“, та були таки й деякі невиразні сподівання, що так далі жити не можна і що якась переміна курсу мусить стати ся. І от за кілька місяців пролунала знаменита царська промова про „безсмысленныя мечтанія“ і розбила вкрай ті сподівання ліберальних кругів. Але й потому поки-що авторитет царської влади стояв високо серед мас. Не кажучи про селянство, навіть петербургський пролетаріят у скрутний час пішов на Дворцовий майдан благати у царя ласки. І царь відповів йому кулями. 9 січня 1915 року, вбито було навіки всяку пошану до царської влади серед мас. Революція пішла прудко наперед. 17 жовтня нарешті самодержавіє вперше пішло на капітуляцію і, здавало ся, що далі можна вже буде йти звичайним еволюційним шляхом. Але давши пишні обіцянки на всякі вольности, царь зараз же зламав державне своє слово і вкупі з погромщиками та умирителями запламував кровю довірливих громадян своє ім'я. Царський маніфест показав ся провокацією. Люта реакція запанувала і головним мотором її був сам Миколай, що не хотів ані на ступінь подати ся, піти за віком, ні крхти одступити з свого самодержавного набутку. Втихомирення 1905—1907 р.р., розгон першої й другої Думи, державне шахрайство 3 червня 1907 р., знущання з прав народнього заступництва, військові суди, море сліз і крові — до повного довели одчаю людність російської імперії. Здавало ся, що буквально справили ся слова Шевченка, сказані про одного з попередніх Романових:

Добра не жди,
Не жди сподіванної волі:
Вона заснула. Царь Микола
Її приснав...

Тим часом щедро доля ще раз дала цьому впертому, сліпому чоловікові нагоду помирити ся з царством і заслужити перед людьми ту кривду й лихо, яких наробив за своє царювання. Почалась світова війна. Величезна більшість російського громадянства готова була ще раз усе простити і все забути й поєдналась під трьохколірним прапором навіть з міністерством Горемікіна та Маклакова. Досить було тепер цареві зробити хоч невеличкі уступки, хоч один ступінь на зустріч переляканому війною громадянству — і знов він міг зробити ся центром об'єднання. Але й цим разом царь одвернувся од дарунку долі. Плагіят про війну, що точитиметь ся, „поки хоч один ворожий салдат буде на землі рускій“, та хвальщивий жест до поляків і облудно-фарисейські слова про визволені завдання війни — були єдиною уступ-

кою громадським настроєм, а по-за цим словесним гаптуванням усе йшло як найгірше. Реакція пішла ще далі, Распутин почав прилюдно порядкувати царством, а царь прилюдно ж таки знущався з Думи і підривав усяку терпимість до себе навіть під тяжкий час світової війни. Потроху всюди ширить ся Шевченків рецепт —

Щоб збудить

Хиренну волю — треба миром,

Громадою обух сталить

Та добре вигострить сокиру

Та й заходить ся вже будить.

Останніми місяцями вже мало не на улицах, привселюдно йшли розмови про те, що скинути царя — то єдиний рятунок, і його ждали й сподівали ся, його на певні дні визначали. І тут Микола II-й ще раз покепкував собі з долі: вже коли Петроград горів огнем обурення й почало ся повстання, він ще раз розпустив Думу й слідом за цим спасенним ділом поїхав собі любісенко на фронт, під охорону саадатських штиків. Вернути ся йому вже не довелося. Штик цим разом зрадив...

Те ж саме було весь час і в сфері українського питання. Серед українців, правда, надій на царя не було: з початку, та й до самого кінця єдино ми держали ся що до його з найбільшою осторогою. Але за царювання Миколи II українство вперше виступило, як поважна громадська сила — і перше, що йому довелося з царських уст почути — це те „несвоевременно“, яке пролунало мало не на передодні маніфесту 17 жовтня з приводу проекта, щоб скасувати ганебний акт 1876 року. Проте силою факту його скасовано. Українство вийшло на прилюдну арену — на знущання царських посіпак. Безупинні репресії, сковування живого слова, заборона навіть культурної роботи, Столипинські циркуляри, знущання над пам'яттю найбільшого поета українського, нарешті замах на все українське життя з початком війни, знищення Галичини під прапором визволення її з німецького ярма — такий був особистий актив Миколи II-го в тих історичних позовах, де однією з сторін виступив останній царь. І знов бачимо ту саму тупу Угрюм-Бурчєєвську впертість, нерозуміння становища і ніби навмисне дратування всіх і всього, щоб жадної душечки прихильної не лишити за собою, щоб усіх одіпхнути і всім наприкрити ся до останнього ступіня.

І коли вдарив суд історії — справді нікого не знайшло ся, хто б пожалів за поваленим кумиром. Царь, одставлений од трону, їздив якийсь час вільно по Росії, заїздив навіть у ставку, до війська — і ні

одна рука не знялась на його оборону, а облесні прибічники попросту розбіглися й лишили його на волю божу самого. Це була слабенька, нещасна, квола тінь колишнього самодержця, що панував так довго над мільйонами людей, і дивлячись на його безпорадне вештання — дивно було: на чому ж держалась та величезна сила і який міраж заступав людям очі, що не бачили всього безсилля цього самодержавного велетня, що враз з недсяжної високости покотився в таку глибоченну безодню?...

Доля довго була над міру ласкава до останнього з Романових. Але, коли він ласкою тією так нерозумно грався, уперто її одкидаючи, то може над міру його доля й покарала. Нікому з людей не доводиться читати своїх некрологів, нікому не дано знати неліцемерного суду історії, що приходить вже по смерті. Миколі II-му доля написала некролог за життя і певне багато з того суду доноситься до його за пишну браму царськосільської в'язниці. І стають може перед ним, цим живим трупом, довгою нівкою ганебні події його царювання, проходять тіни скатованих людей, летять ріками крові і своїх і чужих, на смерть „за царя“ посланих... Гірко покутує свої й своїх попередників гріхи розвінчаний самодержець — цей справжній живий труп на руїновинищі своєї колишньої сили й безмежної влади.

„Тамо розсудило ся“...

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

* * *

Сиділи ми у присмерках вечірніх,
Кімната вся пів-темною була;
Останні блиски в вікна заглядали,
Бажалось спів, сердечности й тепла.

Моя душа пісні тобі співала...
Чи ти їх чув? Не знаю й досі я,
Як і тоді не знала я, не знала,
Як млою крилась сонная земля.

В. ВИННИЧЕНКО.

Записки Кирпатого Мефистофеля.

РОМАН.

В розчинене вікно потягає розталою корою дерева і кислим, вохким духом водянистого, весняного снігу, що ріденько чвакає під ногами. Табашний дим, розділений течією повітря, незадоволено клублячись, розріджуєть ся. Чути, як дзвонять у Софійському Соборі великопостним, задумливим дзвоном. Там, у Соборі тихо тріскотять свічки, пахтить вільгістю стін, під банею високо в горі лунає монотонний голос дядька.

Весна — паскудний час, неспокійний, розхристаний, безглуздий. Вечорами тільки й можна робити, що грати в карти. Тут принаймні знаєш, у чому річ. За одну ніч гри можеш пізнати все минуле й майбутнє своїх партнерів.

Ось Карачапов, він здатний схопити людину, що попала в скрутне становище, взяти її за горло й душити доти, поки ні копійки не лишить ся у неї. Робитиме це серйозно, з діловитою пикою, мовчки, строго, поважно.

Клапан — боягуз, хапа дрібничками. Схопивши, озираєть ся, біжить у куточок і там наминає свій маслачок. Окрім маслачків ні про що не мріє.

Сосницький гасає в різні боки. Коли ведеть ся йому, може кинутись у воду і, ризкуючи життям, рятувати другого. Коли погано з ним, — може підставити ніжку приятелеві і знаходити для себе сатисфакцію в біді його.

Мені приємно заманути чоловіка на саму гору і зіпхнути його в низ. І той момент, коли в очах, поширених надією і захватом, блискає жах — є найкращий. Приємно, коли увага застигає і ти обережно, м'якко повертаєш його в той бік, який тобі потрібний. А він усміхаєть ся й гадає, що сам іде, „сам іде“! От за це ще можна багато дати: коли ти так запанував над ним, що він уже й не помічає того.

Сосницький бере у мене вже шосту сотню. Він більше не хоче ризкувати. Тепер він гратиме з розумом. Банк нароста. Це вже справжня гора. Але Сосницький по камінчику, як Клапан, довбає і з усіх сил тримає себе, щоб не кинутись на неї з криком „ура“! Він, недбало розсївшись, ставить малесенькі ставки, — його не обходить гора. Мене ж тягне вивести його на неї.

— Ну, Сосницький, давай у кумпанії? Га?

— Ні, мерсі.

— Що, волієш по гривеничку зароблять? Розсудливо. Катай, серденько, катай, принесеш діткам гостинчика. Ну, кинь дурниці! У двох же, кажу тобі. Ну-бо!

Сосницький раптом плигає:

— Давай, кат його мамі! Скільки там? Карачапов, бережіть ся!

Він сідає рівнійше, зачісує обома руками жовту гриву й гупа рукою по столі. Він от-от на самісенькій горі. Тоді я замислююсь і кажу:

— Ні, здається, момент не дуже добрий, треба мабуть, підождати.

— Що?! Ждати? Чого?!

— Красшого моменту. Тепер не можна.

— Ех, ти, боягуз! Сам іду!

— Як хочеш, не раджу.

— Начхав я на твою раду. Скільки в банку?

Він сам іде!

А побіч, за столом з закусками, сидить оцей обгризений Нечипоренко. Немов не помічаючи сам, часом бере вилкою то гриб, то шматочок ковбаси і їсть. А щелепи йому десь аж корчить і хочеться кинутись виючи на Іду й обома руками пхати її в себе, сопучи та здригуючись від насолоди.

Іноді він підходить до нас і дивиться на сотняні-папірці, які ми пересуваємо один до одного. На його синюватих, голодних губах грає запобіглива і в той же час вибачлива усмішка старого ідейного інтелігента. І весь вигляд у його старий, ідейно-інтелігентний: скудовчена мишачого кольору, кучерявенька борідка; попелясті пасмочки волосся на висках і потилиці; неохайний, обшарпаний піджачок та вишивана сорочка з якоюсь стьожкою замість краватки; на ногах короткі штани, з-під яких видно руді халяви чобіт, які тепер ще носять, здається, тільки батюшки. Серед нас, серед наших ретельно поголених облич, бездоганних комірців, строго вигладжених бриж на штанах, лякерованих черевиків він робить вражіння не то псаломщика, не то прикащика з економії. І здається, що він сидить тут для того, щоби дочекатись, коли пан увільнить ся й дасть йому інструкції. Тоді він візьме свій клуночок, що лежить десь у кухні, суковату палицю й пішечки почимчикує на вокзал, жаліючи пятака на трамвай.

А колись же він царював на мітингах, і ця скудовчена борідка, ці пасмочки на потилиці викликали повагу. Неохайність і

вбогість одежі були потрібні, необхідні. Колись робітники на память вчили прокламації, написані цією рукою, що тепер так несміло й злодійкувато посилає у рот на виделці смачні гриби.

Він чекає на мене. Я сказав, що можу добути йому роботу. У його дома „жіночка та двійко маленьких“, як він з грайливою усмішечкою довів до моєї відомости і, мабуть, обливаючись соромом за цю усмішку. Вже два тижні, як вони прибули з заслання, а він нігде не може знайти роботи. Так, так, я запропоную йому роботу.

Коли Сосницький зривається з гори і потім понуро сидить, мені стає нудно. Ми граємо цілу добу. Це може остогидіти.

Я закидаю руку назад, беру зі столика телефонну трубку й викликаю Соню, не перестаючи грати. На Сосницького я не дивлюсь, але бачу, як його рухи стають тяжкими та занадто рівними, — так буває з людиною, яка пильно слухає і в той же час щось робить.

— Соня? Здорова! Так, це я... Не швидко. А втім не знаю. Твій чоловік програє, а я виграю. Йому в коханню ведеться, а мені ні. Але це давно вже відомо... Сосницький, твоя жінка питає, коли ти прийдеш до дому?

— Сподіваюсь сьогодні.

— Сподівається сьогодні. А я прийду зараз. Даси мені чаю? Чудесно. Ну, поки що бувай!

Кладу трубку й заявляю:

— Панове! Ставлю всю виграну плюс свою сотню. Чи виграю, чи програю, іду. Отже моя ставка... вісімсот. Ви тримаєте, Карачапов?

Карачапов жмурить око від диму цигарки і здає карти. Його обличчя киргизське, смугляве, з полиском, неначе погано почищене ваксою, непорушне й серйозне. Це значить, що в йому гарчить жадність. Йому хочеться загребти мої гроші. Вузькі, пукасті, прикриті млявими повіками очі дивляться в стіл.

Сосницький потягається і протяжно позіхає, занадто широко, як мені здається, розтягаючи свій масний, великий рот. Він хоче показати, що все йде як слід. Добре.

Я виграю.

— Бачиш, Дмитре, як треба грати? Ну, бувайте, мої панове!

В передпокою, одягаючись, я дивлюсь у дзеркало. Поруч зі мною стоїть Нечипоренко і в дзеркалі мені видно, що я на цілу голову вищий від його. Він короткий, кущий, з круглою головою; я — довгий, чорний, з довгастим липем, гострою борідкою і гу-

стими бровами, похожими на дві лохматі гусениці. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице і постать мене називають Мефистофелем, а за ніс — Кирпатим Мефистофелем.

Нечипоренко натяга поганеньке, кремового кольору пальтишко, підіймає комір і чекає на мене, тримаючи в руці круглу шапку рудого, собачого кольору. Коли я одягаю циліндра, що довгою строгою смугою одбиває світло електрики, я видаю ся велетнем поруч з Нечипоренком.

— А вам не було занадто тепло в Сибірі в цьому пальті? — киваю я Нечипоренкові на його легесеньке пальто, натягаючи рукавички.

Нечипоренко знов не то вихиляється, не то протягається і, сміючись, говорить:

— Е, там у мене шубка була! Тут треба було трошки, тее-то-як-його заставити, значить ся...

Він любить називати деякі речі зменшеним іменем: шубка, жіночка, діточка, грошенята.

На вулиці запах весни чується дражливо-гостро. Над бульваром повисла безвуха, лиса голова місяця і розсіяно усміхається. Тополі, як два ряди величезних віників, стоять непорушно. Крізь прозорі вершечки їх видно блакитно-сріблясті хмаринки. В низу під тополями брешуть балабайки і хіхікають незримі парочки. Побіч тротуару дзюркотить вода, а на бруку ще лежить брудний, потовщений сніг, подібний до шоколадної халви.

— Так, так, от уже й весна!... — зітхає Нечипоренко. Я почуваю, що він це говорить тільки для того, щоби почати розмову про роботу.

Я передхожу на бульвар і сідаю на лавочку, нічого не кажучи Нечипоренкові й не питаючи його, чи хоче він сидіти.

— Атож, атож, весна — кажу я. — Чудесна пора. А пам'ятаєте, як ми колись у таку пору революцію пуцали? Так, так. Ну, так, значить ся, роботу? Чудесно, можна. Це можна, можна. Що ж ми вам придумаємо? Тільки от що, голубчику: я вже з вас наперед візьму слово, що ви триматимете в секреті нашу розмову. Діло наше, знаєте, професіональне, адвокатське. Людина ви, я знаю, конспіративна, але попередити треба.

Місяць одсунув ся до будинків і звідти дивиться мені в лице. Пахне мокрими кущами та торішнім листям. Голова горить від безсонної ночі. Соня чекає на мене. Тепер ще нема восьмої, значить, Андрійко ще не спить.

— Я не розумію... А втім даю, розумієть ся, слово.

— От і добре. Значить, даєте. Ну от. А роботу поки що ми вам примудруємо таку. Часово, звичайна річ, так, щоб перебитись. Знання ніякого не треба. Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити в одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає і що світ є не що иньше, як тільки наша уява. Простішими словами, дорогий мій, треба, аби цей чоловічок змалював на суді де-які речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоби це легше було зробити йому, ви поможете йому. Це все ж таки праця, — направляти свою уяву по иншому напрямку. А кожна праця оплачуєть ся. Агітатор з вас добрий і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?

— Себ-то, як же це?!

— Що саме? Ви про віщо?

Нема нічого більш зворушливого, як оця настовбурченість чесности. З самого початку свого падіння.

— Ні, ви це серйозно?!

— Цілком серйозно, голубе. А що таке? Можете взяти на себе це доручення?

Нечипоренко раптом поривчасто підводить ся і говорить поважним, колишнім своїм тоном, тим самим, яким колись давав мені прикази по організації.

— Слухайте, товаришу Антоне, (мене, в дійсности, звуть Яковом) коли це жарт, то я знаходжу, що він досить дурний. Коли ж серйозно, то... то...

Він не знаходить слова, яке відповідало б його почуванням.

— Та що таке, любчику? Які жарти? Цілком серйозно. Ага, я ще забув сказати: гонорар вам я можу запропонувати триста карбованців за удачне виконання і сто за неудачне. Видатки, звичайно, на мій кошт. Їхати, яко мога, швидше.

Триста карбованців для чесноти при голодних очах і діточках — це поважний удар їй. Нечипоренко усміхаєть ся.

— Одначе, *цього* я не сподівався. Чого-чого, а цього не сподівався навіть від вас.

— Ну, голубчику, я не маю часу. Ви подумайте і приходьте з відповіддю. Тільки швидше. Бувайте!

Я встаю і злегка підіймаю циліндра.

— Здорово! — з непорозумінням говорить Нечипоренко. Він одсуває свою собачу шапку на потилицю і неодривно дивить ся на мене. Я хитаю головою і йду в гору по бульварі. На лавах, по тім боці, що в затінку, кудовчать ся темними купками людські постаті. Я згадую, що сьогодні неділя.

— Іду довго, але кроків за собою не чую. Нечипоренко стоїть на місці, чи, напнувши шапку по самі очі, спішить до своєї „жіночки“ швидше розказати про все, що чула й бачила його чесна душа.

Андрійко сидить у їдальні за столом і, схиляючи голову то на праве плече, то на ліве, поклавши язика на верхню губу розмальовує кольоровими олівцями якийсь краєвид.

Соня лежить у качалці й читає. Побачивши мене, вона спокійно пускає книгу на коліна й питає:

— Чай питимеш?

Андрійко робить останній штрих, схоплюється й підбігає до мене. Я відчуваю, як м'якнуть мені ноги від його дотиків. Підхоплюю його під пахви і високо підношу до гори. Руки мої чують ніжну теплоту його тіла й мені знов здається, що я злитий з ним і що відірватись від його буде для мене фізично боляче.

— Висше, дядю Яша, висше! — кричить з гори Андрійко і здійснює руки, намагаючись дістати до стелі.

— Ти його упустиш... — сухо кидає Соня.

— Дядю Яша, ще, ще трошки!

Але я спускаю його на землю й, держучи за руку, сідаю за стіл.

— Ну, як справи, малий?

— Та нічогенько. А в одного хлопчика сьогодні знайшли табак у кишені. Второкласник. Його виженуть. Глупо за такий пустяк ісключать хлопчину. Правда, дядю Яша?

— Я боюсь, що на моїм лиці занадто виразно помітно мое почування і усміхаючись кажу:

— А звичайно, звичайно. Чорт зна, що таке!

— Ей, дядю, ти знов смієшся! Я не хочу. Я з тобою серйозно, а ти... Коли я буду в другому класі, я теж куритиму!

— А тепер не куриш?

— Тепер ще рано, — поважно говорить він.

Так, він викапана мати. Ті ж самі голубовато-сірі очі, тільки не такі сухі та жорсткі, те ж саме пукате, як бік чайника, чоло, гостре підборіддя, біляве, не витке волосся. Ніс неправильний. І сьогодні мені здається, що в йому є щось качине, плескувате. Глибоке хвилювання та ніжність обхоплюють мене.

Я кашляю, закурюю й кажу Соні:

— Ти дуже сердишся?

— За віщо? — байдуже кидає вона, тримаючи руку на крані

самовара. Потім закручує його й підсуває мені склянку міцного чаю, такого, який я люблю.

— Ну, за віщо... Але, бачиш, нема гірше, як грати в своїй компанії. Все дають один одному одіграти ся. Та так тягнуть ся до-ти, поки всі не втомлять ся...

Андрійко тягне руку, хоче піти. Я обіймаю його й садовлю на своїх колінах. Він задоволений і зараз же починає нишпорити по моїх кишнях.

— Андрійку, тобі час спати... — каже Соня.

— Ну, ма-амо! Ти раз-у-раз, як приходить дядя Яша женеш мене спати. А ще девятої години немає.

Знайомий біль і жаль до себе вколюють мене.

— Так, правда, іди, хлопче, спати, йди...

А от же є якась підла насолода в цьому болю!

Соня, здаєть ся, розуміє мене, бо насмішкувато усміхаєть ся й підходить до нас.

— Ти повинен бути вже в ліжку о девятій годині. Поки вмиєш ся, роздягнеш ся... Іди, скажи Фені, хай допоможе тобі. Прощай ся з Яковом Васильовичом та йди.

Андрійко помалу злазить з моїх колін і, коли вже стоїть долі, простягає мені руку. Я усміхаюсь, потискаю її й випускаю. Андрійко цілує матір і виходить.

Соня сідає проти мене, становить лікті на стіл і, зєднавши кінці пальців, говорить:

— Мені, Якове, треба побалакати з тобою.

Коли за дверима ідальні зникає маленька постать, я стаю самим собою. Присуваю попільничку, закладаю ногу на ногу й одкидаюсь на спинку стільця.

— Слухаю з охотою.

— Я прохала би серйознійше вислухати.

— Серйознійше від мене може бути хіба тільки ідейний вегетаріанець.

Соня деякий час мовчить, немов би занята своїми пальцями. Ніс у неї не Андрійків, — правильний, сухуватий, з рожевими, рухливими ніздрями. У Сосницького теж не Андрійків — м'ясистий, важкий; ніздрі, неначе цвяшком проткнуті. Мені здаєть ся, найвірнійше дзеркало душі людини не очі, як гадають, а ніс. Бувають носи добрі, злі; м'які, тверді; важкі, легковажні; хитрі, простодушні.

Соня зводить на мене Андрійкові голубовато-сірі очі і тихо говорить:

— Не ходи до нас.

В середині штовхає мені щось боляче, але я, не перестаючи усміхатись, злегка дивуюсь і кажу:

— Досить несподівана гречність. Чому ж то так?

— Гречности покиньмо. Тому, що твоє... тому, що ти погано впливаєш на всіх нас. Дмитро при тобі розпускається, нервує. Андрійко стає неслухняним, вередливим. Я також не легко почуваю себе з тобою. Красше нам не бачитись.

Я мовчу й усміхаюсь. Ніс у Соні від хвилювання блідне й губи стають ще тоншими, лице робить ся сухим, колючим. Тепер видко, що їй двацять дев'ять літ, а то й більше.

Мені власне треба б встати й піти.

— Чу-удно... — кажу я, струсуючи попіл з цигарки й роздрібнюючи кінцем цигарки сіреньку грудочку. — Чу-удно. А я гадав собі, що впливаю на вас, як найблагодотворнійше. Друг дому. В справжньому зміслі цього слова, без лапок!..

— Ти, мабуть, не від того, щоб і в лапках бути другом?

Злість її не зовсім зрозуміла.

Соня поривчасто змахує руки зі стола й нервово чепурить волосся. На мене не дивить ся, але я почуваю, що вона чекає відповіді на ці слова. Якось особливо чекає.

— Через що ж раптом така постанова? Цілий рік буваю і нічого і... так несподівано?..

Строго похмурює свої милі, широкі брови й, дивлячись у бік, вже майже спокійним, звичайним сухим тоном каже:

— Бо ця постанова давно вже назріла. Я хочу сказати тобі от-верто... Ти — людина глибоко ненормальна, негарна і жорстока. Ти хитрий і вмієш ховати себе, але тебе все ж таки видно. У тебе нема нічого не то що святого, а...а навіть дорогого, цінного в життю. Я не знаю, на віщо ти живеш. Побувши з тобою, почуваєш себе порожнім і зайвим. Стає нудно жити.

Немов із книжки вичитує, — видно, давно наготовила всі ці фрази і не раз повторювала їх про себе. Я уважно слухаю.

— ... Ти з усього смієш ся й удаєш з себе розчарованого, але робиш це для того, щоби замазати свою бездушність і моральну порожність. І через це ти й жорстокий і... багато иньшого, ще гіршого. Я не хочу торкатись твого особистого життя. Це твоє діло, живи, як хочеш. Але, коли ти своєю особою входиш в наше життя, я маю право охоронити себе. До твоєї появи серед нас Дмитро був порядною людиною. Він не був тим, що вісім-дев'ять літ тому, але не був і тим, чим він є тепер. Це ти навчив його сміятись з

того, чому він ранійше поклонявся, ти розпустив його. Так, так, ти! Це я раз-у-раз повторятиму. Ти навчив його грати у карти, писать брехливі статті, любити гроші, пити і... мабуть, зраджувати мене. Я певна, що ти не раз тягав його з собою до продажніх жінок. І спеціально для того, щоб торжествувати, щоби тішитись і сміятися з нас, з нашого „семейного очага“.

Мене, властиво, не дуже дивує цей потік обвинувачень і лайки. Він повинен був, зрештою, колись прорвати ся. Дивно тільки, що це, що здавалось, це без помітної причини сталося.

— Прости, Сонічко, що перебію. Бачиш, слухаючи тебе, можна подумати, що Дмитро якийсь хлопчик або людина без волі. Це раз. Друге, що він ніби справді так змінив ся. А третє, що я надзвичайно сильна натура. Нічого цього, серце, немає. Він не хлопчик, силу волі має таку, що дай Боже всякому, а я ніякого впливу не маю на його. Ти все це... Дозволь мені скінчити!... Ти все це знаєш так само добре, як і я, але тобі треба до чогось причепитись, щоби вигнати мене. А втім, вибач мені, хіба не все одно яким способом ти це зробиш. Ти хочеш ще що небудь мені сказати, чи мені вже треба йти?

Соня пильно дивить ся мені в лице, немов би бажаючи примусити мене зніяковіти. Біля її очей виступила фарба і здаєть ся, що очі горять.

— Для чого ти втис ся до нас?

Голос погрозливий, тихий.

— Я не втискував ся, Соню. Пам'ятаєш, ми зустрілись випадково і ти сама запрохала мене заходити.

— Ні, ти втис ся! Ти напрохав ся. Ти знав, що я повинна була ненавидіти тебе всі ці вісім літ. І все ж таки ти з твоєю звичайною нахабністю й безцеремонністю входиш в нашу родину і... руйнуєш її.

— Забобони, Соню. Сімю не можна зруйнувати з боку. Вона завжди розпадаєть ся з середини.

— Ну, це твоя „теорія“. А я кажу те, що бачила на власні очі. Я позіхаю й підводжусь.

— Так. Вибач, ти в згоді з Дмитром все це кажеш мені?

— Так, у згоді. В цілковитій згоді!

Вона каже ці слова необдумано, а це чудесно розумію. Але злегка вклоняюсь їй і кажу:

— Досить дотепно ви згодились: він мені винен дев'ятьсот карбованців.

Соня помалу встає, випростує свою невелику, трохи плескувату постать і мовчки простягає до дверей руку.

— Ідіть звідси зараз же!

Я деяку хвилину стою й з усмішкою дивлюсь на неї. Мені треба багато зусиль, щоби вдержати себе від найпевнішого виявлення дійсної правди: підійти, обняти й почати цілувати. Тоді виявилась би істина.

Я повертаюсь і йду, не сказавши більше ні слова.

Безсонна ніч, Андрійко, розмова з Сонею, густе вечірнє повітря. Мені стає незрозуміло — весело, і буйний виклик спалахує в крові. Я вже не боюсь думати про все, що хочеться, про що нагадує весна, чортяка її бери!

Зсуваю циліндра на потилицю, розстібую шубу і, вимахуючи паличкою, іду легким кроком по тротуарі. Візники навипередки закликають везти мене, сподіваючись добре заробити. Я одмахуюсь від них, голосно прохаю вибачення у дам, зазираю їм під капелюхи і... навіть не сміюся з себе в цей час.

Ось той будинок, в якому ми колись друкували на гектографії прокламації. Так, це він, то що з того? Старий, червоний, з полупленою штукатуркою, з сірими віконницями, переперезаними товстими дурними прогоничами, які не рятують ні від злодіїв, ні від жандармів. Там є маленька кімната, що виходить вікнами на подвір'я. Там колись ми... А втім, ну к чорту її, чого я мушу про це думати?

Де мешкає той дурень Печипоренко? Я б з охотою подивився на його „очаг“.

Поперед мене плавно суне по між плечами та головами біла шапочка. Пухнате, русяве волосся на потилиці нагадує мені щось знайоме. Невже вона? Поправляю циліндра й надаю ходи. Іду деякий час побіч і жадно вдивляюсь. Вона! Та сама молочнорожева щока, дитяче-строгий ніс і м'яккі, лагідні риси лиця.

Я вмить почуваю, як у вісімнадцять літ, неспілість і замішання. Що їй сказати? Як підійти? Як почати розмову?

Біла шапочка звертає в перевулок. Тут менше людей і місяць здається яснійшим. Я швидко наганяю шапочку і деякий момент іду позаду. Від неї подихає чимсь ніжним, надзвичайно-зворушливим, чистим. Я сам собі видаюся гімназістом, що причепився до гімназистки, що складає про себе фрази, які скаже їй і до самого дому не каже ні слова.

Шапочка озирається. Переді мною на мить з'являються двоє здивованих очей і зараз же зникають. Тоді я рівняюсь з дівчи-

ною, поштиво тримаю циліндра над головою і спокійно, влазливо, сам дивуючись, звідки беруться в мене такі ноти, говорю:

— Простіть, будь ласка. Дозвольте мені пройти разом з вами до вашого дому.

Дівчина по перших же згуках мого голосу хутенько обертається до мене і зараз же прискорює ходу. Але полохливості я не помічаю в її рухах. Я, стараючись іти поруч, не одстаю. Несподіване чуття сорому і ніяковості сковує мої думки й язик. Мені вже хочеться, щоби нічого цього не було, хочеться одстать, але я не можу через щось цього зробити. Іду мовчки і, почувавши в собі дурновату усмішку на обличчю, дивлюсь на постріблений, немов покритий перламутром профіль дівчини.

— Будьте ласкаві, дайте мені спокій, — раптом кидає вона мені, нудьгуючим голосом навіть не подивившись на мене. Так говорити може жінка, якій уже остогидли подібні сцени. Вони не лякають її, не обурюють, а тільки заважають.

— Я зараз дам... Простіть, ради Бога. Мені самому соромно... Але дозвольте мені сказати. Я декілька разів зустрічав вас на вулиці і раз-у-раз... дуже хотів пізнати вас ближше. От і все. Запевняю вас, це правда!

Мабуть, вона схоплює в моїм голосі справжню щирість, бо з більшою, як мені здається, увагою зиркає на мене. Я вперше так близько бачу її лице, повернене до мене і дивуюсь: воно зовсім инше, ніж з профілю. В профілю є щось безмежно-лагідне, слабеньке, ніжне, а так — обличчя серйозне, розумне, очі немов насмішуваті, або сумні.

Вона одвертається, зупиняється і киває рукою візникові. Той з грохотом підкочує. Шапочка сідає і, не озирнувшись, одїзджає. Я від сорому перебіраю пальцями ніг і помалу йду далі. Біля воріт чується сміх. Мабуть, з мене.

Лежу в ліжку і дивлюсь на стіну, на якій застиг смертельно-блідий промінь місяця. Спати зовсім не хочеться. Коли я роздягався, здавалось, засну, як убитий. Але, як тільки ліг, і погасив лампу, почув, що сну не було.

Перекладаю подушку на другий кінець ліжка і лягаю лицем до вікна. Місяць тепер по другий бік його, мені не видно його. За те я бачу блакитні й жовтуваті цяточки зір.

Холодне, гидливе почування туги важкою грудою лежить де-сь висше живота. Мабуть, від цього руки, ноги та все тіло

здають ся такими безсилями, що важко повертатись, важко підвестись і взяти цигарку з нічного столика.

Я знаю і свідомо повторяю собі, що це все мине через місяць, що це явище чисто фізіологічного порядку. Адже нічого подібного у мене не було зімою. Моя туга подібна до того страху, який буває у свідомої, інтелігентної людини на цвинтарі. Вона знає, що ніяких мертвяків нема і не може бути, а тим часом весь час почуває на тілі хвилячки морозу. Це вікове, темне, дурне, з його треба тільки сміятись. Так само й з моєю тугою. Я звик бути в отарі, звичка ця йде з дитинства людськості, як і мороз страху від мертвяків. Більше нічого. І з цього так само найкраще тільки посміятись і забути.

Але ці міркування не допомагають. Є туга, є нудьга, важка, гризуча, темна, неначе я зробив щось таке, що забув, і воно мені погрожує бідом.

За вікном на вулиці часом чують ся веселі, гучні голоси, сміх, співи. Десь, студенти, курсістки вертають ся з театру, з вечірки. Тепер студенти все з веселих місць вертають ся у ночі до дому. І добре роблять. На їхніх грудях під шинелями не лежать пачки прокламацій і коли прийдуть до дому, їм не треба буде одмивати руки від гектографського чорнила. І коли мине десять-двадцять літ, їм не треба буде боятись своїх споминів, вони не будуть обходити місця своєї молодости, скося позираючи на них із зневагою та викликом.

Справді, на віщо я живу? Рішуче не розумію. І невже на цих жовтих цяточках тягнеть ся теж ця чиясь злісна штука, що зветь ся життям? Уявляю, як повинно бути нудно тій істоті, яка з обов'язку свого становища мусить бути безсмертною: це ж така одноманітна, монотонна річ — життя. Родить ся, розвиваєть ся, поживе, вмирає. І так вічно, вічно. Зоряні світи, окремі планети, людські царства, людина, мікроб, живуть по одному шаблону. Не розумію, який інтерес може бути в цій тяганині, кому й на віщо це потрібно?

Від цих думок моя нудьга немов трохи стихає.

Я дивлюсь на тремтяче, лагідне мерехтіння небесних цяток і намагаюсь уявити собі життя на них. Згадую канали Марса і думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати в світових просторах? Допустім, використає світло, як засіб пересування. Світло в один момент проходить, здаєть ся, єорок тисяч верст. І все ж таки до багатьох планет, від яких світло доходить до нас через декілька тисяч літ, не долетіти ніколи людині.

А як навіть і долетить куди небудь, то що тут такого радісного? На Марсі, чи де инде, так само, як і тут, родять ся, живуть, страждають, вмирають. Ну, чого прилетіли? Все те саме, не варто й хвилюватись. А то ще й бійка заведеть ся поміж планетними братами. У живих істот вона заводиться швидко.

Невідомо чого, мені стає сумно. Я дивуюсь: звідки йде цей сум? Через що? Де є той резервуар, з якого витікають чуття, і хто стоїть у їх границь? В кожному разі, не завжди свідомість.

І вже думки мої йдуть по иньшому напрямі. Я думаю про Соню, Андрійка, Сосницького, Панаса Павловича, Карачапова. Мені по земному і боляче, і смішно, і важко все, про що я думаю. І немає нічого важнішого від цього, і вийти з цього людського кола не можливо, не дивлячись на всі філософії.

І я радий з цього суму, бо знаю, що засну швидко. Я лягаю на бік, покриваю голову ковдрою, згортаюсь по дитячому бубликом, підтягнувши коліна до самого підборіддя і починаю думати про „те“.

„Те“ — моя давня, смішна звичка, про яку не знає ні одна душа. Я не можу заснути, поки не розкажу собі казку. Це в мене з дитинства. Я раз-у-раз засипав тільки під материні казки. Коли для інших моя звичка стала смішною, я мусів принести її в жертву своїй мужеській гідності і відмовитись від маминих казок. Але я замінив їх власними. І від того часу, де б і з ким би мені не доводилось проводити ніч, я неодмінно, хоч на декілька хвилин, кажу собі казку.

Мабуть, це властиве багатьом. І мабуть вони помітили таку особливість казок: до певного періоду казка оповідає про те, що є. Це, власне, не казка, а одблиск дійсності в фантазії. Коли я на протязі багатьох літ складав історії, в яких моя особа творила різні подвиги, починаючи від геройських герців з індіями, драконами і кінчаючи перемогою над тюремними стінами, то я переказував те, що справді було. Бо в цім періоді все буває перемогою й визволенням.

В другому ж періоді приходить справжня казка, бо вона оповідає про те, чого нема і не може бути ніколи. Вона тужно заколисує, на хвилю односить від того, що є, і допомагає забути себе. І через те з нею ще солодше засипати, ніж з першою.

Під ковдрою темно, тепло і затишно, як двадять і більше літ тому назад. Я тихо починаю свою казку.

Л.-Н. Бітник.

3

От я йду вулицею. Вечір надходить. Осінній дощик шарудить дрібним, пісочним шелестом у пожовклому листю. Тротуари не мокрі, а тільки масні від дощового порошу. В палісадниках пухкими купами лежить збите жовто-червоне листя, від якого іде такий дух, як коли розітреш листок на долоні. Шибки вікон подібні до рябих облич.

Комір пальта у мене піднятий, я високо підібрав плечі, втягнувши в них голову, але мені все ж таки холодно. Я йду без всякої мети, ні про віщо, не думаючи. Ні, я думаю про те, що я страшенно самотний. Самотний же тому, що нікого не люблю. Найпевніша ознака самотних та, що вони нічого й нікого не люблять. І коли я слухаю людей, що жаліють ся на самотність і запевняють, що вони люблять, я думаю про себе: бідолахо, тобі для чогось хочеть ся переконати мене, що в тебе в гаманці одночасно порожнеча і цілі скарби.

Плентаюсь помалу, дивлячись у землю. Часом підводжу голову і тоді моє лице обвіває дощевий порошок, як то буває часом біля фонтана.

Біля одного будинку, — я виразно бачу його: невеличкий, з червоної цегли, двоповерховий; перед ним палісадник, який творить немов коридор до парадного, — біля цього будиночку, саме в початку коридора, зустрічаюсь з жінкою в... в білій шапочці. Так, в білій шапочці, з білим коміром короткого пальта. Вона скидає на мене очима і тут же, вмить, неначе підстрелена, спіраєть ся рукою на тинок і стоїть так деякий момент, не рухаючись і не одриваючи погляду від моїх очей. Я теж, весь пронизаний дивним чуттем, стою з піднятим коміром, з руками в кишенях і з очима в її очах. Це тягнеть ся не більше пяти-шости хвилин, але мені здаєть ся, що я прожогом і довго несусь у якусь безодню і серце моє в солодкім жаху поширяєть ся.

Жінка одступає від тинка і непевними, ослабленими кроками іде в дім. Злегка вищить пружина дверей, двері грюкають за спиною жінки й я розумію, що стою на вулиці, на тім самім місці, де тільки що переломилось моє життя. І самотність, і бруд, і сором, усе лишилось на тротуарі, за палісадником, а я, новий, чудний сам собі, повинен іти в цей червоний будинок і провадити далі нове життя.

І от я йду в ті самі двері парадного. Вони так само вищять, неначе я наступив їм на хвіст, і певною ходою виходжу на другий поверх. Там я дзвоню біля дверей, що ліворуч, і жду.

Коли одчиняють ся двері, я в передпокою бачу її та покоївку.

Усміхаюсь до неї й зупиняюсь біля порогу, не одриваючи від неї очей. Покоївка здивовано поглядає на нас.

— Роздягніть ся!.. — злякано й тихо каже вона. — Ідїть собі, Прися, це до мене!

Я скидаю вохке пальто і капелюх, з крик якого мені на груди стікає вода, що назбиралась там від дощового порогу. Вона так само, як і на вулиці, безсило, спіраєть ся рукою на столик і розсіяно, в тихому жаху й непорозумінню дивить ся на мене. Я бачу, як її губи починають беззвучно рухатись і знаю, що вона хоче сказати „що вам треба“, або щось подібне до того, але вимовити цих слів не може.

Я підходжу до неї, беру її за руку й веду в кімнату, двері якої одчинені переді мною. Там світла немає й я догадуюсь, що вона стояла тут біля вікна і з цим же жахом дивилась на мене, на вулицю. Вона покірно йде за мною, не кажучи ні слова й зупиняєть ся тоді, коли зупиняюсь я. Двері з передпокою я зачиняю за собою і в синьому присмеркові бачу проти себе бліде лице з великими, некліпаючими, зачарованими очима. З її руки, яку я випускаю, в мене летє ся невимовне хвилювання. В мене таке почування, ніби я все життя не випускав цю руку зі своїх рук, ніби це рука, яку подав мені весь світ, де я до сього часу почував себе смертельно-самотним. Безмежно рідна, близька рука...

І от я одною рукою тихо наближаю до себе цю руку, до своїх грудей, другою рукою побожно обіймаю ніжні її плечі й схиляюсь до її уст, розкритих, гарячих, від солодкого жаху.

Десь щось падає і ми випускаємо одно одного. В очах мені стоїть туман і я мимоволі помічаю здивовано, що важко, трудно дихаю і серце гупає. В ногах така ослабленість, що я похитуючись, як видужуючий, підходжу до вікна і сідаю на стілець. Вона теж одходить у бік і сідає біля стіни.

Я дивлюсь на голі вершечки дерев з самотними, поодинокими листками, що безнадійно, стомлено похитують ся, немов роблять слабенські спроби одірвати ся і піти за товаришами; дивлюсь на олов'яно-синій сутінок вечеріючого неба і потроху, неначе хто підпихає мене, приходжу до себе. І густа, широка, могутня радість, як вода у повідь, сповнює мою душу.

Я підводжусь, нехатливо підходжу до неї й сідаю поруч. Вона знов здригуєть ся, як здригуєть ся полум'я свічки, коли підходиш до неї. Все обличчя я ледве розбіраю на тлі сірого вікна, але очі виразно бачу, м'які, лякливі, так само повні непорозуміння, чекаючі ще чогось.

В кімнаті чується гомін.

— Ідїть собі! Ради Бога, ідїть! — раптом шопоче вона.

— Я завтра побачу вас?

— Так, так.

— Де?

— Не знаю... Ради Бога!

— На бульварі проти собору? Сім годин? Так?

— Так, так!

— Повторіть!

— На бульварі, проти собору. Сім годин.

.....
Ми вже багато-багато разів сидимо на бульварі, проти собору.
Вона вже не однімає своєї руки і сидить з таким виглядом,
неначе скорилась неминучій долі.

Я кажу їй:

— Я можу запропонувати тобі тільки те, що маю: моє палюче бажання тебе, твоїх уст, грудей, всього твого тіла, співзвучного, рідного мойому. Я не обіцяю тобі нічого! ні вірності, ні вічності мого бажання, бо, кажучи так, я збрешу і тобі й собі. Але є в мене крім цього ще одно! це моя давня, викохана довгими роками туга за матір'ю дітей моїх, за другом і товаришем мого життя. Маю тайну, несмілу мрію обновити ся в моїх дітях і оправдати забруднене, зогиджене мною моє існування. Коли ти шукаєш батька твоїх дітей, коли маєш і ти тугу за товаришем життя і віриш моїй тузі, коли маєш сміливість шукання і не боїш ся можливих помилок та неудач, то я можу запропонувати тобі ще одно, — ось це моє давнє шукання, мою мрію, мою тугу за створенням себе.

Я не знаю тебе і ти не знаєш мене. Ми знаємо голос наших тіл, старий, прекрасний, могутній голос наших предків. Він сповнює наші душі п'яним і радісним, як старе, густе вино; хвилюванням та захватом. Але не вірмо йому, бо це тільки старий, легковажний гуляка-бог, що сумлінно виконує своє призначення. Не вимагаймо від його більше від того, що він може дати. Його діло звести нас, штовхнути одно до одного. А що з нами далі буде, це не обходить його. Заспіваймо ж йому славу і подяку, але не складаймо на його нашого життя. Чи розумієш ти мене, моя бажана?

Вона злегка потискує мою руку і дивиться на мене коротким, соромливим поглядом, за яким я з невимовним хвилюванням схоплюю усмішку старого, прекрасного гуляки.

.....

І от я вже не хижак-адвокат, що годується стервом закона, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв. — Я скромний повірений, що боронить проти закона і хижаків довірливих та безпорадних.

Ми живемо в маленькій ясній кімнатці. Я заплатив усі борги, одмовився від „гонорарних“ справ і наш бюджет що місяця примушує нас приймати різні героїчні постанови: ми ходимо на дешеві місця в театр три рази на тиждень, пробуємо свої сили на вегетаріанстві, я курю дешевий тютюн, а вона не їсть яблушної пастілі, яку страшно любить.

Але що більше сих маленьких жертв, то яснійше та легче у мене на душі. Неначе скидаю з себе налиплу, брудну, тверду кору і вертаюсь до юнацтва.

Коли ж знайомимо одно одного зі своїми приятелями, то не знаємо, як казати і називаємо просто своє прізвисьце. Ми не кажемо: це мій чоловік, або це моя жінка. Нам соромно і ніяково так казати, — ми ще не чоловік і не жінка. Ми поки що любовники, товариші веселого п'яного бога. Ми бенкетуємо і справляємо оргію нашого п'яного кохання.

Але мимоволі несвідомо і потай стежимо одно за одним. Мені не все подобається в ній. А вона, здається, не зовсім вірить мені. Коли мине оргія, вона думає собі, я піду від неї; так всі роблять. І мені не подобається, що вона плаче від цього, тільки плаче. Вона повинна инакше почувати. Я не знаю, як саме, і не можу навчити її, але плакати не треба.

А втім, може, й так добре, — я ж не піду від неї все одно. Як я можу піти від тої, яку сам вибрав?

Нарешті, коли минає багато-багато часу, коли проходить оргія, я відчуваю, що тепер знаю і люблю її. І раз питаюся її: що таке любов? Вона відповідає: це те, коли ніщо не існує, окрім *його*.

Значить, вона ще не любить мене.

І знов згодом задаю їй те саме питання. Вона каже: любов — це страх загубити.

Ні, й тепер вона ще не знає, що таке любов.

І от нарешті вона сама каже мені: як дивно, я люблю світ, я люблю людей так, як ніколи не любила. Від чого ця жалість у мене, і зворушення, і така хороша печаль? Я вже не боюсь загубити тебе, бо це ж неможливо, правда? — ми так вросли одно в одного, що я вже не розумію слова „загубить“. Кого загубить? Себе?

Тоді я бачу, що вона знає, що таке любов. Тепер ми не можемо ні загубить, ні связати себе.

І тоді ми входимо в світ обновлені, злиті в одному. Тепер ми муж і жона.

У нас син. Це маленьке, чудесне створіння, що дивним способом відділилось від нас і...

Але тут моя казка кінчається: глухий біль, старий, як давня рана, болюче ние в мені. Зразу стає душно під ковдрою і я скидаю її з голови. І в ту ж мить в мої очі бе світло місяця. Він підліз до самого вікна і, блідо усміхаючись, неначе пійманий на чомусь стидкому, не кліпаючи дивить ся мені в лице.

Я повертаюсь на другий бік і з тайною надією прислухаюсь. Ні, біль є. І тепер я уже знаю, що не скоро засну.

Так, є. Я підводжусь, беру цигарку з нічного столика, запалюю і сиджу в постелі.

В соте — та де там! — в тисячне питаю себе: а що ж, як ні? А що, як вона вигадала цю підлу пімсту за те, що було вісім літ тому?

І знову, й знову я перебіраю в пам'яті всі дрібниці того проклятого вечера. І знов не бачу за собою такої провини, яка б рівнялась цій карі. Вона ж знала, що я не любив її. Знала, знала! Ніколи, ні одній жінці я не казав „люблю“, коли не міг сказати з повним серцем. Я міг зовсім не відповісти на це питання, міг викрутити ся жартом, поцілунком, софізмом, але не збрехати.

А в нас же й ніякої розмови про любов ніколи не було. Не було навіть того, що зветь ся фліртом. Ми були партійними товаришами тай годі. Правда, вона частенько шпигала мене моїми любовними пригодами, я на це відповідав жартами та на тому й кінчалось. Я навіть не розумію тепер, як між нами могла виникнути та проклята хвилева близькість. Не розумію. Чи вино, справді, так зробило? Чи радість з приводу втечі товаришів, від якої хотілось усіх обіймати, цілувати і робити всякі дурниці?

Ну, а вона ж, вона? Адже, здається, і вина не пила? Невже, дійсно, з її боку було щось серйозніше за хвилову дурість? Инакше, як же пояснити її поведження в той вечір, на тому березі Дніпра? Бо, власне, *вона* взяла мене, а не я її. Ні разу я цього не сказав Соні, але повинна ж вона знати це сама, повинна пам'ятати, як тягла мене, як шарпала, як викликала те, що потім назвала „скотством“.

І коли другого дня прийшла до мене, невже серйозно думала, що я можу назвати її *жінкою*?

А мабуть так думала, або, принаймні, хотіла. Бо чого ж так глибоко, так смертельно образилась на моє (правда, досить поганеньке, боязке) мовчання? Чого так раптово, у два тижні, повинчалась з Сосницьким?

Чи просто хотіла сховати слід гріху? Зробити законними будучі наслідки?

Добре! Але на віщо ж через вісім літ після того заявляти мені, що *мій* „наслідок“? Що Андрійко — мій син!

Чудово, хай навіть так! Але для чого через кілька днів після сеї заяви брати свої слова назад і казати, що вона сама не знає, чий син Андрійко? Для чого це? Щоб піддати мене безперестанній, вічній карі сумніву?

Але ж це вже пімста, це знущання, злоба, умисність! А коли так, то хіба варто вірити їй? Хіба не можна допустити, що вона все це, від початку до кінця вигадала, що Андрійко ні в якій мірі не є мій син, що їй це чудесно відомо, але вона видумала це, щоб все життя мати наді мною жорстоку владу?

Так, це правдоподібніше за все. Так, так, це власне так! От виразно пригадую собі, як вона казала мені те. Цілий місяць після зустрічі, не бачившись вісім літ, не знаючи нічого одно про одного, цілий місяць поводившись зі мною так, що ні про які тайни не можна було подумати, вона раптом згадує, що Андрійко мій син. Я знаю, коли в ній зародилась ця ідея: тоді, як вона мене бачила з Андрійком і Васильком. Я не вмію поводитись з дітьми, я дурію і стаю якоюсь квашою.

Так, вона добре розраховувала свій удар: Андрійко мій син!

Чудесно! Але через що ж таки ця категорична заява вмиль міняється? Через що?

Я дивлюсь на місяць, місяць дивиться на мене і винувато усміхається. Беру знов цигарку, закурюю і напружено думаю.

Так, от через що: вона побачила, що цею звісткою не досягла бажаної мети, — занадто мало страждання дала мені. Я прийняв цей факт без особливого болю. Правда, він вразив мене, схвилював, але в той же час сповнив усього новим чуттям, таким великим, що в йому потонули всі умовності. Я знав тільки, що Андрійко — мій, що цей хлопчик з гострим підборідям розумними, теплими очима — мій син, частина моєї істоти, яка відділилась від мене і росте окремо. Це було найголовніше для мене.

ї вона побачила, що замість страждання, яке повинно було знищити мене, дала мені щось таке, що підіймало. І тоді вона знайшла більш певний спосіб: „призналась“, що збрехала, що сама не знає, чий син Андрійко.

От, коли вона могла цілком задовольнити ся, вона сама злякалась, коли побачила, що зробив її удар зі мною. Вона сама не сподівалась такої сили його.

Дійсно, це все так. А коли так, то невже найбільше тупоумному йолопові не видно, що все це нісенітниця, що нічого спільного зі мною Андрійко не має і що мені треба раз на все покінчити з цим, одірвати від себе цю думку, притоптати чуття, розкидати ногами недогарки його і засміяти ся в саме лице Сонічці?

А на віщо вона раз-у-раз одриває від мене Андрійка? Щоб не дати затихнути сумнівові і закріпити ся вірі, що він мій?

І через що в передостаннє побачення горіло під очима лице у неї? Чого співала романси з таким натиском у поглядах і голосі? І за що вигнала, заборонила бувати? Поганий вплив? Неморальне життя? Та хіба ж це новина для неї?

А що, як я запропоную їй такого роду комбінацію: слухай, мовляв, Соню, візьми Андрійка з собою, лиши Василька Дмитрові та йди до мене, будемо разом жити?

Може, вона саме до цього й підштовхує мене своїми оцими вчинками? Дмитра вона не любить, це мало не в перший же день зустрічі сказала мені. (Він її також, здаєть ся не любить). Він надокучив їй і вона, мабуть, хоче свіжих половых почувань. Для легеньких стрибань у гречку вона занадто багато говорила про моральність, занадто довго старалась переконати всіх, що їй гидкі ці „скотства“. Значить, треба обставити це поважнійше, ідейнійше. Та й тривкійше, постійнійше буде так.

Я усміхаюсь, шпурляю в куток цигарку і лягаю. На лиці та на грудях мені лежить мертво світло місяця. Тиша навкруги така, що шумить в ухах.

Андрійку! Хлопчику мій, де ти? Чи існуєш ти? Чи ти це спиш там, на Базарній, з ніжно загостреним підборідям, яке так зворушливо червоніє від морозу?

Господи! Та невже ж я ніколи-ніколи не зможу дізнати ся справжньої правди, не зможу віддати свою душу зголоднілій моїй любові?!

Беру подушку, перекладаю знов на другий бік і лягаю спиною до місяця. Тепер його світло падає на бік шафи й ясно освітлює її.

Я стараюсь більше не думати про Андрійка й силкуюсь заняти свою думку чим небудь иньшим. Думаю про справи, клієнтів, карти, гонорари. Вираховую скільки зароблю в цей місяць, комбіную оборону найближших процесів.

І знов непомітно вертаюсь до Андрійка. Знов починаю від початку, пригадую, уявляю „качиний ніс“; думки міняють ся, міняєть ся вся Соня, я вже вірю їй.

Я схоплююсь, стискаю кулаки і в сліпій лютої кричу:

— Будь проклята!! Будь проклята! Нічого нема, нічого! Одчепись од мене!

Засвічую лямпу, хапаю перші, що попадають ся під руки, папері й читаю.

Коли починає сіріти в вікні і все мое тіло горіти від двох безсонних ночей, я гашу світло і падаю в постіль, ні про що вже не думаючи і бажаючи тільки сну.

Я понурий і злий. Кричу без вини на письменоводителя, на Миколу, і зі злістю бачу, що вони від всеї душі ненавидять мене. Письмоводитель іде в якійсь справі і я лишаюсь сам.

Голову ломить і біль переходить у виски.

Комусь Микола одчиняє.

Влітає Панас Павлович Кривуля. Не входить, а влітає. Це дієть ся так незвичайно, що я, ще не бачучи, як слід, збентеженого Кривулі, почувую, що сталоь щось катастрофічне.

Завсїгди спокійний, до втоми тверезий, чепурний, благообразний, приват-доцент філософії, трошки скептик, але не злий скептик, а удаваний, щоби сховати під сим скептицизмом м'якість характеру, якої соромить ся, — Панас Павлович у сю мить не то паний, не то невмитий, але виразно і дуже схвилюваний. Його волося звичайно ретельно зачесане набік, немов жовта шапочка, тепер лежить на чолі неохайними, злиплими від поту кільцями. Насмішкувато-добрі, трохи короткозорі очі, запалені й обведені оранжевими припухлими повіками, моргають з-за пенсне напружено й розгублено, немов туди попала порошок. Все лице з незайманим румянцем ясного блондина, з м'яким безвольним носом, здаєть ся пожованим, брудним, і дурноватим.

— Дома? — одривисто кидає він, налітаючи на мене грудьми і машинально тикаючи руку. — Слава Богу! Думав, що не застану...

— Що таке, Панасе Павловичу?

Я підводжусь, здоровкаюсь і підсуваю йому фотель. Він ге-

паєть ся в його, важко сопучи, й починає шукати хустку по всіх кишнях. Його жилетка застібнута тільки на горішній та нижній гудзик, роззявляєть ся від рухів і видно білизну. Не знайшовши хустки, він забуває про неї й раптом, дуже кліпаючи, дивить ся мені в лице. Потім одразу рішучим, грізним, але в той же час немов би зляканим голосом заявляє:

— Годі! Розводжу ся з жінкою. Беретесь помогати? Але негайно, негайно! Зараз же, моментально!

— Берусь, Панасе Павловичу!

Я бачу, що говорити йому в сю хвилину про те, що розвід в один момент не робить ся, нема ніякої рації.

— Чудово! — грізно стріпує він головою, від чого кільця підстрибують на спітнілому лобі. — Чудово! Буде з мене, буде!

— Що сталось, Панасе Павловичу?

З великим трудом мені удаєть ся вияснити таку річ.

Варвара Хведорівна сьогодні в ранці пішла до Олександрії Михайлівни, влетіла до неї в хату і вчинила „принципіальну“ балачку, на закінчення якої ударила дівчину по лиці. Після того спокійно вернулась на лоно сім'ї, де й стала піджидати Панаса Павловича.

Ждала вона його в озброєню своєї правоти і приготувана, як слід, бо знала, що Панасові Павловичу буде відомо про „балачку“ з Олександрією Михайлівною ранійше, ніж він прийде до дому. Дійсно, Панаса Павловича викликано з гімназії, де він саме мав лекцію. Він моментально погнав до дому страшенно розлючений, з непохитним наміром „убити або принаймні скалічити цю паскудну гадину“.

Яким способом він майже п'яним став, про це Панаас Павлович, розповів дуже невиразно: хотілось пити, ну, побачив по дорозі ресторан, зліз і випив. Та окрім того, з такою особою, як його мила дружинонька, по людськи балакати неможливо, коли хочеш добити ся яких результатів. Випив він небагато: три чарки коняку та дві пляшки пива, — пиво од згаги. Але досяг блискучих результатів; він балакав з Варварою по її власному методу: загилив їй аж два ляпаси і заявив, що „рішучо, категорично і на завсїгди розходить ся з нею“.

Панаас Павлович то схоплюєть ся, маючи намір побігати по хаті, то, зробивши кроків зо два і наткнувшись на шафу або стіл, знов сідає і дивить ся на мене напружено кліпаючими очима.

— Ні, ні, я навіть радий цьому! Надзвичайно радий! — час від часу говорить він з лицем людини, що вистрибнула з пожежі і не має чого радіти.

— Принаймні, тепер уже справжній кінець усьому. Ні, ви тільки подумайте, подумайте, який це жах: девять — десять літ прожити в одній кімнаті з чужою людиною; з ворогом спати на одній постелі і без перестанку боротись з ним за всяку дрібницю, за кожний свій крок. Га? Чорт знає, що таке! Незрозуміло! Тільки у людей можуть бути такі безглузді, дикі ситуації. Ні, я радий, що так вийшло, я радий!

Він сідає з виглядом людини, що покінчила з цим питанням і з полекшенням одкидає ся на спинку канапи, немов даючи собі, нарешті, епочинок. Але вмить усім тілом перехиляється до мене і, блискаючи склом пенсне, шепоче:

— Та ви знаєте, що вона примушувала мене брать хабарі? Знаєте? Так, так, хабарі! З учнів, з їхніх батьків. Я особисто не брав, я навіть удавав, що не знав про це. Брала вона, на чорний хід ходили до неї. А потім на мене робила пресію в певному напрямі і годі. Дивуетесь? А розумна, освічена, поступова жінка! Музику любить, театр розуміє, відчуває щиро. В політиці переконана республіканка, мало не анархістка. Так, так! І разом з тим безмежно-егоїстичний, злий, жорстокий паразит. Простий паразит! Та вона ж нічого не робить! Нічого! Обід, варить прислуга, хату прибирає прислуга, за дітьми ходить прислуга. Вона ж тільки їсть, спить, щось там собі почитує, їздить по концертах, театрах, розводить розумні, цікаві балачки і більше нічого. Та за віщо?! — раптом одхиляючись назад і простягаючи до мене вивернені долонями до гори руки, з непорозумінням і благанням кричить він. — За віщо, питаю я вас?! Та це ж... досмертній грабіж! За те, що вона викинула з себе два шматки живого мяса, викинула із скотячим вереском, страхом, проклинами, за ці подвиги вона все життя має право сидіти на шиї людини, має право вмішуватись в його життя, нівечити його, олювати, зогидити? Так? І замітьте, замітьте собі: вона цілком щиро вважає себе безмірно виспою від тих, що варять обід, роблять панчохи, годують дітей. Для неї це все міщанство, рабство. Та ви знаєте, ви знаєте, що нема гідшої, нема паскуднішої істоти на землі, як жінка матеріально забезпеченого інтелігента... Запевняю вас, запевняю! Що таке наші жінки, жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інженерів, як не паразити, як не досмертні грабіжники своїх чоловіків, як не паучихи, що пожирають своїх самців? Жінка мужика, робітника, купця, навіть поміщика, проста немудрствующа „міщанка“, як люблять ці паразити називати їх, робить своє

діло в життю, хазяйнує, виховує, як уміє своїх дітей, чесно заробляє хліб і любов. А ці? А ці, я вас питаю? О, ці сміють ся з чотирьох німецьких „К“: Кіндер, Кіхе, Кірхе і... і ще якийсь там четверте. О, яке міщанство! Поступова інтелігентна жінка стоїть висше... О, чортяка б вас забрала! — смішно хапає себе за голову Панас Павлович. — Та в чому ж, у чому ця їхня поступовість? Чи хоч люблять вони своїх дітей? „Любов матері, любов матері, любов матері, ах, любов матері“! Та брехня! Батьки, так, так, батьки більше, дужше, благороднійше, люблять своїх дітей. От візьміть пригадайте сімі своїх знайомих, от візьміть і ви побачите, що батьки люблять, по справжньому люблять, а матері тільки по собачому. Та й то, коли вона поступова жінка, то й собачої любови немає, бо це ж „міщанство“. Ой, ні ні, я більше не можу! Я вас прохаю, Якове Васильовичу, заявіть їй просто і ка-те-го-рично, що коли вона не піде на мої умовини, коли вона не оддасть сина, то я на все здатний, на все. Скажіть, що я згоден давати їй три чверти, чуєте! — три чверти мого заробітку, але хай же раз в життю зробить благородно. Намалюйте їй, розумієте, намалюйте, як слід, ви адвокат і розумієте самі. Головно ж, дайте їй зрозуміть, що в неї нема ніякого права на мене. Оцю, оцю ідею, головним чином вбийте в неї! Бо в цій ідеї половина її мерзот... Адже вона, наприклад, вважає, що Олександра Михайлівна грабує її. І не лицемірно вважає, в тому то й біда, що ні, а щиро, всею істотою переконана в цьому... Я з нею більше не можу говорити. Я бачити не можу її. Ви вже самі голубе, будьте другом. А найголовнійше, Діму зараз же, негайно до мене. Це найперша умовина. Майте на увазі, що вона захоче лишити його у себе, та Боже борони вас згоджувати ся. Ні, на ніяких умовинах на це не йдіть. Вона буде натякати про любов матері, не піддавайтесь. Ради Бога, не піддавайтесь ані на хвилину! Вона розумна і психолог, дивіть ся!

— Не бійтесь, Панасе Павловичу!..

— Боюсь, їй Богу, боюсь! Ви ще добре не знаєте її. І коли Діма, наприклад, через що небудь там почне, той... ну, скажем, плакати, чи що, так ви не вважайте. Це пройде! Вона ж здатна на все, рішучо на все. Діти й так уже дивлять ся на мене, як на якогось розпустника, ката і деспота. Галя цілком на боці матері, на ту я вже махнув рукою. І знаєте, чудне явище: немов чужа мені дівчина, а рідна ж дочка. Ну, та хай!.. Але син?.. Е, вона знає свою силу. Ради Бога, Якове Васильовичу, глядіть же перший і останній пункт: Діма.

І довго ще він повторює цей пункт і дивить ся на мене трівожними, зляканими очима.

— Ах, голубе, ви щасливий чоловік, — говорить він, трохи заспокоївшись, — ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не піддаєть ся ніякому контролю, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила! Я вам заздрю: вільний, самотний, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то... будьте обережні, ох, будьте обережні!

Потім ми умовляємось, що Панас Павлович шукатиме для себе й Діми помешкане, а я піду до Варвари Хведорівни. В вечері ж ми зійдемося у Олександри Михайлівни.

Ще одна візита: Нечипоренко. Входить, не роздягшись, тримаючи, як дворник, у руці собачу шапку. Простує до мене, дивлячись кудись у бік. Я вже бачу, що він прийшов прийняти мою пропозицію. Його вигляд хоробливий: під очима бурі западини; ніс синюватий, голодний; щоки, вкриті кучерявою порохняною борідкою, втягнуті, як у старій людини.

Я злегка підводжусь і, простягаючи йому руку, кажу:

— Доброго здоров'ячка, Нечипоренко! Що скажете?

Одначе, він моєї руки не бере, від чого я червонію, зупиняєть ся і, дивлячись просто на мене, тихо питає:

— Які ви мали підстави вчора робити мені таку пропозицію?

В голосі немов немає нічого погрозливого, ні обуреного. Ніби справді йому дуже важно знати ці підстави. За цим тільки й прийшов.

Я роблю холодне, трохи непорозуміле лице й відповідаю:

— Ваше особисте ходатайство про допомогу, добродію Нечипоренко...

Слова „ходатайство“, „допомога“, досягають своєї мети: Нечипоренко червоніє до такої міри, що навіть мені стає ніяково. Від цього він деякий час стоїть мовчки й розсіяно дивить ся на мене.

— Я прохав у вас роботи, а не допомоги, — нарешті хрипко й тим же тихим, зарані, видно, наготовленим голосом говорить він.

— Так... — з легким непорозумінням говорю я, тим самим показуючи, що в даному разі робота і допомога, те саме. І чекаюче дивлюсь на його, — швидше, мовляв, викладай свої ходатайства і забірай ся геть.

— Але... але яке ви мали право пропонувати мені подібну роботу? Я подав вам привід до цього чим небудь?

Я роблю вигляд, що не розумію, чого він хоче і нетерпляче кажу:

— Та, звичайно, дали: ви прохали роботи. Але в цей момент, чого вам власне треба від мене?

Нечипоренко перекладає шапку з одної руки в другу і витирає долонею червоний, бугроватий, лисий лоб. Мабуть, він приготував цілу промову, але тепер не може пригадати ні одного слова.

— Я всю ніч думав про ваші слова... — починає він, дивлячись на мене упертим, блискучим, як у голодних, або хворих, поглядом. Скільки в них жаху! — Всього дев'ять літ, як ми останній раз бачились з вами. Тільки дев'ять літ!

— Слухайте, добродію, для приємних споминів у мене немає часу. Будь ласка, скажіть, в якій справі я вам...

— Справи у мене ніякої до вас нема — і не може...

— В таких разі...

— І не може бути з вами. Я прийшов тільки для того, аби хоч одному мерзотнику висказати...

— Але ви, мабуть, забули, що в мене є лакей, який може вам показати, в який бік одчиняють ся двері?..

— Ні, не забув. І з цікавістю подивлюсь, як ви будете це ротити. Ні, я це передвидів, ідучи до вас. Це я передвидів.

Він ще декілька разів каже „я це передвидів“, хвилюється й озирається, немов торжествуючи і ждучи, що його зараз почнуть викидати за двері. Мені приходить до голови, що він з'явився власне з цією метою: зробити мені скандал, примусити мене вигнати його, а потім про це репетувати благородно на все місто.

— Що вам треба від мене?

— Щоби ви вигнали мене. Прошу! Будь ласка!

Він навіть робить два кроки до стола, де я сиджу. Я бачу, що він формально хвора людина: губи запекли ся, очі фосфорично блискають, руки трясуть ся, весь пошарпується якимось.

— Виганяти вас нема за що! — кажу я спокійно і холодно. — Я прохаю вас сказати, що вам треба від мене і не забирати мені часу, я дуже зайнятий.

— Мені треба дати вам зрозуміти, що ви не мали ніякого права, чорт вас забірай, пропонувати мені ту гидоту! Ви по собі судили. І мабуть гадали, що всі такі, як ви. Коли б ви мені триста тисяч пропонували, — чуєте, триста тисяч! — то й тоді я

вам відповів би так само. І ви це самі знали, знали добре, але хотіли поглузувати, помститись за те, що самі зробились паскудником. Можете кликати свого лакея! Чуєте? Так, ви паскудник, це я вам отверто кажу. Кличте лакея!

Заспокойтесь, Нечипоренко, і не хвилюйтесь по дурному. Я не маю ніякого наміру кликати лакея. У мене тільки одно прохання: чи не можете ви виляти мене швидше, я зайнятий.

— Я не лаю вас, а серйозно і спокійно кажу вам, що ви паскудник. Бо тільки паскудник може бути таким жорстоким і цинічним. Людина помірає з голоду, колишній товариш, людина, яка шукає чесної роботи, а їй цей товариш, що колись був у революціонерах, цей... мерзотник, пропонує гидоту. І називає це заробітком. *Ваш* заробіток, це правда, але не мій. Не мій!

Він робить ще крок до стола, грізно трясє шапкою, затисненою в кулаці. Я дивлюсь на його спітніле лице й розумію, що йому *треба* виляти мене, треба викричатись, виявити власне благородство: адже він заслужив це, він одмовився від трьохсот карбованців, а дома, десь справді, помірають з голоду. І тим паче повинен ненавидіти мене, що ці триста карбованців викликали стільки завмерлих потреб, стільки мрій. „Дитинчата“, мабуть, не одягнені, голодні, з такими ж блискучими, фосфоричними очима. „Жіночка“ кашляє, лежить. А він, маючи в руках триста карбованців, шпурляє їх у пику паскудникові. Й я розумію, що треба власне *шпурнути*, треба зробити позу, наробити галасу, — хоч цим дати собі компенсацію.

Я мовчу і дивлюсь на Нечипоренка. „Тепер він скаже ще щось ефектне, дуже горде, повернеться й вийде“.

Він раптом простягає до мене обидві руки й з самого дна душі, з одчаєм і болем, від яких я в середині здригаюсь, питає:

— Невже це ви?! Товаришу Антоне! Згадайте! Ви ж були самим чесним, самим порядним, самим... самим...

Він не знає, як найсильніше висловити мої колишні якості.

— Самим палким і відданим! Мені наплювать на триста карбованців, на поміч, на все, але я всю ніч не міг заснути через вас. Невже можна до такої міри змінитись? Що ж це, Господи?! Я неначе в якомусь кошмарі живу ці два тижні. Я знав, я знав, що не застану нічого з того, що було. Але я не гадав, що це в такій страшній формі могло статись. Я думав: ну, потомились, зневірились, поховались, забули, пристали. Але є ж у них хоч ідейне співчуття, хоч сум, хоч жаль за ми-

нулим. Це ж їхня молодість була, вони ж найкрасшу пору свого життя віддали за те. Не можуть же вони бути такими байдужими. Не можуть!

А я дивлюсь на його неохайну борідку, на червону в зморшках шию і зі злістю думаю: А що, як би одягти цього щиро боліючого зрадою товаришів чоловіка в гарний костюм, гарно постригти, вимити, покласти йому в кишеню чекову книжку тисяч так на трицять, щоби стало ся з його доброчинністю?

Нечипоренко ще деякий час стоїть, немов у задумі, потім витягає з кишені щось загорнуте в папірець і мовчки кладе на стіл переді мною.

— Мій довг... — тихо каже він. Далі знов бере пакуночок, розгортає його й рахує. Папірцями: вісім карбованців; сріблом: два. Ці гроші він позичив у мене в свою першу візиту до мене. Мабуть, нашкрябав у себе все, що міг, ще що небудь продав і приніс. І почуває тепер гірку, болючу насолоду.

— На віщо ви це? — серйозно й з досадою кажу я. — Встигли б ще.

— Не хочу! — раптом з вибухом люті смішно випростовуєть ся він. — Розумієте?! Маєте! Про проценти не було балачки. Але, коли вважаєте справедливим, можу й проценти вам дати.

Проценти ці він, мабуть, не раз про себе смакував. І сріблом два рублі навмисне приніс, щоб підкреслити. Я беру папірець з грошима й недбало одкидаю його до каламаря.

Нечипоренко, круто одвернувшись, повертаєть ся й виходить, одягши шапку ще в хаті.

На розі бульвару я знову бачу даму в чорному з хлопчиком. Що дня, виходячи з суду, я зустрічаю їх тут. Хто вона ця самотня жінка? Довге, чорне пальто, чорний капелюх, немов у жалобі, з сірим, як у подорожніх, вуалем, що двома кінцями спадає їй на спину. Не то несмілість, не то соромливість у манерах. Через що завсїгди сама, чого так довго гуляє? (Часом, ідучи в суд і вертаючись, я бачу її все на тому самому місці).

Вони сварять ся. Хлопчик топотить ніжками, вигинаєть ся усім тілом то в право, то в ліво, силкуючись вирватись і, видно, чогось вимагаючи. Мати міцно тримає його за руку і, нахилившись, стидаючись прохожих, неголосно змовляє. Коли я рівняюсь з ними, я чую, як вона гарячим шопотом говорить йому:

— Даю тобі слово, чуєш ти, даю тобі слово, що ніколи більше не підеш зі мною! От побачиш!

Що відповідає їй хлопчик, я не розбіраю, але бачу, як він раптово шарпаєть ся в бік, вириваєть ся, потім підскакує до дами й, підвівши до неї сердите, заплакане личко, на якому кидають ся мені в очі ріденькі, попсовані зуби, якимось по собачому вишкирені, несамовито кричить:

— Проклята! Проклята! Дрянь!

Після того, не то жажнувшись своїх слів, не то боячись кари за них, шугає в бік і, що хвилини озираючись, біжить на дорогу. В сей час саме виходить з-за вугла трамвай. Маленька, худорлявенька постать у синенькому пальті прожогом летить просто назустріч вагонові, не бачучи його й не чуючи дзвінків візника. Дама в чорному йойкає і кидаєть ся до хлопчика, але він, гадаючи, що вона хоче піймати його, теж кидаєть ся назад, не слухаючи її несамовитих переляканих криків.

Не розумію, як я зміг так швидко здігнати хлопця і вихопити його, майже з під колес вагона.

Але ось я мало не зі злістю тримаю в руках легеньке тільце й несу його до дами. Хлопчинка, відразу затихнувши, з ляском і непорозумінням дивить ся на мене круглими, чорненькими оченятками, одкинувши голову назад.

Цей мій „геройський“ вчинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом до знайомства. Я рекомендую дамі, дама мені, і ми, гарячо обмірковуючи всі можливі наслідки необережності Кості, її хлопчика, жахаючись і що хвилини зиркаючи на його, помалу йдемо вулицею. Правда, гарячо обмірковує й жахаєть ся тільки Клавдія Петровна, я ж тільки співчутливо мугичу иноді що небудь або підтакую, часом переводячи очі на притихлого хлопця.

Так ми доходимо до будинку, в якому вони живуть. Відмовитись від соромливого, але дуже сердечного запрошення зайти, я не можу, як герой і спаситель.

Клавдія Петровна віднаймає одну велику кімнату від родини якоїсь опереткової співачки. Чоловік сеї співачки — адвокат, але практикою чомусь давно не займаєть ся, воліючи жити на кошт своєї дружини.

Все це оповідає мені Клавдія Петровна, похалцем, скидаючи капелюх та пальто і запалюючи спиртовку, на якій стоїть наготовлений чайник з водою. (Самовар вона мало коли бере у господарів, бо майже цілий день пє чай і не хоче дуже турбувати прислугу).

Л.-Н. Вістник.

4

В хаті затишно, хоча обстановка досить проста. Затишку надають різні ганчірочки, які щось там собі закривають, щось прикрашують, та всякі цяцьки на столику; велика руда канапа і блакитний газ, яким обгорнуто електричну лампочку, — Клавдія Петровна не любить яскравого світла. Над канапою висить гітара з широкою червоною стьошкою. На столі до писання — в шкур'яній рямці фотографія чоловіка, з сонним обличчям.

Без капелюха Клавдія Петровна видаєть ся молодшою. Я через щось з приємністю це одмічаю. І її волосся дуже гарне: густе, витке, з м'яким, тихим блиском. Але миле, живе лице, не можна назвати гарним: очі несміливо зайшли під лоб і хоча здають ся великими від пенсне в чорній роговій оправі, але в дійсності маленькі, якісь зморщені; ніс неправильний, весь у дірочках, з великими занадто довгими ніздрями, а губи широкі та випнуті наперед, як у негрів.

Не стихаючи ні на хвилину, Клавдія Петровна готує чай, роздягає Костю, заклопотано підбігає до чайника і, нахилившись над ним, слухає, чи не кипить.

І ця її балакучість, жвавість, так не відповідає тут, в кімнаті, тій соромливо-скромній манері на вулиці, що мимоволі викликає здивування. За ці півгодини, чи годину, що я сиджу в неї, вона встигає розказати мені про масу найрізнішчих річей. Насамперед, звичайно, про себе. Вона замужем; її чоловік служить вчителем десь у провінціальному місті. Він тепер став дуже багатим, бо написав підручник, якого саме, бог його знає, назву забула, і через звязки в Міністерстві освіти добив ся кольтсального (слово „кольтсальний“ Клавдія Петровна дуже часто вживає) розповсюдження. Але вона з чоловіком ось уже третій рік не живе. Дітей у них більше не було, тільки цей хлопчик, Костя, („Костю, не чіпай спиртовки, знову пожару наробиш!“) Чоловік висилає їм на прожиток сто рублів у місяць. Вона з початку хотіла вступити на курси і взагалі ввійти в справжнє життя, але... („Ах, Костю! Але ж що то за дитина! Даю тобі слово, будеш покараний“).

Під час розмови вона часто й незвичайно заразливо смієть ся, прикладає руки до щок, ніяковіє й хапаєть ся — хапаєть ся. Здаєть ся, ми з нею, бо-зна, коли знайомі та давно тільки не бачились і вона тепер спішить розказати про себе, яко мога більше, бо я кудись надовго виїжджаю й не знати, чи ми побачимось ще коли небудь. І до такої міри захоплюєть ся, що, коли чайник починає кипіти, нетерпляче й серди-

то булькотючи, вона з досадою повертається до його й говорить: „Та зараз, зараз!“ Але, побачивши, що балакає з чайником, широко та вражено дивиться на мене, так якийсь момент мовчить, і нарешті вибухає голосним, заливчатим сміхом. Далі здіймає з машинки чайник, одтягає в бік Костю і заварює чай, накривши чайник плетеною синьою шапочкою. Її молода, тонка, вбрана в чорне постать рухається легко, молодю, м'яко й весело. (Її постать я теж помічаю).

Костя тримається мовчки, зупиняючи часом на мені довго круглі, темні та уважні очі. Коли я ловлю його погляд, він ніяково й запобігливо усміхається до мене, виставляючи дрібні, синюваті зубки. На матір він мало схожий, тільки її губи, широкі та випнуті наперед.

Мені весь час чогось злегка жаль цієї жінки та її хлопця, хоча, власне, немає нічого такого, щоб викликало жалість. Через те, коли, я, нарешті, прощаюсь і Клавдія Петровна, невідомо чого притихнувши, соромливо запрошує заходити, я щиро обіцяю неодмінно й дуже швидко зайти „як небудь у вечер“.

І того ж таки вечора я декілька разів згадую рогове пенсне, дві хвилини м'якого волосся і соковитий, по дитячому ясний сміх.

Варвара Хведорівна з перших кроків наших переговорів виводить мене з наготовленого спеціально для цього спокійно-ділового тону. Дурницею, власне, виводить. Коли я вхожу до неї в кімнату, вона сидить за туалетним столиком і полірує нігті. На столику в срібній шуфлядці лежать усі причандали манікюра: каламарчики, щіточки, щипчики і тому подібне чортівня.

Звичайно, річ не в цих каламарчиках, а в тому, що вона навмисне займається ними, намагаючись цим підкреслити своє відношення до того, що сталося. Я певний, що вона розшатовувалась з ними за хвилину до мого приходу, тільки після того, як покоївка сповістила, що я прийшов і хочу бачити її. Недбало й спокійно простягнувши мені мизинця лівої руки, (бо всі останні намащені малиною помадою) вона запрошує мене сісти й тоді мастить ніготь поданого пальця.

— Я до вас у серйозній і важній справі. Варваро Хведорівно,... — з натиском кажу я.

— Догадуюсь, у якій, — відповідає вона, оглядаючи пальці, чи всі рівно намащені.

Тоді я рішучо й строго починаю викладати свою справу. Варвара Хведорівна, дійсно, мабуть добре знає її, бо не виявляє ні здивовання, ні обурення, ні звичайнісенського протесту.

Поки я балакаю, вона встигає отполірувати всі пальці на лівій руді. Рука — вузька, жовто-біла, з довгими пальцями, які посередині здають ся товщими, від чого схожі на білі сігари. Іноді вона, чистячи ретельно ніготь червоною подушечкою зі срібним різбленим держальцем, задає мені питання, і за кожну мою відповідь каже: мерсі.

Коли я змовкаю, вона отводить на бік руку з блискучими нігтями, що відбивають зеленкувате світло лампи, накритої абажуром, жмурить очі в жовтих віях, сірі та холодні, й байдуже говорить:

— Нічого з цього не буде.

І береть ся за щіточку, щоби мастить пальці правої руки.

— Як то не буде?! — питаю я, трохи зніяковівши від цієї такої несподіваної відповіді. Власне, я сподівався її, але не в такій отвертій, нічим не прикритій формі.

— Так, просто не буде тай годі! Я на розвід не дам згоди, а також не дам йому сина.

— Через що?

— Через те... — вона перестає говорити на хвилю, бо обережно набирає в сю мить кінчиком квачика фарби, — через те, що я принципіально проти розводу. Я стою за незломність шлюбу, Якове Васильовичу.

Її вузьке, сухе обличчя з гарними, великими й холодними очима незвично-спокійне. Дивно думати, дивлячись на його, що ця жінка була по лиці іншу жінку цими самими вишаруваними пальцями, вся вкрившись оранжевими плямами, як описував Панас Павлович, і їстерично закочуючи оці самі величнорозумні очі.

— Часто доводить ся жертвувати своїми принципами, Варваро Хведорівно...

— Я не з тих людей, Якове Васильовичу...

Я дивлюсь на її жовто-червоні, нафарбовані губи, на жовто-золоте, мите волосся, на сухий упертий ніс і почуваю, що вона, справді, навряд, чи може пожертвувати чим небудь.

— Але, як же ви гадаєте улаштувати свої відносини до Пана Пана Павловича?

— Та ніяк! Він заспокоїть ся, покине вироблять дурниці й поверне до сім'ї.

Вона помалу зиркає на мене й береть ся за свої подушечки.

— Хм! А як не поверне?

— А як не поверне, то це його діло. Але тоді ні сина, ні дочки не побачить ніколи.

— Добре! Одначе в інтересах своїх дітей ви повинні піти на уступки.

— Інтереси своїх дітей, Якове Васильовичу, я розумію красше, ніж Панас Павлович. І через те не можу віддати сина в руки людини, яка буде показувати йому приклади розпусти.

— Розпусти?! Панас Павлович?!

— Так, розпусти!

— Та він же любить цю дівчину, Варваро Хведорівно, любить. Для того ж і хоче розводу, щоб...

Варварі Хведорівні на щоках виступає по невеличкій оранжевій плямочці. Одначе вона тим самим тоном каже:

— Люблять і тих, що в публичних домах.

Я кашляю, проводжу рукою по голові і тільки тоді кажу:

— Мені здаєть ся, що ви мало маєте підстав проводити такі аналогії.

— Так? — злегка підіймає вона кінчики губ, тим показуючи немов би посмішку. — А мені здаєть ся, що підстав занадто багато. А втім, ми з вами не зійдемося, ваші погляди інші. Та річ не в ваших поглядах, розумієть ся. Для мене кожна жінка, що має позашлюбні відносини з людиною є простітутка. От і все.

— Чекайте ж, Варваро Хведорівно! Адже тих відносин, про які ви кажете, нема у них. І вам це добре відомо.

— Але вони будуть, коли він піде до неї. І віддати свою дитину в той дім, де...

— Вибачайте, але для того ж Панас Павлович і клопочеть ся про розвід. Згодьте ся на розвід, вони повинчають ся і ніякої розпусти не буде...

— Не можу згодитись, бо не можу піти проти своїх переконань.

Я мимоволі розводжу руками. Варвара Хведорівна набірає лівою рукою фарби й намазує ніготь.

Ми ще довго балакаємо, але Варвара Хведорівна ніяк не може зламати свого принципу, що людей розводить тільки смерть.

На столі стоїть самовар давно, але вони не п'ють без мене чаю. Панас Павлович уже має свій звичайний вигляд: акуратно зачесаний шапочкою, вимитий, причепурений. Він навіть іронічно-добродушно жмуристься і намагається пускати дотепи, але часто немов спотикається і тоді очі стають знову зляканими й кліпають непорозуміло.

Олександру Михайлівну я не бачив, мабуть, з місяць і вона видається мені змарнілою й схудлою. Але зате їй подобається більше, — раніше в її красі було занадто багато правильності, непорушності і якоїсь туповатої строгості. Тепер хвороба, чи страждання, зробили її більше простою, людиною.

Вона наливає всім чаю, при чому довго дивиться декілька разів проти світла на склянку Панаса Павловича і підливає з самовара; Панас Павлович не п'є міцного.

Я приступаю до викладу. Панас Павлович то іронічно усміхається, то червоніє й смішно сердиться, схоплюючись і наміряючись бігти до Варвари Хведорівни. Олександра Михайлівна спокійно й поважно садить його на місце й знову слухає мене з такою увагою та напруженням, з яким це роблять тільки глухі: витягнувши ший і не одводячи від мене очей.

Коли я кінчаю, Панас Павлович сидить притихлий і задумчивий. Він не каже ні слова й перебірає по столі пальцями, роблячи згуки, як на барабані. Олександра Михайлівна думає про щось скучено, немов про себе щось вираховує.

— Та-ак!.., — нарешті з робленою й ніяковою іронією каже Панас Павлович. — Все це не так весело, як варто б того сподіватись.

І пильно, короткозоро починає розглядати дряпинку на своїй руці, тонкій та ніжній, як у жінки.

— На мою гадку, Панасе Павловичу, — якомога спокійніше та недбаліше (щоби цим загладити гострість самої думки) кажу я — треба викрасти Діму у Варвари Хведорівни...

Як я й сподівався, обое скидують ся очима злякано. Мені цей ляк приємний, значить, їм дуже страшно те, що я пропоную. А хіба не приємно посунути когось на страшне?

Я ще спокійніше усміхаюсь, одпиваю чаю й говорю далі так, неначе балакаю про звичайну річ, що трапляється на кожному кроці.

— Так, викрасти... Це найпростіший спосіб розв'язати питання. Законним, чи краще сказати, юридичним шляхом, ви нічого не можете досягти. Закон у таких випадках стоїть собі на боці.

Але, коли одна сторона одніма у другої дітей, то закон не втручається. Добровільною згодою, це вже видно, ви нічого не добетесь. Значить, лишається той спосіб, який я пропоную.

Панас Павлович, витріщивши на мене скла пенсне і смішно підвівши голову до гори, слухає далі, хоча я мовчу вже. Шура встає, здіймає зі спинки ліжка теплу хустку й накидає собі на плечі. Її виточене, незаймане лице змерзло, посіріло.

— Так, кажете, викрасти? — немов очутившись нарешті, питає Панас Павлович...

— Так, на мою думку, це єдиний вихід.

— Як же це зробити?

— Дуже просто: вибрати час, коли він виходить гулять з нянькою, схопити його за руки, посадити на звощика тай край!

Я розумію, що Панас Павлович не про те питає. Словами „як це зробити“ він хоче сказати, як одважитесь на це, що з цього вийде, чи добрий такий шлях. Але я удаю, що про те загалом нема ніякісенької потреби думати, бо все само собою й так розуміється.

Однак для його, мабуть, не все зрозуміле. Він машинально, швидко сьорбає чай, голосно всмоктуючи його в себе, й пильно дивиться на щипчики для цукру.

Олександра Михайлівна, не пустивши ані пари з уст, окутується в хустину й все з тим самим виразом, немов щось про себе вираховуючи, дивиться собі під ноги.

— Так, кажете, викрасти? — знов неуважно питається Панас Павлович. — Так, так, це, звичайно, той... Ну, а иньшого виходу немає? Нема, кажете? А чи не думаете ви, що це трохи той..., як би це сказати, занадто образливо для Варвари Хведорівни? Га? Мати ж вона все ж таки? Га?

Він і хоче, щоб я його заспокоїв і зарані не йме віри цим заспокоєнням.

— Ти, як гадаєш, Шуро? Га?

Шура, не підводячи очей, відповідає тихо:

— Я гадаю, що цього не треба робити.

— А як зробити?

Олександра Михайлівна щільніше запинається в хустку, нервово поводячи плечима, і дивиться серйозним, пильним поглядом на Панаса Павловича. І з цього погляду, з деякої тупости й задубілости я розумію, що вона вже прийшла „до одного знаменателя“. Так називає Панас Павлович той процес, який звичайно відбувається в Шурі і в результаті якого виходять такі постанови, з яких її неможливо збити ніякими способами.

— Треба вернутись до жони, або добитись її згоди на розвід... — каже вона, навмисне уживши „жона“, а не „Варвара Хведорівна“.

— А як вона не дасть згоди?

— Вернутись до неї...

— Панас Павлович чомусь усміхається кривою, неспілою усмішкою й замовкає.

Страшне виявляє ся занадто страшним. Це добре.

Я майже тими самими словами, що й Варварі Хведорівні, починаю доводити Шурі шкоду, яка може вийти від співжиття людей, що дійшли до таких відносин. Я малюю їй найбільше безнадійні хмарні картини, які доводять мене самого мало не до щирого роздратовання.

— І коли ви все це допустите, коли Панас Павлович свідомо піде на це злочинство супроти свого сина, то я перериваю з вами відносини! Так, злочинство, Олександро Михайлівно! Я це кажу цілком серйозно. З хлопця вийде така брехлива, пошарпана, подвоєна істота, що краще б йому на світ не родитись. Ви свідомо, ради його чорт зна чого, ради якоїсь абстрактної порядности, академічної моральности пускаєтесь на калічення дитини. Я умиваю руки в цій поважній справі.

— Так, ви, мабуть, маєте трохи рації... — нерішучо завважає Панас Павлович. — Але тільки... Я, звичайно, розумію, що... Ти, як гадаєш, Шуро?

Шура уперто, з злякано-тупою серйозністю заявляє, що гадає так, як сказала: або згода на розвід, або повернутись. Крадіжка ще гірше одібеть ся на дитині. Хлопець пам'ятає, знає й любить матір. Ворожнеча отверта ще дужше подвоїть його душу. І завжди мати буде в його очах покривдженою. Він так само буде брехати й притворютись, бо ховатиме від батька свої справжні почування, так само брак гармонійного впливу батька та матері нівечитиме його душу. Треба постаратись розійти ся мирно та полюбовно, не перериваючи відносин. Коли ж це неможливо, то треба терпливо, мужно, нести свій хрест до кінця. В стражданню, яке б важке воно не було, є теж свій позитивний змісл.

Бідолаха Панас Павлович! Йому трудно в цю хвилину знайти позитивне в тім ланцюзі страждань, який намічав ся в будучині. Та, мабуть, і самій Шурі не легко відмовитись від де-чого, що так кохало ся в душі.

Вона одвертається від нас, потім переходить на кушетку й лягає лицем до стіни.

Ми обидва дивимось на неї й більше вже не кажемо ні слова. У господарів сталевим, надокучливим голосом співає грамофон. Якось відразу стає чути його. Правда, Панас Павлович не чує. Він з розгубленим виглядом качає кульку з хліба. Його пальці дріжать, очі кліпають.

А вони ж, мабуть, усе вже обмірковували собі, усе так соромливо, дбайливо, з боязким захватом розклали у себе в душі. Уже бачили до найменших дрібничок свою кімнату, свої вечері, голівку Діми між ними. І от тепер ця старіюча дівчина, ця марніюча красуня, бо-зна, на віщо лишиться в цій маленькій кімнатці, з кожним днем марнітиме все більше та більше, злякано-серйозна, непотрібно-строга, напружено-чесна незайманиця. А він знову почне замикатися що вечора у себе в кабінеті, мовчки терплячи облогу Варвари Хведорівни. Нишком прокрадатиметься до його Діма, а Галя, стоячи під дверима, голосно й строго казатиме: „Дімо! А мама що наказувала?“ Знов „вияснення відносин“, принципіальні балачки, бабячі крики, ляпаси та чого доброго, справжні бійки.

Так буде не рік, не два. Без жартів, — моторошно.

Клавдія Петровна зустрічає мене вся запарившись, несміло, радісно усміхаючись і міцно, судорожно потиснувши мою руку. Виявляється, вона чекала на мене майже що вечора. Це мені приємно й я сиджу в неї більше, ніж наміряв ся. Костя поводить ся чемно і все усміхається гнилими, негарними зубками, за які жаль його. Мабуть, він сею усмішкою хоче протягти до себе мою симпатію. Декілька разів він навіть пробує підлеститись до мене. Коли я притягаю його до себе, він обережно гладить мою бороду й каже:

— У вас борода чорнява? Правда?

Або розглядає мій жилет і милується:

— У-у, який у вас гарненький ліфчик!

Клавдія Петровна дуже сміється з цього й пояснює мені, що Костя живе переважно з жінками і мужеських річей не знає. Костя зрозумівши, що сказав щось смішне, теж починає сміятись і ще раз повторює: „Ах, який гарненький ліфчик!“ Але Клавдія Петровна одсилає його грати ся.

Потім я частійше заходжу до них.

Що раз уперед моїм приходом Клавдія Петровна лежить на канапі і, коли я вхожу в кімнату, схоплюється швидко,

чепурить поспішно своє прекрасне волосся і йде прудко мені назустріч, у замішанню і тихій радості. (Зустрічає вона так само, як і провозжає: чи то несміло, чи то соромливо). І раз-у-раз у чорному. Я ніколи не бачу на ній нічого ні кольорового, ні білого, навіть блюзки.

Зараз на сцену виступає чайник, спиртовка. Біля канапи примощується столик і ми починаємо балакати. Клавдія Петровна говорить, як звичайно, найбільше. Мені утішно слухати її, — вона вміє найдрібнішим подіям і фактам надавати якесь інтимне, велике значіння. І ні про що вона не говорить байдуже, спокійно: або з захопленням, з жадобою, з палаючими щокми, до яких треба прикладати холодні компреси, або понуро, безнадійно, з одчаєм.

Потім ще одна властивість її розмови: вона не балакає на якусь тему, не оповідає про якийсь факт, як звичайно оповідають, у певній послідовності розвитку цього факту, випускаючи стороннє і зупиняючись на істотнім. Ні! — вона просто в голос вимовляє думки, що пробігають їй у душі. Через це вона завжди ухиляється від теми, робить несподівані вистриби, повороти, дивуючи мене і сама з цього дивуючись; потім сміючись знов вертається до покинутого і знов одбігає далеко в бік.

Вона покинула чоловіка, бо він неможлива людина. Чи то правда, що кожний мужчина любить продажних жінок? Ні! Може бути!.. Вона збиралась стати актрисою, але це дуже важко. Треба писати якісь прозби, свідоцтва, марки. А ще важче бути лікарем. Вона багато мріяла про те, щоби вступити на медичні курси. Та хіба з дитиною можна щось зробити? Чоловік висилає їм на життя сто карбованців на місяць. Костя часто хворіє. У хазяйки троє дітей і вони по черзі хворіють, так, що атмосфера лікарні тут не переводить ся ніколи. Це страшенно нудно! Вона має думку вступити в школу співу, хоча боїть ся, що у неї занадто слабенький голос. Власне, через це вийшла суперечка з чоловіком. А втім, Бог його знає, через що саме! Не зішлись характерами? Може бути!.. Так, так, це найвірнійше!

Мене вона не питає ніколи про мої родинні обставини, але не через те, що не цікавить ся, а через занадту делікатність і несміливість.

Так мені з кожним днем усе більше та більше подобається ходити до Клавдії Петровни. Через те, що мене завжди зустрічають радісно та з вдячно-простягнутою рукою, я почуваю себе незвичайно затишно в сій вічно-затягнутій блакитним присмер-

ком кімнаті, з булькаючим чайником у кутку. Надто люблю ті хвилини, коли Клавдії Петровні удасться, нарешті, покласти в ліжко Костю. Тоді ми стараємось говорити не голосно і це надає найбільше незаниманим словам характер інтимності і близькості.

Ось Клавдія Петровна бере гітару й тихенько наспівує. Голос у неї щирий, чистий та високий. Вона співає дуже часто без слів, затиснувши губи, й через те здається, що грає скрипка, жива, зітхаючи глибоким зітханням. Клавдія Петровна не любить, щоби на неї довго дивились, і через те нахилиє лице до гітари, а коли перестає грати, то підводить його й усміхається до мене винувато й питаючи. Я прошу співати далі і знов вона нахилиється до гітари, немов шукаючи в неї поради, що грати.

Коли я йду від неї пізно вночі, я повний трохи сентиментального зворушення та жалю до сеї чудної самотної жінки. І в той же час згадую з усмішкою, як вона починає слабнути й задихатися від хвилювання, коли я беру її за руку й довго потискую. Як вона боязко скидає очима і потім водить ними навкруги, нічого не бачучи й всією ослабленою істотою вичікуючи чогось. І як, неначе прокинувшись, коли я випускаю її руку, відразу впадає в піднесення, багато рухається, безпричинно сміється й що хвилини бере в руки гітару, яку зараз же одкладає на бік. І її рухи такі гнучкі, легкі, ритмічні, немов вона співає усім тілом, одягненим у чорне, але тонким і молодим, як у дівчинки. Мене особливо хвилює ця чорна строга сукня і молоде співуче тіло, таке рухливе та гнучке, але таке м'яке й безволі, коли торкаюся його.

Дні соняшні, молоді, дзвенять ручаями, пахнуть розтапою землею, чорною, масляною. Все блищить: розчинені вікна, гудзики розстібнутих пальт гімназистів, хвилячки балакучих, брудних потоків, очі й зуби тих, що сміються. А сміються всі, що на вулиці, що дивляться на високе, прозоро-синє, сміхотливе небо. Боже, як мало людині треба, аби вона була щаслива! І яке більше щастя є від того, коли стоїш на березі такого вуличного ручая в розстібнутому пальті; стоїш, прижмуривши очі, не рухаючись, щоб не струсити з грудей соняшного, прилиплого тепла; слухаючи, бог зна що, в собі, і вірячи, що жити страшенно гарно, потрібно, радісно.

А по-під зогнілими парканами випинаються уже стеблинки травиці, подібні до гілок сосни. На нагрітих дошках сидять

рясною купкою червоненькі кузочки і теж, здається, жмуряться та думають, що жити дуже гарно. По під тинами, на передмістю, протоптані в болоті вузесенькі стежки, такі гладенькі та теплі, коли ступаєш босою ногою. Хлопчики ляпають по них весело голими ноженятами і дзвінко вигукують щось весняне. Горобці джиркотять заклопотано, галасливо; горобчиці сидять біля дірочок сучків, а самці бють ся за право заняття сих дірочок для своєї родини. На карнізах та ринвах метушаться голуби і, надуваючи шиї, голосно воркують, набігаючи грудьми на голубок.

Я майже що дня стою за три будинки від Андрійкової гімназії. Коли бачу в ковнірі його гостреньке підборіддя, одтопирчені вуха й занадто великий картуз, — ховаюсь у чужий двір і чекаю, поки не пройде купка гімназистів. Потім виходжу за ними й провожаю рудий ранец і рожеві вуха до самого дому. Коли трапляється сварка й рудий ранець одступає й я по спині почуваю замішання, страх і сором у маленькій душі, я одвертаюсь, курю і силкуюсь не дивитись у той бік.

Часом Андрійко йде до дому зі дві години. Це через те, що дуже часто перевертають ся кораблики. На мене чекають справи, але я не можу піти раніше, ніж сховається в дверях парадного маленька жива постать.

І що дня даю собі слово, що це останній раз, що завтра я вже не піду до гімназії. Адже я постановив, що з цим повинно бути покінчено раз на все. Або він мій, або не мій. Не мій? Добре! Тоді нема його, він не існує, я не знаю його, не думаю про його!

Але, даючи собі слово, я в цю мить з нудьгою та зневагою до себе знаю, що не додержу слова. О, як я зневажаю тоді себе! Нікчемний, недороблений, кирпатий Мефистофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злomu я не можу дійти до кінця. Навіть у злomu я не то втомляюсь, не то лякаюсь і зупиняюсь на півдорозі. Рідко яку книжку я дочитую до краю. Мої довгі судові справи наганяють на мене нудьгу, я спішу скинути їх з себе, передаю иншим, калічу, програю. Ненавиджу і мщу ся я тільки вибухами, спокушаю в один замах, а коли треба робити методично, постійно, тягом, я прохолоджуюсь і нічого не виходить. Коли на мене нападає хвиля, і я хочу зробити кому небудь щось добре, то треба, щоби це було зроблено відразу, бо инакше я починаю нудитись своєю добродійністю, вона надочуває мені, я критикую і смію ся з себе, а кінець кінцем виходить по Писанію: „Аще доброе хочу, злое содіваю“. Содіваю злое, навіть не бажаючи того, — виходить само собою.

Але вигляд маю людини сильної, енергійної, насмішкливої. Можливо, що тому сприяє моя зверхність і зверхній вияв мого „я“. Хоча на підставі сеї ж таки зверхности мене прозвали так влучно.

Сиджу на Володимирській Горці! В низу розлив ся широко Дніпро, затопивши острови і Слобідку. В далині м'якими сумирними лініями манячать дніпровські гори. На них біліє церква монастиря, звідси подібна до надмогильного пам'ятника. Ліворуч розліг ся галасливий, завзятий, торговельний і брудний Поділ. Сонце — червоне, величезне, запухле. Дерев зашарились соромливо.

В пам'яті стоїть настирливо одна картина. От я підходжу до будинку, в якому має бути зібрання. Я—комітетчик. Зібрання районних агітаторів. А, хай тобі біс!

І раптом згадую слова Нечипоренка: „Це ж ваша молодість була“. І зразу охоплює радість. Так, власне, це була молодість. Я тужу за молодістю. В цьому вся штука. Коли б моя молодість пройшла десь за варстатом, я так само згадував би її з болем, сумом і дзвенячою тугою. Важна суть, а не форма. Суть же—це співаючі сили, танцююча кров, жадова за пануванням над усім світом, одважність, нахабність, безмежність юнацтва. А форма все, що хоч: вірші, революція, кохання, варстат.

Так, розумієть ся, в цьому корінь усього. І ніякої зради немає з мого боку. Мене самого зрадило життя, одібравши в мене молодість. Звичайно, все діло тільки в цьому! Инакше могли б згадувати тільки ті, хто брав участь у революції? Смішно!

До дому вертаюсь бадьорійше. Хутко пройде весна і минуть всі її настрої...

В кабінеті застаю Сосницького. Як тільки дивлюсь на його, зараз же бачу, що він має якесь прохання до мене. В мені прокидаєть ся веселе, зле бажання помучити цього самовпевненого, важкотілесного чоловіка.

Сосницький жваво підходить до мене назустріч, здоровкаєть ся, хляпає мене по плечах. Він усіх хляпає по плечах. Як і я сам, він з тих інтелігентів, що кажуть звощикам, льокаям, дідусям-швейцарам „ти“, „братец“, що хляпають своїх знайомих по плечах, животах і, загалом, скрізь і завсігди почувають себе на місці.

— Ти що ж це, Якове, зробив із моєю дружиною? Га? От коміка! Та через що це ви горщика розбили?

В його очах якийсь насторожений, намацуючий вираз. Він, розумієть ся, знає, через що ми розбили.

Я теж хляпаю його по плечах і, сміючись, відповідаю якоюсь дурницею. Коли сходять ся двоє, що хляпають по плечах, то той, хто хляпає дужше й певнійше, займає пануюче становище. А в иншого з'являється запобігливе підхіхкування.

— Та ні, справді, слухай, що сталося!

Я дивлюсь на його товстий, вялий, з круглими, крихотними ніздрями ніс, на голубі очі, на жовтяву гриву на голові й у мене з'являється зловтішна радість: ніякої схожості немає в Андрійка з цим чоловіком. І знову хочеть ся спитати, чи знає він про сумніви Соні. Вона запевняє, що нічого не казала йому. Але хіба їй можна дати віру? А як знає, то що він почуває до мене й до Андрійка? А втім, яке може бути батьківське почуття у сеї ледачої, розхристаної, сластолюбної людини? От він прийшов позичити грошей. За гроші він продасть і Андрійка, і Соню, і самого себе. Хіба купити Андрійка в його?

Я знов пускаю незначний порожній дотеп про дамські настрії й розлягаюсь у фотелі.

— Дурниці, їй Богу! — сміється Сосницький. — Сидить у спальні й плаче. Обідать чомусь не варили. Взагалі, паршива справа, Яша, — каже він, криво усміхаючись і витягаючи цигарку.

„От зараз попрохає грошей“.

— Так, не вдалось життя. „Не зійшлись характерами“, як ти кажеш. Найкрасше, звичайно, найблагороднійше це — потиснути одно одному руки і розійтись.

Він замовкає, ходить по хаті, важко навалюючись на кожную ногу і дивлячись у землю. Іноді він зиркає на мене й я схоплю в його очах чудну, пильну увагу, немов він слідкує, яке вражіння роблять на мене його слова.

— Пусте! — кажу я, широко позіхаючи. — Завтра за те матимеш на обід цвітну капусту. (Його улюблена страва).

— Ні! — Якове Васильовичу, річ не в цвітній капусті. Не любить мене Соня, от що!

Він вимовляє ці слова серйозно, рішучо і тихо. Потім додає трохи хапливо:

— Я не в претензії, я не в претензії. Давно вже знаю...

І знову ходить, так само поглядаючи на мене. Що за чортівнина?

Таких балачок у нас ніколи не бувало. Що йому треба від мене? Випитати щось хоче, чи що?

Я знов позіхаю й, усміхаючись, кажу:

— Ти що, програв ся вчора, чи що? Чого таке скигління?

Його, як помітно, починає дратувати мій тон.

— Ні, виграв! — сухо говорить він. — І можу тобі дати триста карбованців на рахунок мого довгу. От, маєш!

Він виймає гаман і одраховує з пачки триста карбованців.

Я збитий цілком з пантелику і на сей раз зовсім щиро не розумію нічого.

— Так у чому ж річ?

Він червоніє й, дивлячись мені просто в очі, відповідає:

— В тому, що я не можу більше виносити такого життя. Соня — жінчина гарна, розумна, чесна, але... але, коли чесна жінчина не любить, то життя з нею в тисячу раз тяжше, ніж з дурною і підлою. Цілий рік це вже тягнеться. Довго розказувати.

Він одходить від мене, іде до вікна і зараз же швидко вертається. — Ну, добре! З цим нічого не зробиш! Значить, який вихід? Розійтись. Чудесно! Але ж не я винен? Так? Виходить, з якої ж речі, ти ставиш мені умовини? Я пропоную: я беру Андрійка, вона Василька. З Андрійком я можу жити, — йому вісім літ. Василько має тільки два роки. Ясно, що йому тепер потрібна мати, а не батько. Ні за що! Мало не істерика. Н-ні за що!

— А чого ж вона хоче? — машинально питаю я.

— Чого? Обох! Або ж, на крайній випадок, мені Василька, а їй Андрійка. Але ж вона знає, знає ж вона, що без Андрійка я не можу. Вона знає, що одбірає у мене мою останню...

Він од хвилювання не договориє і знов іде до вікна.

Ми деякий час мовчимо. Я тільки тепер відчуваю, як він увесь обважнів страшенно. А думки на диво бистрі, раптові, неначе отара кіз у загоні, чимсь стрівожених, наляканих. Вони кидають ся то туди, то сюди, переплигують одна через одну, гасують, шукають виходу.

— Ну, все одно! — одривається раптом од вікна Сосницький. — Не знаю, на віщо я тобі все це кажу? Тобі, мабуть, ані трошки не цікаво. Ну, як ся маєш? Був учора в клубі?

„Справді, на віщо він мені все це казав?“. Думаю я й відповідаю:

— Ні, не був. Занятий був.

І вмиль, неначе слухаючись чийогось наказу, говорю:

— А в мене, знаєш, теж... Себ-то, не в такому змислі, але... Закрутив, розумієш інтрижку з одною дамою. Навіть, коли хочеш, цілісенький роман. І серйозний, здається.

— Та що ти?! — не то з ляком, не то з непорозумінням вивирається у його. Він зараз же силкується замаскувати цей тон прибільшеним інтересом, але я почуваю, що добре зробив, сказавши це.

— Та серйозно, Якове?

— Без жартів.

— Та так таки справжній роман?

— Атож! Уяви собі! Три роки ніякісеньких романів і от!.. Нічого не зробиш! Збираємось на літо їхати в Крим.

Я все більше та більше переконуюсь, що цим оповіщенням я розбив його якісь пляни. Він не може вже сховати непорозуміння, розгубленості, напливу нових думок і, мабуть, нових комбінацій. Вже не розпитує, відповідає не уважно і хутко йде собі.

А я довго сиджу в фотелі й думаю. Так, *тепер* з Андрійком мусить бути справжній кінець. Плян Сосницького був, очевидно, такий: віддати мені Соню та Василька, а за те вимовити собі Андрійка. Але я віддам йому всіх. Всіх! Годі!..

Встаю й збираюсь до Клавдії Петровни.

Сього вечера я дуже ніжний з Клавдією Петровою та Костею. Це викликає в її очах іскри захвату, здивовання і ще чогось. Костя лащить ся до мене, гладить мене по грудях, усміхається улесливо, запобігливо.

— Ух, які у вас довгі ноги! Чого ви такий високий? А ліфчик у вас сьогодні інший.

Потім ми вкладаємо Костю спати. І коли наші руки зустрічаються (вічна історія з цими руками!), Клавдія Петровна немов на момент губить притомність і потім починає без потреби хапатись. Щокималають і вона машинально прикладає до них руки.

Нарешті, за ширмою затихають викрики Кості. Ми сідаємо на широченну руду канапу. Па столику неминучий чайник, конфітура. На стіні висить гітара з щирою червоною стьожкою. В голубім присмерку поблискують скла Клавдіного пенсне.

Я одкидаюсь на спинку канапи й майже лежу. Мене хвилює напружена метушня Клавдії Петровни, червоні плями на щоках, її чорне, чернече убрання, соромливість, молода постать.

І одночасно чогось бере роздратовання й незрозуміла туга. Хочеться встати і піти собі швидше звідси. Але чую, що вже не можу: це буде образою Клавдії Петровні, образою її палаючим щокам, напруженому сміхові, нелогичному, чогось чекаючому, її поглядови за ширму, чи спить уже Костя. Вона часом навіть устає і підходить туди, прислухаючись. Мене це мимоволі хвилює, мимоволі сліdkую за її тонким, одягненим у чорне, чернечим тілом.

І власне те, що воно в чорному, що нагадує якусь святість, незайманість, гріховність, це найбільше хвилює. Проти моєї волі уявляється, як це тіло буде в кожную хвилину, як тільки я того схочу, покірне мені; як ці проворні руки обезсиліють і будуть грішно голубити; який солодкий жах і тремтіння обхоплють цю замкнену, самотну, мрійну душу.

Костя починає чогось плакати. Клавдія Петровна біжить за ширму і довго щось шепоче хлопцеві. Коли вертається, виразу напруженості вже нема ні в лиці, ні в рухах. Вона задумливо бере гітару й тихенько награв. Я користуюсь цим і починаю прощатись. Клавдія Петровна, неначе чуючи себе винною за щось, несміло й сумно простягає мені руку й не пробує тримати мене, як це робила перше що раз. Мене вколює це. Я навмисно не випускаю її руки зі своєї й кажу якусь дурницю. Рука робить слабенькі спроби визволитись, але це мене тільки роздратовує й викликає бажання знов запалити їй щок, щоб загорілась шия, змінити той сум, який прибив її гріховність. На віщо мені це, не знаю. Але піти без цього вже не можу.

Ми довго мовчки стоїмо так. Я усміхаюсь і потискую руку, а Клавдія Петровна старається не дивитись на мене і викручує пальці з моєї долоні. Помалу на щокх з'являється румянець, очі кілька разів зиркають на мене не то допитливо, не то благаючи. Ні вона, ні я не кажемо ні слова. Потім я пробую повести її до канапи. Рішаю: як піде, я посаджу її, поцілую руку й зараз же піду. Більше мені нічого не треба. Але вона опирається й починає важко дихати, в той же час придивляючись до ширми й слухаючи. Під час борні я близько торкаюсь лицем до її плеча. На мене гостро віє від її оголеної шиї. Через це я дужше пригортаю до себе все її тіло. Клавдія Петровна глибоко, як людина, якій не вистарчає повітря, зітхає, підводить до мене голову і я бачу, що її погляд уже безумний, тупий, щось слухаючий, чогось чекаючий. Руки слабнуть, тіло стає покірним, м'яким і треба вже піддержувати його за стан, щоб не впала.

Л.-Н. Вістник.

5

„Ну, треба йти, годі“ — думаю я, але замість того веду її до канапи.

Коли я прощаюсь, Клавдія Петровна з нестриманою вдячністю цілує мене, пригортаєть ся всім тілом, гладить мої руки, рукави піджака і горячим, жадним шопотом питає, коли я прийду. Мені досадно, чогось сумно, але в той же час мене тішить її ця бурна, безсоромна, вибухла жагучість.

Дома, лежучи в ліжку і дивлячись у темну стелю, я з огидою думаю про себе. Не за те огида, що спокусив жінку, — ця спокуса була їй бажана, потрібна, за неї вона все віддасть, — а за те, що роблю те, чого сам не хочу, що весь я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки випадковими, необґрунтованими, незалежними від моєї волі й свідомости. А втім, яка ж тут була моя воля, свідомість? Чого я власне хотів, чи не хотів?

Єдине, про що я з полегкістю думаю, це те, що під час обіймів я пам'ятав про можливість зародження. Значить, я все ж таки можу в певних випадках панувати над собою.

Вертаюсь з суду. День ясний, рожево-золотистий. З дахів капає на плечі, капелюхи, носи. Голуби сизими, хуркаючими грудками метушать ся під ногами коней і людей. На тротуарах маса дам з пакуночками, — всім заманулось робити покупки. На вулиці грохот екіпажів на колесах, побідний, хвилюючий.

Я не йду до гімназії. Прямою до дому, розстібнувши пальто і ловлячи грудьми перші, цілуючі промені весни. Я сам собі здаюсь подібним до тих червоненьких комах, що в такий соняшний день непорушними купками заливають дошки парканів. Їм нічого не треба, крім невеличкого шматочка дошки, горячого проміння. І всі дами з пакетиками, чиновники, дворники з мітлами хіба не червоненькі комахи?

Ні, до гімназії годі ходити! Край!

Біля свого будинку раптом помічаю постать Соні. Вона стоїть коло вікна магазину й непорушно, застигло, дивить ся на крам, не бачучи його, вся зацепенівши в якійсь важкій, протяжній думі. Вмить озираєть ся і швидко шукає очима когось по вулиці серед натовпу прохожих. Я удаю, що не помічаю її й помалу посуваюсь уперед, дивлячись просто перед себе. Соня одступає від вітрини й діловою ходою, немов не стояла перед хвилиною, йде мені назустріч. Я все таки не помічаю її. Цікаво, чи мене вона піджидала? Коли мене, то, чи забалакає перша? Навмисно виймаю

портсігар і не зупиняючись закурюю. В цей час рівняюся з нею. Проходить її чорний капелюх, зелене перо і футро ковніра. Не гукає. Може, гадала, що я перший підійду? Чи, справді, не мене очікувала?

— Яків Василевич!

Занадто хапливо обертаюсь, занадто здивовано і ввічливо здоровкаюсь. Ага, от маєш: і бачив тебе, і знав, що на мене ждала, а от хочу, аби ти перша підійшла, — і підійшла.

Від хвилювання і замішання вона для чогось іде на другий бік вулиці, машинально лякаючись трамваїв та візників. Я йду за нею, усміхаючись.

Там вона трохи опановує собою:

— Мені треба суди... Я повинна... Дуже рада, що зустріла тебе... Це до речі...

Її ніс і підборіддя неначе загострились і зблідли за цей час, що ми не бачились. Ніздрі сьогодні не рожеві, а жовтяві і схвилювано поширюють ся. Вся вона якась чужа мені, викликає легкий жаль.

— Я хотіла тебе про дещо спитати, — бігаючи очима і лякаючись того, що скаже, говорить вона, силуючись однак бути холодною й недбалою.

— Будь ласка, Соню. До твоїх послуг!

— Ти маєш час?

— Скільки хочеш. Завсідги радий...

Цікаво, дуже цікаво, що вона хоче спитати.

— Ти скажеш мені правду?

— Неодмінно.

— Добре. Дякую!

Вона удає, що не помічає моєї усмішки і легкого тону, який не відповідає її настроєви. Цим вона немов зобов'язує мене бути дійсно правдивим.

— Скажи: вчора в тебе був Дмитро?

— Був.

— Про віщо ви з ним балакали?

— Хм! Про різні речі. Я не знаю, чи я маю право казати?

Вона похиляє голову й деякий час мовчить. Потім сухо, одривчасто кидає:

— Ти, здається, виїжджаєш у Крим?

— Так, мабуть.

Вона ще трохи мовчить. Далі, все так само, немов вириваючи з себе слова:

- Так не скажеш про розмову?
- Я не маю уповажнення, Соню.
- Бувай!

І, нехитнувши навіть головою, не подивившись на мене, хутко йде вперед. По її спині й по капелюсі я відчуваю, що вона зараз або в істеричі закричить, або повернеться, підбіжить до мене й пічне бити мене парасолом. Вона завертає за ріг і зникає.

А в кабінеті в себе знову застаю Сосницького. Але не самого, а з Андрійком. Андрійко кидається до мене, висне на шиї, обіймає мене ніжками, сміється, закидає все тіло назад,— він щиро радий, що бачить мене зі мною. Мама немає і він відчуває, що може дати собі волю. Біля вікна спиною до світла стоїть Сосницький і, злегка згорбившись, дивиться на нас. Погляд його видається мені тяжким, з усміхом і стражданням.

— Дядю Яша, дядю Яша! Покажи мені фотографії маленьких злочинців. Ти обіцяв, дядю Яша, пам'ятаєш?

А може то їх піджидала на вулиці Соня? Чи знала вона, що вони в мене? На віщо вони тут?

Я показую фотографії маленьких злочинців, держу на колінах Андрійка і в паузах кажу декілька слів Сосницькому. Він відповідає по-малу, глухо і тяжко, як мені відчувається, з наїсмішкою і стражданням. Маленьке тільце, рухливе, непосидливе, тепле, гнучке, вється на моїх колінах, без мене підборами по ногах, скрикує, термосить.

Вони гуляли собі і ненароком зайшли спочити трошки, привітатись і до домочку.

Мені ввижається, що Сосницький придивляється до нас, зрівнює, перевіряє. Може, цього нічого нема, але мені хочеться сісти так, щоб він не міг бачити наших облич. Я заміняю позу і разом з Андрійком сідаю до Дмитра спиною. Спершу в профіль, але згадавши про свій ніс, спиною.

— А знаєш, дядю Яша, ми ідемо на село до татого тата! Ти прийдеш до нас? Тато купив мені монтекрісто. І маленьку собачку. Коли вона виросте, я ходимити з нею на полювання. А в брата татого тата чудесна колекція собак.

Сосницький одходить від вікна й сідає проти нас на канапу. Тепер його лице на світлі й мені видно, що на йому нема ні наїсмішки, ні страждання. Воно здається сонним, набурмосеним, одубілим. Щоким обвисли й ніс неначе зав'яз, як недостигла зір-

вана груша. Але погляд пильний, допитливий, гнітучий. Вигляд хворої або страшенно втомленої людини.

— І мама їде?

— А як-же!.. — дивується Андрійко.

Мені стає ніяково за своє питання. Я сміюсь і жартом кажу, що мама збирала ся в літі летіти на аероплані. Так от, щоб часом не залетіла в Америку.

— Ні, вона тепер такою плаксією зробилась, що її на аероплан не візьмуть. І раз-у-раз голова болить. Чисте горе з нею! Дядю Яша, а ці злочинці вже вбивали людей? Сокирами, чи кастетами?

Для чого вони прийшли? Що він знає, цей важкий, обмяклий у тупости чоловік? Значить, вона йому щось сказала?

— Ну, Андрійку, ходім... — з усилям підводить ся Сосницький.

— Ні, татусю, ні! Ще трошки... Дядю Яша, не пускай!

Цупкі, ніжні ручки обвивають ся круг моєї шиї й голівка щільно пригортається до грудей. Похнюплене лице справді усміхається з насмішкою та болем. Він стоїть непорушно і з під лоба дивиться на нас.

Андрійко в напльиві несподіваного чуття цілує мене в щоку, соромить ся і від ніяковости починає фіцатись, реготати, лоскотати мене.

— Ходім, Андрійку, ми заважаємо дяді Яші займатись справами.

— Правда, дядю Яша? — серйозно питає Андрійко, дивлячись на мене широко отвертими, до болю хвилюючими, сірувато-голубими очима. Ми заважаємо тобі?

Мені хочеть ся стиснути це дороге тільце міцно-міцно, щоб аж захрустіло воно. Але я усміхаюсь і кажу:

— Так, Андрійку, треба працювати.

Андрійко зітхає, злізає й тоді поважно, помалу простягає ручку. Я потискую її, цілую його в чоло і прощаюсь з Сосницьким.

Про розрив Панаса Павловича й Варвари Хведорівни знає все місто. Знає, що Панас Павлович розпустник, бездушна людина, брехлива, лицемірна. Оповідать про те, як він катував дітей, а надто дівчинку, як покинув жінку без копійки й відмовив ся допомагати покинутій родині. Бідна жінка лишилась без усяких засобів і опинилась просто в безвихіднім становищі.

Панас Павлович пускає дотепи з приводу цих чуток, але часом я помічаю в його лиці розгубленість, утому. Чоловік він акуратний, точний, кожна хвилина в його повинна бути на своєму місці. Він звик жити й працювати по певній системі, виробленій необхідністю та досвідом, йому треба знати, що завтра й після завтра в цей час він буде на цьому самому місці в кругу цих самих думок. І раптом таке становище, непевне, богате на всякі можливості.

— На мою думку, Панасе Павловичу, — кажу я йому, — найкраще в такому стані робити рішучо, твердо й жорстоко. Треба одняти в неї Діму, улаштувати своє життя і край.

— Ні, ні, голубчику! — злякано кліпає він очима. — Це неможливо. Це цілком неможливо. Шура не згодить ся.

— Згодить ся.

— Ні, ні, ні!

І вмить питає:

— Так ви гадаєте, що варто просто одняти, так? Силою? Украти? Га?

І знов: Ні, ні! Шура не згодить ся, підійметь ся галас... скандал, пересуди. А то несподівано, іронічно усміхаючись, задаєть ся питанням: А чи не вернутись до Варварочки?

— Та ви на тому й скінчите, Панасе Павловичу.

— Он як? Ви так думаєте?

І довго дивить ся в одну точку з застиглою іронічною усмішкою, яка потрохи робить ся блідою, жалісною, скорбною.

Шура в своїй постанові непохитна і тупо-тверда. Почуваєть ся, що вона, дійсно, швидше помре, аніж буде можна змінити її.

Між иншим у мене не перестає що-разу, як бачу її, ворухитись бажання зробити що небудь таке, щоб омочити цю праведницю в гріх. От як би, наприклад, шикарно одягти її, напоїти, оточити сластолюбними масними пиками й подивитись тоді, що в неї там за сею непорушною шикаралупою святості. Мені чогось раз-у-раз здаєть ся, що там повинен сидіти звір. Тому то вона така й уперта й насторожена, що боїть ся випустити його.

А втім, він ще вилізе. Він знайде щілинку. Хай тільки зявлять ся в неї діти. Ух, який це буде жорстокий, пазуристий, ревнивий звір! Не підходить! А вона як раз з таких.

Клавдія Петровна з породи походить от таких же замкнених звірів. Я вагаюсь назвати любовю її відношення до Кості. Це

щось чисто звіряче, неміркуюче, страховинне. Одмовляти в чомусь Кості вона не може, хоча розум що-разу робить невдалі спроби в сьому напрямі. Через те у них без перестанку тягнеться боротьба, боротьба двох звірів. З самого ранку, коли Костя розплющує очі й до вечера, коли сон налягає на них, вони не перестають щось перемогати одно в одному.

— Костю, одягай ся! Кава прохолоне.

Костя зав'язує хвіст конячці, сидючи перед нею в одній сорочинці. Він чує матір, але мовчить.

— Костю, я кому це кажу?

— Зараз!

— Не зараз, а негайно мені одягай ся! Покинь коника!

Костя мовчить. Він мовчить не через те, що захопився зав'язуванням хвоста, а тому, що це дратує матір.

— Костю, даю тобі чесне слово, що не візьму тебе з собою на прохід. Коли зараз же не встанеш, не одягнеш ся, не підеш гулять.

Костя все ж таки не встає. Материних погроз він не боїть ся, бо знає, що вона свого слова ніколи не додержить, з якою б силою, натиском і жагою не давала його.

— Ну, гляди ж! Прошу, сиди! Але не смій же плакати, як покину тебе дома. Не смій, поганий хлопче, мучителю мій!

„Мучитель“ одягається через якийсь час через те, що йому надокучує сидіти на холодній підлозі.

Коли настає час іти на прохід, він робить ся дуже лагідненьким, запобігливим, ласкавим. Як що Клавдія Петровна пам'ятає свою погрозу (він пам'ятає завжди!) і постановила неодмінно здійснити її, тоді Кості не допомагають ці маневри і він мусять вживати інших способів. Лагідність його зникає, темні, круглі оченята стають колючими, косими, верхня губа хижо задирається до гори, виставляючи синюваті, покришені зуби, він сильно пада ногою об стілець і кричить:

— Ні, піду! Піду! І ти не смієш мене не пускати!

— Іди! А я лишу ся дома. Я сказала тобі, що... Костю, не бий стілець, бо даю тобі слово, і завтра не підеш гулять!..

Костя хапає зі столика великий гребінь матері й з усієї сили шпурляє ним у куток. І тут же інстинктивно одстрибує в бік й наготовлюється оборонятись, хоча Клавдія Петровна ні разу не била його.

Клавдія Петровна що-сили стримує себе, від чого її рухи стають якимись урочистими, поважними. Вона мовчки, помалу підіймає гребінь, становить на місце повалений стілець і не ха-

паючись, одягає капелюх. Костя зі свого кутка пильно стежить за нею і раптом кидається на матір і починає бити її руками, ногами, кричучи:

— Дрянь, дрянь! Проклята!

Потім падає на підлогу, несамовито вищить, дряпає нігтями килим, ридає, качається по хаті. Кінчається сим, що Клавдія Петровна лякається, поспішно прощає йому провину, одягає його й вони разом ідуть гулять. Костя вже спокійний, веселий, тримає матір за руку й питає заклопотано:

— Мамо, а ти гроші не забула? Ти обіцяла мені купити шоколадку з горіхами!

Такі сцени одбуваються кілька разів на день і з різних приводів. Зникають вони тільки тоді, як Костя, бува, заслабне. А слабує він часто. Недокровне, малосиле його тільки далеко слабше бореться з хворобами, ніж з матір'ю. Тоді боротьба затихає і приходять інші відносини, ніжно-уступчиві, тихі, шопотливі. Здається, що вони обоє мовчки вступають між собою в перемиря з огляду на наближення спільного ворога і стараються поводитись якомога тихіше й непомітніше, щоб не звернути на себе його уваги.

І невідомо, хто з них більше лякається хвороби, мати, чи син. Костя безумовно лякається, хоч і не дуже терпить від якоїсь там простуди, але тільки те й знає, що питається, чи довго він слабуватиме, чи не помре, і все прохає поставити термометра, надаючи йому цілебне значіння. А мати без протесту виконує всякі його бажання і без перестанку цілує його руки, ноги, груди, не одриваючись хвилинами. Здається, що вона лиже його і тим хоче злизати хворобу.

Я часто вітаю себе з тим, що не я батько цього хлопця і що ся жінка не моєї дитини мати.

Але цікаво слідкувати, як подвоївся звір Клавдії Петровни. Одна половина тягне до Кості, друга до мене. І вона сама не знає, що їй бідній робити. То цілує Костю, то лає його, то знов кидається до його, а Костя, хоч не розуміє, але добре відчуває щось непевне в відносинах матері до його, щось нетверде, винувате, ослаблене. Він не може не бачити, як вона подивляється на мене, як уся горить в моїй присутності, як, взагалі, вся змінилась різко. Нема вже, наприклад, колишнього лежання на канапі, болів голови, сонного роздратовання. Вона цілими днями наспівує, рухається, регоче, грає на гітарі. Вся вона помолодшала, посвіжішала, покрасшала. І не то ліпша стала з

Костею, не то байдужнійша до його. Тепер часто вона дозволяє йому те, чого раніше треба було добити ся сльозами, пацанням ногами, сварками та криками.

Хто його знає, через що Костя зі мною все ніжнійший та ніжнійший, але в сій ніжності я все ж таки не відчуваю щирости. Часом навіть здається, що він жагуче, несвідомо ненавидить мене, боїть ся і ревнує матір до мене.

Біля восьмої години до мого столика підсідає Карачапов. Він чимсь пригнічений і на мої питання відповідає неохоче, похмуро. Але навіть його товариство мені приємніше, ніж моєї власної особи. Я оповідаю йому про все, що лізе мені до голови, а він не уважно хитає головою й не слухає. Все-ж таки час потроху минає.

Раптом, несподіванно хтось з заду сильно б'є мене по плечах. Я швидко озирюсь: переді мною стоїть Сосницький, п'яно та злісно усміхаючись. Він чогось у фраківі й через це здається ще важчим постатю.

— Доброго здоров'я, Кирпатий Мефистофелю! Про віщо тут радитесь, панове жирюїди? Га?

І він широким жестом підсуває собі стільця. Не питаючись нашого дозволу, поважно й по малу сідає, кличе кельнера і каже дати пляшку коняку. На його плечах і на ковнірі лежить лупа і жовті волосинки з його гриви. Губи спухли й очі повертаються важко, мляво й понуро, навіть, коли він сміється.

— Ви де ж це так насмоктались? — хмарно й байдуже питає Карачапов, не перестаючи, очевидно, думати про своє.

— Де треба! Ну, Якове Васильовичу, як же там твоя нова мадамочка ся має? Га?

І знову боляче хляпає мене по плечах. Думка, що Сосницький навмисне це робить, примушує мене стримати себе. Я позіхаю й звертаюсь до Карачапова:

— Так от, Антоне Антоновичу, такі то справи. Ходім, заграємо трошки? Га?

Сосницький сидить з витягнутою рукою вздовж стола й не порушно дивиться на мене, тупо й криво-саркастично усміхаючись. Потім знову, вже мовчки, підводить руку і б'є мене.

— Не скандаль, Сосницький! — спокійно кажу я, не рухаючись і не дивлячись на його.

— Хто скандалить?! — дивується він. — Хто скандалить?! Я?! Це про мене ти? Та-ак?.. І ти, ти це смієш мені казати?.. Ти?!

— Ходім, Антоне Антоновичу! — підводжусь я.

Але Карачапов уже пильно, з цікавістю придивляється до нас своїми розумними, колючими щілинками.

Сосницький теж підводить ся, з грюкотом одсунувши стільця, похитуючись і не зводячи з мене ненавидячих, нахабних очей.

Я повертаюсь і, не хапаючись, іду до виходу. Сосницький щось гукає мені навздогін і щось з дзвоном падає на підлогу.

(Далі буде).

А. ПОСТО́ЛОВСЬКИЙ.

* * *

Давно, давно колись, дитиною малою,
Як мир вставав зі сну під дивний пташок спів,
Чи в вечері, як він дрімав сповитий млою, —
Тобі молив ся я, Владарю всіх світів.
З оповідань людських вставав в моїй уяві
Творець всього й Суддя всесильний і страшний
І я не раз тремтів пред сяйвом Твої слави,
Бо Ти був цар небес, а я Твій раб земний.

Та дні мої плили, я ріс і розвивав ся,
І вільний дух в мені прокинувся до життя;
Мій розум зворушив, щоб він без впину рвав ся
Спізнати всі світи, збагнути все буття.
І забобони всі, душі страшні кайдани,
І віру, — все згубив, що я малим здобув,
І більш Тобі не шлю я рабської пошани,
Бо вільний дух рабом ніколи ще не був.

Я більше не молюсь... Я молитов не вмю.
Кому і за що їх слать буде природи син?..
„Повинен“ рабського я більш не розумію:
Я — дух, я-ж атом Твій, причино всіх причин.
Мій бог — Краса буття, гармонії дивна сила;
Вона з моїм єством світи єднає всі..
І фібри всі душі, і кожний атом тіла
Співають вічний гимн розлитий скрізь Красі!..

II. СМУТОК.

Горе пана Шпаченка.

Адже-ж ви знаєте пана Шпаченка?! Його всі знають, бо він надзвичайно рухливий і якимось до останнього часу потрапляв скрізь бути на очах: він і служив десь у банку, і брав участь у громадських справах, ходив на реферати, не пропускав виставок, цікавих спектаклів, концертів, вечірок, то що... Як у нього на все те вистачало часу й енергії, хто його знає, але скрізь він був однаково жвавий, бадьорий, скрізь було чути, як він голосно з чогось радіє, або чимсь обурюється і про все гомонить з щирим запалом, наче про своє близьке і криве діло... Від нього найчастіше можна було довідатись і про новини дня і почути обивательську оцінку біжучої хвилі... Він далеко не орел і власним розумом невисоко літає, але за те по ньому завжди можна було бачити й судити, чим живе й дихає широке море російської сірої публіки. Він, правда, не зовсім ще злився з тим морем, ще марить про рідну Полтавщину, де-коли спиняється думкою на українських інтересах, а вже на Шевченкові роковини, то звичайно було почуває себе свідомим українцем, бо й на панахиді він є, і на „традиційнім урочистім концерті“ слухає українські співи... Але-ж врешті — це поверхове „малоросіянство“ не міняло його загального обличчя типічного російського обивателя і тільки додавало йому специфічного інтересу, як представникові досить широких верств зросійщеного українства...

Отож, хто за ці три роки часто бачив пана Шпаченка, той міг постерегти в ній повільну, але певну еволюцію поглядів... З початку війни в нього виразно брентіла нота російського патріотизму. Він обурювався німецьким варварством, радів щасливому походу на східні Пруси, кричав про необхідність знищити німецький мілітаризм... Трохи трудніше йому було говорити про похід на Галичину, він щось мимрив тут мало зрозуміле, коли-ж од нього добивались яснійшої відповіді, то він врешті, дивлячись у бік, висловлював надію, що прилучення Галичини до Росії збільшить число свідомого українства і дасть українському національному рухові твердший ґрунт, а далі знов починав лаяти німців за руїну Бельгії та Сербії...

— Хіба їм те можна подарувати?! — сварився він, червоний від обурення. — Всі людські закони перевернули, всі принципи порушили! Ні, ось нехай побачать, що право таки висше за силу!

— Чим-же ви їм це доведете? — ставив якийсь опонент лукаве запитання.

— Чим! Та не чим-же, як перемогою! Цю мілітаристичну Германію знищить і розторочить треба, щоб і назви з неї не зосталось! Ми їм покажемо!

Слухачі осміхались, а пан Шпаченко, не помічаючи того, рисував далі свої пляни перебудовання Європи.

— Та що ви нам Європу тичете? А от скажіть, чи *нам* буде з того красше? — знов заводив суперечку який небудь скептик.

— А як-же не красше, помилуйте! Ми-ж ідемо вкупі з демократичними державами, то повинно-ж це відбитись на наших порядках! Та вже й відбилось! Он полякам уже дали автономію, то й у всій державі мусять бути реформи! А як Росія забере собі Царград, то хіба-ж це не буде корисно для нашого торгу!

— А то-ж буде як: за-для визволення малих націй, чи що? — не вгавали скептики.

— Не визволення, а це-ж історичне завдання Росії! Як-же його не розв'язати, коли всі питання будуть порішені разом!

Час ішов. Надходили звістки про наслідки галицької перемоги. Почався імпорт у Росію „визволених“ галичан і експорт у Галичину духовенства та поліції на підмогу російській культурі. Тріо: Бобринський, Євлогій та Дудикевич розперезалось і запазувало на руїні національного відродження галицької Руси... Пан Шпаченко попереду щось замовк і уникав розмов, а далі не видержав:

— Що-ж це *вони* роблять, я вас питаю?! — знов почувся його голос в гуртках на клубських зборах. — Це-ж гідота, це ганьба, помилуйте!

— А може-ж то здійснюється історичне завдання Росії? — запитували звичайні опоненти пана Шпаченка.

— Який чорт!... Це не жарти! Вони псують російську справу! Ми-ж не німці, щоб оттаке коїть!

Скінчилась галицька епопея, повернулись до дому Бобринський з Євлогієм — без великої слави і без перемоги, але з Дудикевичом. Почались важкі часи для російського війська, для російського люду. Лилась кров без міри, вкривались трупами шляхи відходу, ворог наступав з непереможною силою і забірав землі, фортеці, міста. Виявлялись, одна за одною, діри й прогалини військової організації, впливали наслідки глибокого урядового розруху і певної державної зради. Ці часи Шпаченкові пришилися дуже боляче. Він схуд, зблід — і врешті зовсім зник з

петроградського обрію, а згодом виник у військовій формі, — узяв роботу на санітарному поїзді земського союзу. Тепер він повеселів, хвалив ся земською організацією і на неї складав свої надії:

— Ого! Тепер буде щось иньше! Це вже не гнила бюрократія, а вся земля! Ось як почне земство сипати снарядами, — будуть німці знати! А як розібемо німців, — тоді звернемось до внутрішніх порядків...

Повеселіла наче-б то і вся Росія: німці спинились, снарядів справді побільшало, знов пощастило побити австрійців і просунутись далі в Галичину... Але тим часом внутрішні порядки зоставались ті самі... В „житниці Європи“ почало не ставати хліба для себе... Міністерства силкувались завести добрий лад, кожне в своїй справі: одно припиняло рух по залізницях, друге ревізувало скрізь збіжжя і закликало хліборобів до патріотизму, третє — пильнувало державу від небезпеки громадського елементу... А над усім затанцювала метелиці безмежна спекуляція, яка захопила в свої обійми все, чим держалась держава, — від хліба до людського тіла...

Все сумніший ставав пан Шпаченко, наїзжаючи по своїм справам до столиці. Щось уже він не хвалився ні земською силою, ні своїми надіями на красше... А за те все частійше починав розмову на тему, що далі так жити не можна, що ладу ніякого не буде і що треба либонь скорійше миритись та братись за *наші* власні справи. І, на диво приятелям, виявлялось, що тепер для Шпаченка „наші“, це визначає вже — українські...

— Хіба з *ними* можна разом діло робить, помилуйте! — хвилював ся він: — гляньте, що вони зробили з державою! Досить нам того! ми повинні добитись свого права, свого ладу... Наш нарід не менше те заслужив, як поляки!

— А ви думаєте, *вони* вам повірять? — запитували приятелі.

— Авже-ж що ні! Я там в союзі раз-у-раз з ними спорюсь та лаюсь за нашу автономію! Дак знаєте, що їх найбільше лякає? Що ми їх одріжемо од Чорного моря! Уявіть собі! Мало воно було в їхніх руках! Мали вони і Чорне, й Біле і всякі океани, а що з того? Як би я сьогодні не привіз де-чого з поїзду, то моя родина була-б і без хліба, і без мяса, і без цукру, помилуйте!

І хоч він ще досі говорить не инакше, як по російськи, але злаязичні приятелі потихеньку розказують, що він вже не раз задумував ся, як його написати призвище „Шпаченко“ так, щоб воно було не „ярижкою“, а таки „кулішівкою“, на злість російській цензурі...

ОЛЕНА ЖУРЛИВА.

Волошки.

Полетіла світ — за очі
Десь моя недоля.
Літнім ранком йду шукати
Квітів серед поля.

В спілім житті виринають
Купами волошки.
Ой, нарву їх, тай поставлю
На столі, хоч трошки.

А в ночі, коли на небі
Зійде місяченько,
Буду слухать що розкаже
Власнеє серденько.

Може знову пригадає
Щиру та наївну,
Повну згадок поетичних,
Казку про царівну.

Казка та оповідає
Про жагу кохання,
Про коханця молодого
І його страждання.

Він — чужинець, бідний хлопець,
Покохав нерівню,
Красший цвіт садів розкішних,
Молоду царівну.

І в часи, коли служниці
Панну одягали,
Золоті та довгі коси
Квітами вбирали,

А на плечі накидали
Дорогії шати,
Молодий чужинець в поле
Йшов волошки рвати.

Думка вільна і жагуча
До палат летіла
І до ніг квітки ті клала
Їх рука несміла.

А коли суворий батько
Гнівом розпалив ся,
Що плебей кохає доньку,
Хлопець — удавив ся.

У руках його на ранок
Перевиті в стьожки
Познаходили повялі
Синії волошки.

І царівна сій події
Довго дивувалась:
„Звідки в того обідранця
Примха вмерти взялась?”

Та не як ще, а з квітками...
Дивно се, тай годі!“
Так скінчилась дивна казка
Й збереглась в народі.

* * *

На столі, в моїй кімнаті,
Розцвіли волошки.
Ти приніс їх... А чи жалко?
Жалко?... Анї трошки!

ВОЛОДИМИР САМІЙЛЕНКО.

У Гайхан - Бей.¹⁾

Жарт - фантазія на дві дії.

Дієві особи:

Гайхан - Бей, правитель провінції.
Зоя, його жінка.
Галіма, їхня дочка.
Селім, її коханий.
Мордан, префект поліції.
Осман, краєвий директор шкіл.
Трубай, редактор газети.
Два полісмени.

Дієть ся в фантастичній країні, Норд-Остії, в домі Гайхан-Бей.

Дія перша.

Будинок з верандою на авансцену. З боку садок. На передньому пляні квітник, стіл, ослончики. В глибині підіймаєть ся террасами гарне місто. День.

Сцена I.

Зоя, Галіма.

Зоя. Учись, учись, дочко! Коли вже надумала ся мати атестат дозрілости, то треба всю програму добре простудіювати...

Галіма (*з книжкою*). То я вже все знаю!

Зоя. Вивчила статут розуміння Аллахової волі?

Галіма. А вже-ж!

Зоя. А устав чемности для недорослих громадян?

Галіма. А то ж!

Зоя. А військову гімнастику й ассирійську мову? Гляди мені, памятай, що без військової гімнастики й ассирійської мови людина не єсть людина, а так щось нікчемне! І щоб стріляти вміла добре, а не так, наче якась папуаска!

Галіма. А нащо мені ще й стріляти?

¹⁾ З огляду на цензурні обставини пєса не могла бути надрукована до революції.

Ред.

Зоя. Оттаке!.. А ти ж знаєш, що по статуту „товариства піддержування державних підвалин“ кожна истинно-правовірна людина повинна вбити гяура, коли він сидить і видимо думає про сепаратизм. Як же ти його вбеш, коли не вмітимеш стріляти?

Галіма. Їх нема за що вбивати.

Зоя. Цить, не кажи такого, а то хоч ти й дочка могутнього Гайхан-Бея, а можеш опинити ся в буцегарні.

Галіма. Ні, справді, я не розумію, за віщо треба вбивати гяурів.

Зоя. Мовчи, мовчи! Чи не революційного духу ти набралась? Знаєш, батько твій не любить цього.

Галіма. Ну, я батька питаю...

Зоя. Батько твій велика особа, і він може тобі що хочеш розяснити й кого хочеш розяснити, тільки політичної недляольности він не терпить.

Галіма. Та мені що! Державні справи мене не цікавлять.

Зоя. І не треба, щоб цікавили. Вчи ся та й годі!

Галіма. Я вчитимусь. (*Розгортає книжку*).

Зоя. Ну, вчи ся! (*Виходить*).

Сцена II.

Галіма, потім Гайхан-Бей.

Галіма. Вчи ся, коли тут хочеть ся скоріш побачити Селіма. Хоч би прийшов ранійш, ніж батько вийде зі свого кабінету, щоби побачити ся на самоті. О, чую! — вже йде. Ой, яка-ж я рада, рада, рада! (*Пританцьовує*).

Гайхан. Що се? що се?

Галіма. Батько!

Гайхан. Чудово! Танцювати мало не на вулиці! Так легковажити своє громадське становище! Чи ти памятаєш, що ти моя дочка, дочка високого достойника великої країни?

Галіма. Памятаю тату; знаю на память, що я дочка Фернамбука Гайхан-Бея, правителя всього острова, на якому ми маємо приємність жити і який становить вілаєт нашої прегарної великої держави.

Гайхан. Додай: до якої ми маємо щастя належати!

Галіма. Так, маємо щастя...

Гайхан. Хто не почуває себе щасливим, той не задоволений, а хто не задоволений, того карають по закону.

Галіма. Памятатиму.

Гайхан. І памятай, що ти дочка не тільки мудрого адміністратора, але й видатного вченого.

Галіма. Що написав трицять тисяч відозв і циркулярів.

Гайхан. От і дурна!.. Що написав сто п'ятнадцять великих докладів-монографій, які звернули на мене ласкаву увагу ясновельможного пана міністра й придбали мені багато нагород декоративних і грошових.

Галіма. І ще кажуть: право карати, кого сами схочете.

Гайхан. Дурна! Чистий тобі вітер, Зюйд-Вест!

Галіма. Тату, а скажіть за віщо треба знищувати г'яурів?

Гайхан. За те, що вони інородці й говорять недозволеними мовами, які противні Аллахові й міністерським циркулярам. Аллах на небі один і мова на землі повинна бути одна.

Галіма. А от же мене примушують учить ассирійську мову.

Гайхан. Дурна! Тож мертва мова, а ніщо мертва не страшне нашої державі... Знаєш щό, йди ти собі красше на кухню!

Галіма. До речі про кухню. Чи не писали ви вчора доклада на ясно-синьому аркуші?

Гайхан. Писав. А що?

Галіма. То значить, це вашим докладом куховарка накрила глечик сметани.

Гайхан. Ой, Боже мій! Боже мій!.. Се-ж мій доклад про заборону... Агато! Агато!.. (*Виходить*).

Сцена III.

Галіма (*сама*).

Галіма. Ха! ха! ха! Невинна брехня, щоби спекати ся небажаної присутности татуса. Тепер він зазирне до свого кабінету й знову заходить ся писати свій доклад. А я таки зустріну Селіма на самоті. А онде він нарешті. Ну, ходіть, ходіть сюди, невтомний слухачу й порадику мого батенька й працюватий помічнику моєї матінки, секретарю виділу „Товариства примусової подеречі¹⁾ вільних дарунків!“.

¹⁾ Подать, побор, налог.

Сцена IV.

Галіма, Селім.

Селім. Так, люба Галімочко, ради тебе я готовий перетерпіти й читання докладів твого батька й секретарювання в товаристві твоєї матері. Але ти знаєш, що й доклади й товариство мені зовсім не до смаку.

Галіма. Бідолашний страдник!

Селім. А вжеж, бідолашний страдник! Он учора з ранку до самого обіда твій батько мордував мене проектом доклада. І найгірше те, що він має звичку кожний доклад підправляти й переробляти сім разів. Бачиш, число сім кабалістичне і він мабуть тому його додержуєть ся. І кожного разу обговорюєть ся кожна фраза. Вчора в нас ішов один його доклад у шостому читанню. Можеш собі уявити яка нудота!

Галіма. Уявляю. А в вечері на засіданні материного товариства до двох годин ночі. Теж не дуже солодко...

Селім. Навіть дуже гірко! Але для тебе терпітиму.

Галіма. Я знаю, що в тебе незалежний маєток і тобі нема потреби приподоблювати ся, щоб зробити кар'єру, здобути добру службу.

Селім. Мені тільки б тебе заслужити, моя люба.

Галіма. Заслужиш, серденько, як що будеш поводити ся чемно... і патріотично.

Селім. Ой, перед твоїм татом я показую такі патріотичні думки, що аж сумно, і такі льюальні, що аж нудить.

Галіма. Потерпи ще трошки; нехай батько впевнить ся дужче в твоїй льюальности, то він не стане на перешкоді нашому щастю.

Селім. Коли-ж тяжко терпіти. Знаєш що, колиб він не був твоїм батьком, то я сказав би: „Бодай шайтан узяв тебе, проклятуший Гайхане, з твоєю льюальністю!“ я сказав би: „Бодай тебе розірвало, клятий Гайхане, з твоїм патріотизмом!..“ Але він твій батько, і я нічого не скажу...

Галіма. Спасибі, любий!..

Селім. Але от що я йому скажу: що ми кохаємо ся і що я прошу його віддати тебе за мене.

Галіма. Ой, не кажи ще йому нічого!

Селім. Не казати? Значить, ти не хочеш бути моею? Ти не кохаєш мене? Ти боїш ся звязати свою долю з моею?

Галіма. Та почекай бо!.. Який ти швидкий!

Селім. Ти може кохаєш кого иншого, а моїм серцем тільки граєш ся?

Галіма. Схамени ся! Що ти кажеш?.. Я тільки прошу тебе зачекати трошки.

Селім. Доки-ж його ще чекати?.. Вже я й так чекаю цілий тиждень від того часу, як сказав тобі, що тебе кохаю. А ще скільки перед тим кохав мовчки!

Галіма. Серце мое! і я-ж тебе кохаю, більш над усе в світі. Але я бою ся за нашу долю. Як що скажеш батькові ранійш, ніж можна, то він не згодить ся й розгніваєть ся; не дозволить тобі в нас бувати, а тоді вже наше щастя на віки пропало!..

Селім. Може й та, не знаю. Але ти кохаєш мене?

Галіма. Без міри!

Селім. Поцілуй же мене! (*Цілють ся*). Буду обережний і силкуватиму ся не дуже поспішати, а сказати саме тоді, коли буде треба.

Гайхан (*за сценою*). Галімо! Галімо!

Селім. Ах, твій батько!

Галіма. Я тут!..

Сцена V.

Галіма, Селім, Гайхан.

Гайхан. Галімо, а доклад був на місці, і от я його скінчив у першій редакції. Що-ж се ти мене задумала дурити? Га?

Галіма. Таточку, то була помилка!

Гайхан. Помилка? А чи нема тут якої інтриги? Всі ви, теперішня молодь, або каморристи, або декабристи, або октябристи, а то ще й гірше що небудь.

Селім. Але каморристи були в Італії, а декабристи й октябристи в Росії, а в нашій країні нічого того немає.

Гайхан. Знаю, що немає, але злого не сій, само вродить ся. От і конституції в нас, дякувати Аллахові, немає, а лихий її знає, може й буде коли небудь.

Селім. Кшайтанові лисому конституцію!.. (Для тебе Галімо!).

Гайхан. Молодий добродію, я дуже високо ставлю ваші патріотичні почування. (*До Галіми*). Так кажеш не було інтриги?

Галіма. Далебі, не було!

Гайхан. Наприклад, соціалістичної?

Галіма. Не було!

Гайхан. Або демократичної?

Галіма. Та не було-ж!

Гайхан. А польської або австрійської?

Галіма. Та запевняю-ж вас, що не було ніякої.

Гайхан. Ну, добре!.. Обявляю тебе увільненою від запідозріння! Іди-ж до матері!.. Вона тебе давно чекає.

Галіма. Іду, тату. (*Виходить*).

Сцена VI.

Гайхан, Селім.

Гайхан. Ну, й добре, що пішла собі. Вона-б тільки перешкоджала нам. Адже так?

Селім. Гм!..

Гайхан. Я хочу порадити ся з вами про новий доклад Як завше я певний, що ви мене не зрадите й нікому не скажете, що ми тут радили ся й про що радили ся. Ви знаєте чим. можете мені найбільше допомогти: підправити мій стиль і граматику. Це мое слабе місце, і перед вами я не крию ся. Що-ж, не може чоловік бути однаково великим у всьому. От, Наполеон був теж великий чоловік, а кажуть не вмів зварити доброго борщу. Так і я з граматикою. Признаю ся, що мені легше до ладу повісити десять соціялістів, котрі навіть не соціялісти, ніж до ладу написати десять рядків.

Селім. Це вже наша мова в тому винна.

Гайхан. Еге-ж, страшенно тяжка мова. За те-ж я вмію чудово лаятись, і се мені часом стає в великій пригоді, коли доводить ся пояснити свої думки на словах.

Селім. А то ж, уміти добре лаятись теж велика річ.

Гайхан. А правда, що так? Хочете? — я й вас вивчу.

Селім. Дуже буду вдячний, але поки що я не займаю ніякої адміністративної посади. А що-ж ваш доклад, добродію?

Гайхан. А нуте вгадайте, про що мій доклад?

Селім. Про збільшення податків?

Гайхан. Ні!

Селім. Чи може про зменшення їх?

Гайхан. Тим паче ні!..

Селім. Про поліпшення сільського господарства?

Гайхан. Ні!

Селім. Про волю слова?

Гайхан. Що се ви таке страшно!..

Селім. Та ні, я хотів сказати: про нові заходи до зануздання преси?

Гайхан. От ще вигадайте! На такі заходи не треба жадних законів, то й докладів нема що писати.

Селім. Ну, то я не вгадаю.

Гайхан. Так я вже вам скажу. Мій доклад буде про зорі й планети.

Селім. Про зорі й планети! Але-ж прошу вас, з якого погляду?

Гайхан. А вже-ж з погляду державної користи... Бачите, от яка річ: скажіть, як вам здається, чи можна наших так званих астрономів мати за людей цілком певних з погляду політичного?

Селім. А хіба ні?

Гайхан. Річ певна, що ні! Відомо вам, що деяких астрономів спалено в свій час, що деяких було завдано на заслання?

Селім. Правда, се траплялося.

Гайхан. От, бачите! А неповинну людину не сплять і не зашлють... хіба, що помилкою. Як же можна таким непевним людям доручати таку відповідальну справу! От, я й думаю... Хочу подати міністерству думку вжити заходів, щоб астрономів к бісовому батькові! Мій доклад має титул: *(виймає з кишені папір і читає)* „Про конечну потребу заборони особам цивільного стану дивити ся на зорі й інші планети узброєним оком і про передання дослідів і догляду над і за згаданими планетами на обовязок агентів поліції внутрішньої й надвірньої. Як вам здається моя думка?

Селім. Думка надзвичайно оригінальна!

Гайхан. І знаєте, коли ця реформа станеть ся, менше буде поміж людьми розрухів і хвилювання. Всі оті пророкування комет, доживання кінця світа, розмови про те, що сонце холодне, все те німецька інтрига, аби робити ажитацію поміж людьми, підривати довіру до начальства та підкопувати державні підвалини.

Селім. Розумію!

Гайхан. А от пречудове діло буде, коли небо буде віддано під догляд поліції. В ранці приходить тобі полісмен і рапортує: „Так що на небі в минулу ніч усе було благополучно. Нікаторої комети й такої іншої погані не значилось, а на вулиці задержано двое п'яних“... Ха! ха! ха! От і вся вам астрономія...

Ах, Боже мій! Астрономія нагадала мені дуже неприємну річ
(*Свистить у свищик. Увіходить Мордан*).

Сцена VII.

Гайхан, Селім, Мордан.

Гайхан. Щоб, не прилітав сьогодні?

Мордан. Не прилітав, ваша вельможність.

Селім. Про що се?

Гайхан (*Морданові*). Можеш розказати!

Мордан. Учора в дванадцятій годині дня над городом появився червоний аероплан.

Гайхан. Ви вважаєте — червоний.

Мордан. І так що політав мінут десять, а тоді повернув хвоста й зник на захід.

Гайхан. Чому-ж ви на його не стріляли?

Мордан. Так що злякалися.

Гайхан. От які в мене тілохранителі! Щоб мені другий раз не лякались!

Мордан. Раді старатись, ваша вельможність!

Гайхан. Ну, йди собі! (*Мордан виходить*).

Сцена VIII.

Гайхан, Селім.

Гайхан. От, бачите, яка okazія! Доведеться доглядати не тільки за кометами... Це страшенна небезпека. І не знаю яких заходів ужити?..

Селім. Можна вам порадити дещо?

Гайхан. Кажіть!

Селім. Треба над усіма будинками й над вулицями зробити дротяні намети густою сіткою, тоді аероплани не страшні.

Гайхан. А справді! От спасибі вам за раду! Зараз же по телеграфу попрошу потрібних кредитів у міністерства. Тільки над усіма будинками не варт; досить зробити над будинками офіціальних осіб. Ну, тепер може перейдемо до мого докладу.

Селім. (Скажу, не видержу більше!).

Гайхан. Що? Будемо читати?

Селім. Добродію, облишмо на деякий час читання! У мене до вас велике, велике прохання...

Гайхан. Прохання? Чи не служити надумали ся? Добре діло!

Селім. Ні!.. Поки що я не думаю служити... В мене инша справа!

Гайхан. Кажіть! Слухаю...

Селім. Ви знаєте мое життя, мої думки, мою заможність, так що моя особа вам зовсім не чужа.

Гайхан. Правда. Нуте!

Селім. Від вас залежить мое щастя...

Гайхан. Скажіть навпростець! Чого вам треба?

Селім. Бачите я... люблю вашу дочку... Я прошу вас віддати її за мене...

Гайхан. І вона вас любить?

Селім. Маю таку сміливу надію...

Гайхан. Гм! гм! (*Павза*).

Селім. Благаю, не відмовте!..

Гайхан. Се така несподіванка... Дайте подумати... Покличте мені ще Мордана; треба дати йому деякі інструкції. А тоді прийдете; я дам вам рішучу відповідь.

Селім. Зараз! (*Виходить*).

Сцена IX.

Гайхан, потім Мордан.

Гайхан. Така несподіванка... Треба чим небудь одсвіжити голову. Найкрасше її прояснює адміністративно-карна діяльність. (*Увійходить Мордан*).

Мордан. Чого зволите, ваша вельможність?

Гайхан. От що! Адже ми досі не закрили „клуба танцюристических гіяурів“?

Мордан. Не закрили, ваша вельможність!

Гайхан. Як! Три місяці існує гіяурський клуб, а ми не вживаємо ніяких заходів!

Мордан. Бо, як значить, вони танцюють по уставу...

Гайхан. А відкіля видно, що вони танцюють по уставу? Може їх танці є скрита військова муштра на те, щоб підготувати революцію?

Мордан. Не можу відати, ваша вельможність.

Гайхан. Які вони танці танцюють?

Мордан. Так що всякі танці: польку, кадрелю, камаринського.

Гайхан. Значить, не тільки всякі танці, а ще й недозволені. По уставу вони мають право танцювати *всі* танці, але це не значить, що й такі, в яких можна добачити чужоземну, або инородчеську інтригу. Кадріль — французський танець, а всі французи — республіканці. Сама назва „полька“ пахне революцією, а від камаринського в нас іще октябристи заведуться.

Мордан. Так що заведуться, ваша вельможність.

Гайхан. Мовчати! Я сам знаю. А через те, що клуб танцюристів ґяурів демонстративно ухиляється від виконання канкану й кек-уока, найбільш патріотичних танців, замінивши їх самовільно революційними, зараз же той клуб закрити!

Мордан. Буде сповнено, ваша вельможність...

Гайхан. Ну, йди! (*Мордан виходить*).

Сцена X.

Гайхан, Селім.

Гайхан. За тими ґяурами спокою немає!

Селім. Чи можу я тепер мати надію? Яка буде ваша відповідь?

Гайхан. Ви про Галіму?.. От що!.. Рішуча відповідь готова... Подайте мені заяву на папері; додайте список і оцінку ваших нерухомих маєтків і рухомого майна, свідоцтво про те, що вони не заставлені за борги, вашу метрику, свідоцтво про неспідсудність, паспорт, три засвідчені фотографічні карточки, свідоцтво політичної благонадійності, і дайте місцевому префектові підпис про невиїзд із міста до розв'язання вашого питання. Я зараз же по телеграфу звелю зібрати про вас інформації від поліції того міста, відкіля ви родом і від тутешніх агентів, і як що ви цілком чисті від політики, то можете мати надію.

Селім. Навіщо-ж ця тяганина? Ви-ж мене й так добре знаєте...

Гайхан. Знаю, але офіційно я нічого не знаю... Тим більше, що бувають випадки... От, кільканадцять років перед сим один міністер віддав дочку за студента, а той студент почав робити бомби...

Селім. Ах, Боже мій! Що-ж міністер?

Гайхан. Що? Повісив зятя, а міністра...

Селім. Повісив другий міністер?

Гайхан. Молодий добродію, міністрів не вішають. Міністра

увільнено на його-ж прохання, з мундіром і лампасами, і з пенсіоном; тільки трохи менше дали, ніж звичайно.

Селім. Я бомб не робитиму, я бояв ся-б їх і в руки брати.

Гайхан. Я вам вірю і тому знов кажу можете мати надію. От тільки треба-б вам на службу вступити. Я міг би вам дати добру посаду в „Комітеті фізичного впливу на моральність людности“... Ну, та ми ще про це поговоримо... Мені ще треба до канцелярії зазирнути... І про вас телеграми розішлю. Тим часом давайте ваш паспорт, а підписати прохання зайдете потім до канцелярії. (*Бере паспорт і виходить*).

Сцена XI.

Селім, потім Зоя.

Селім. Поліційний розслід перед шлюбом! Чи це життя, чи пародія?.. Але я спокійний, майже щасливий, бо з боку політичного я чистий кришталь. Галімо! Ми будемо щасливі?..

Зоя. А ви тут, наш секретарю? Bonjour! Ну, як ви себе почуваете? Вчора на засіданні ми вас зовсім замучили. (*Сідає*).

Селім. О, нічого! Я не почуваю себе втомленим.

Зоя. Ви дуже милі. Як голова товариства примусової подеречі вільних дарунків висловлюю вам подяку. Можете поцілувати мою руку. (*Простягає руку, Селім цілує*).

Селім. Я вже зготував циркуляр до крамарів про пожертвування цукерок на користь дітей селян неврожайної округи. (*Виймає папірець*). Прочитаєте?

Зоя. Навіщо! Нехай уже вони читають, а я підпишу... Тут усе написано?

Селім. Все так, як постановлено.

Зоя (*підписує*). Дасте на ремінгтона. (*Вертає папірець*). Ах, громадська діяльність на користь ближнього так виснажує сили! Так хочеться відпочити, пожити на лоні природи!.. Папе Селіме, ви дуже любите природу?

Селім. Хіба-ж можна її не любити!

Зоя. О, природа! Гори, гаї, море, пташки, квіти!.. „La nature dans sa parure“... Як це далі?.. Ах, ви звернули увагу, як кумедно була вбрана вчора княгиня Беве?

Селім. По правді кажучи, не спостеріг.

Зоя. Правда, ви тихенький хлопець і на дам майже не дивитесь. А ви можете подобати ся.

Селім. Не маю такої сміливої претенсії.

Зоя. Ні, sérieusement. Я стара і можу вам по щирости сказати.

Селім. Що відписати вдові інтенданта?

Зоя. Тій, що прохає допомоги на вшанування пам'яті свого чоловіка?.. Бідолашний, він умер від натуги, бажаючи розплатити свої рахунки... А їх і ревізія не могла розплатити... Що-ж, видайте їй тим часом сот п'ять; вистачить на вінок; а там на засіданні виділу ми поміркуємо... Ах квіти, квіти!.. Я так люблю квіти! Селіме, зірвіть і дайте мені он ту червону квітку! (*Селім подає*). Дякую! Яка гарна квіточка, червона, як кров!.. А вам подобається червона квітка?

Селім. Я люблю веселі кольори.

Зоя. То нате-ж вам її! Я її дарую своєму секретареві... Ха! ха! Що-ж ви її мнете в руці? Давайте я вам її вчеплю! (*Чепляє йому квітку на ґруди*). Ха! ха! ха! А ви нічого не відчуваєте за подарунок?

Селім. Я безмірно вдячний вам.

Зоя. Безмірно? Справді? То можете поцілувати мою руку... (*Селім цілує руку. Приходить Галіма*).

Селім. Справді безмірно!..

Зоя (*побачивши Галіму*). За дрібницю нема чого дякувати! (*Встає й виходить*).

Сцена XII.

Селім, Галіма.

Галіма. А! то ви он як! Сватаєте дочку а залицяєтеся до матері? Ах ви-ж Тартюф!..

Селім. Що се ти? І не гадав залицятись.

Галіма. Руки цілує! Каже „безмірно“! Що безмірно? Безмірно кохаєш? Тартюф!

Селім. Ні, я Селім.

Галіма. Не викручуйся жартами! Я кажу поважно. Я люта на тебе...

Селім. Ну, то й я казатиму поважно. Скажи й багато з тих молодих людей, що в вас бувають, залицяють до твоєї матері?

Галіма. Думаю, що ніхто.

Селім. А тепер скажи по правді: багато з їх залицяють до тебе?

Галіма. Душ... із десять.

Селім. Скільки років твоїй матері?

Галіма. Сорок перший.

Селім. А тобі?

Галіма. Сімнадцять.

Селім. Так що-ж ти гадаєш, що в мене гірший смак, ніж у всіх?

Галіма. Мабуть ти невинний. Але що-ж се було?

Селім. Твоя мати подарувала мені квітку, я з грічності сказав, що безмірно вдячний, тоді вона дала полілувати руку.

Галіма. Ото й усе? Ха! ха! ха!

Селім. Ні, ще не все!.. Я говорив з твоїм батьком і він подав мені надію; каже тільки, що попереду збере відомости про мене від поліції.

Галіма. Це мабуть такий передшлюбний порядок? Яка-ж я рада! Незабаром поберемося й будемо щасливі.

Селім. І поїдемо з тобою подивити ся на інші краї... (Галіма, побачивши батька, тікає).

Сцена XIII.

Селім, Гайхан.

Гайхан. Куди се ви лагодите ся їхати з Галімою? Почекайте; ще на мої телеграфні запитання немає відповіді.

Селім. Це ми так... Колись, як що тее...

Гайхан. Ну, нічого, аби все чемно, льояльно, та, щоб жадної інтриги не було... Хе! хе! хе!.. А знаєте, ідея того астрономічного доклада мене так захопила, що я не ждав, поки його оброблю й поки він станеть ся законом. Я вже оце зараз видав тимчасову обовязкову постанову на десять років і її вже виконують.

Селім. Ви надзвичайно енергічний адміністратор.

Гайхан. Єсть таки трошки того гріха. О, і мене цінять у сферах... Необмежені уповноваження!.. Похвалю ся я вам ще про один проект, який оце прийшов мені до голови. Що ви скажете про такий порядок, щоб на кожного плебея накладати знак?

Селім. Себ то, щоб кожного селянина таврувати гарячим залізом?

Гайхан. Навіщо-ж залізом, та ще й гарячим! Ми живемо в гуманному двадцятому столітті... Можна буде просто приши-

лювати кожному мужикові на груди поверх одежі папіровий значок за підписом і печаттю начальства... Ну і за значок брати на перший раз четвертака, а як потреть ся й треба буде переміняти, то ще дешевше.

Селім. А скажіть, будь ласка, чим викликана потреба такого порядку?

Гайхан. Бо треба зразу бачити, кого маєш перед своєю особою... От цими днями один просидів у мене в кабінеті в кріслі мало не четверть години; я йому ще й руку подав, а виявилось, що він простісінський селянин, тільки вдягнений у панську одежу й освічений... Йому то нічого, а престиж влади підривається. Я тоді не міг отямити ся довго.

Сцена XIV.

Гайхан, Селім, Мордан.

Мордан. До вашої вельможности!

Гайхан. Тобі чого? Не дадуть і поговорити.

Мордан. Так що социлиста піймали, ваша вельможність.

Селім. Хіба в нас ще є соціялісти?

Гайхан. Як ти довідався, що він соціяліст?

Мордан. По тому значить, як сам признався. Бачимо, що обличчя не по формі, шапка не нашої віри й балакає не по тупешньому, ще й ніжик біля очкура теліпається; ну й тее, папнули його голуба. — „Ти хто такий? признавай ся!“ Мовчить, вилупив баньки. Ми його раз, ми його два, ми його три... Заговорив — „Сичільяно! Сичільяно!“ „А, кажу, коли ти сичіліст, то ходи в холодну“. Заперли й ще трошки попарили... А тепер, значить, який буде наказ вашої вельможности?

Гайхан. Повісити й скласти протокола про зізнання.

Селім. Боже мій! Але на якій підставі його вішати?

Гайхан. На підставі побільшеної охорони. Красних підстав не буває.

Селім. Але-ж певно то не повинний чоловік, чужоземець. „Сичільяно“ — то значить якийсь сичілієць.

Гайхан. Та що се ви мішаєте ся, куди не треба! І кого-ж вішати? Одного не вішай, бо він соціолог, а не соціяліст, другий не соціяліст а сичілієць... Перекрутять слово, та й думають, що викрутять ся... Триста тисяч кілограмів чортів!.. Я й до вас візьму ся, добродію!

Селім. А все-ж може можна зачекати? Благаю вас, добродію... (Як би його урятувати?).

Гайхан. Ні одного дня! В двадцять чотирі хвилини!

Селім (*тихо Морданові*). Не вішайте до завтра! Він одумаєть ся. Я заплачу вам.

Мордан (*киває головою, що згоджуєть ся*). Так що піду вішати... (*Виходить*).

Селім. Схаменіть ся! Не вбивайте, не довідавшись про вину! Я дам вам докази, що сиділець не значить соціяліст.

Гайхан. А ви знову своє! То ви який? Ви ще й бомби почнете робити! Не віддам вам Галіми! Я й дивити ся на вас не хочу! (*Виходить*).

Сцена XV.

Селім, Галіма.

Селім. Оттакого діждав ся! (*Стоїть нерухомо*).

Галіма (*ввіходить*). Що з тобою, Селіме? Чого ти такий збентежений?

Селім. Пропало наше щастя, Галімо! Батько твій на мене й дивити ся не хоче. Сказав, що тебе не віддасть.

Галіма. Ой, Боже! За віщо-ж?

Селім. Він звелів повісити невинного чоловіка, а я сказав слово в оборону, і от він розгнівав ся, аж скипів...

Галіма. Невже батько вішає людей?

Селім. А ти й не знаєш? Знай же, що вішає. Він може повісити кого схоче. Він може й мене повісити.

Галіма. Тебе?.. Ні, тебе я не дам. Нехай спершу мене вішає... Що-ж нам робити?.. Така напасть...

Селім. І я не вигадую нічого... Хіба знаєш що? Давай утечемо з тобою...

Галіма. Тікаймо!.. Еге, а як піймають?

Селім. А тобі й паспорта не видадуть! А я свій оддав своєму батькові!.. І за втечу нас зашлють, а за безпаспортність може й повісять!

Галіма. Що-ж його робити? Як би батько роздумав вішати того чоловіка, може-б він і з тобою помирив ся.

Селім. Ой, чи роздуває-ж він раніше, ніж повісить?

Сцена XVI.

Галіма, Селім, Мордан.

Мордан. А я до вас.

Селім. Що скажете! Прийшли по обідній гроші? От маєте десятку.

Мордан (*беручи гроші*). Дякую покірно... Тут папір! Звелено, щоб ви підписали.

Галіма. Що там таке?

Селім (*проглянувши*). Я зобов'язуюсь не виїздити з цього міста до закінчення розпочатого наді мною слідства і внести трицять тисяч грошової застави. (*Стоять остовпілі*).

Завіса.

Кінець першої дії.

Дія друга.

Обстановка першої дії.

Сцена I.

Гайхан, Зоя.

Гайхан. Уяви собі, Зое, що острів Сицилія справді існує, і що сицилієць значить мешканець того острова. Се мені Галіма показала в „Малій Енциклопедії“.

Зоя. Як же ти цього не знав?

Гайхан. А на шайтана нам, державним діячам, усе тее знати? Наше діло піддержувати престиж дужої влади, берегти міцні підвалини... Та я й так знаю тих клятих островів аж цілих три: острів Ферро. Там через його щось проходить, здається, екватор... острів Сахалин, і острів Гавана, що з його привозять гаванські сигари. А то хочете, щоб я ще якусь Сицилію знав!

Зоя. Ще є й острів Сардинія, відкіля йдуть сардинки.

Гайхан. Бач! А я думав, що вони з Одеси... А острова Шпротіі нема? Я дуже люблю шпроті.

Зоя. Здається нема...

Гайхан. Все-ж таки мені дуже гірко, що не повісив сициліянця. Так несподівано прийшла Галіма з тією енциклопедією, так благала, і я скасував присуд. Тепер каюсь.

Зоя. А чого каятись?

Гайхан. Пропав мій престиж. Кожний тепер скаже, що Гайхан не посмів покарати злочинця.

Зоя. Та який же він злочинець?

Гайхан. Був арештований, значить, злочинець. Найперший догмат державної мудрости: офіційні урядові особи помилятись не можуть. А тепер ви мене змушуєте проголосити самим фактом, що мої агенти помиляють ся й арештують невинних. А потім люде стануть казати, що ми вішаємо невинних. А далі скажуть, що ми самі злочинці. А там ще загомонять, що нас самих треба вішати. І всі підвалини держави розхитають ся й держава впаде.

Зоя. Ду, лицю кажеш. Люде тільки подякують тобі, що поправив помилку дурного Мордана, та й годі... А от скажи навіщо ти звелів арештувати Селіма? Він же тікати не думав і положив грошову заставу. Та й чим він у тебе винний?

Гайхан. Поліційні відомости й перлюстрація листів дають мені підозрівати, що він не малий державний злочинець... Гм! Гм!.. І прошу не втручати ся в цю справу! Я відповідаю за довірену мені провінцію. І йди собі відсіля! Я візьму ся до поважних справ. *(Свистить у свищик).*

Сцена II.

Гайхан, Мордан.

Гайхан. Можеш рапортувати!

Мордан. Лепортую вашій вельможности, що значить на небі в минулу ніч усе обстояло благополучно. А місяць не світив по причині того, що в календарі показано новолуніє. А в дванадцятій годині над городом зволила впасти падучая зізда.

Гайхан. А не побачив ти, куди саме впала?

Мордан. Так що указує неначе на двір купця Рудозуба, кяура родом з Анатолії.

Гайхан. Зараз же піти до Рудозуба й при околичних людях справити, щоб віддав зараз же. А не віддасть, або не признаватиметь ся, що знайшов, — поцінувати весь крам, наложити арешт і продати при поліції. Гроші принести мені. Ну, ще маєш що небудь?

Мордан. Куди звелите поскладати зрительні телескопи? Як значить була постанова вашої вельможности про озброєне око,

щоб у його на небо не дивитись, то ми пішли обходом і зробили трус по всьому городу, при чому задержано двісті чотирнацять зрительних телескопів.

Гайхан. Так багато? Та які вони там? великі?

Мордан. Так що в одного вчителя підзорна труба у чоловіка завдовжки, така, як моя; у дзигармайстрів одібрано п'ятнадцять круглих лупатих склянок в оправі; у мійському шпиталі забрано сорок вісім пар темних окулярів і двадцять сім білих, з них п'ять пар у золотій оправі забрано в лікарів, а решта то все в мідній оправі; ще по городу забрано окулярів сімдесять п'ять пар: трицять у мідній оправі, двадцять п'ять у срібній, п'ятнадцять у роговій і п'ять у золотій, решта-ж — то все зрительні маленькі телескопи на дві дудочки. Оттакі, звольте подивитись! Приніс один на показ (*показує бінокль*). Цей відібрано у вдови паші Мурадової. Дуже пручала ся й не хотіла віддавати: каже, що це в неї для театру.

Гайхан. Що-ж ви робите! На що було забирати окуляри й лупи? От правду каже приказка, що „пошли дурного“...

Мордан. Як що не можна відбирати, то ми можемо вернути.

Гайхан. Ні, тепер уже вертати не смійте. Престіж влади перш над усе. Мурадовій бінокля віддати, але взяти з неї підписку, що вживатиме його тільки в театрі. Все инше поцінувати, але не продаючи потовкти в ступі, цінність же знищених струментів справити з їх власників і гроші принести мені. Більш нічого?

Мордан. Задержано двоє п'яних, як значить, викорчовували лихтарного стовпа.

Гайхан. Ну, п'яних ви сами протверезите. Іди собі! (*Мордан виходить*).

Сцена III.

Гайхан, Осман.

Гайхан. Ну, хто там ще? (*Свистить*).

Осман. Маю честь рапортувати, що в довірених мені школах нашого міста за минулу добу все обстоїть благополучно. З постої кляси мійської реальної школи п'ять учнів увільнено за те, що зустрінувши на вулиці помічника писаря підпрефекта не віддали йому чести прикладанням правої руки до лівого коліна, як то показано в „Статуті чести недорослих громадян“. А в клясичній гімназії на місце вчителя історії, вигнаного за

те, що пояснював учням історію Юлія Цезаря, тимчасово призначено вчителя військової гімнастики. Окрім того там-же двоє учнів першої класи зробили замах на політичну демонстрацію, почавши розмовляти між собою недозволеною інородчеською мовою. Обох виключено й віддано в колонію малолітніх злочинців, а їхніх батьків арештовано й буде віддано в тюрму для дорослих на підставі статті 18129 карного статуту.

Гайхан. Добре! А більш нема ніяких ознак революційного руху?

Осман. Все благополучно... От тільки в торговельній школі в класі появил ся на дошці напис: „Віват конституція!“ Злочинця не знайдено. На всякий випадок школу віддано під особливий догляд, а напис знищено в присутності педагогічної ради й двох членів „Комітету фізичного впливу на моральність людности“.

Гайхан. Сто двадцять мільйонів кілометрів болячки на вашу душу! І се ви звете благополучністю! У вас пишуть по школах революційні написи, а ви потураєте! Ви виховуєте молодотурків і октябристів! Ви сами, добродію, червоний!

Осман (*тремтить*). Чорний, ваша вельможність; чорний, як непорочна сажка.

Гайхан. Я вас, добродію, в двадцять чотирі години!.. Я вас на острів Сицилію завдам!

Осман. Ко-ко-ко... Коли-ж я невинний, ваша вельможність... Дозвольте пояснити!

Гайхан. Ніяких пояснень! Я вас без пояснення причин, без пенсії й мундіра!..

Осман. Присягаю ся, що я невинний. Дозвольте сказати кілька слів!

Гайхан. Ну, послухаємо...

Осман. Я певен і педагогічна рада тієї думки, що злочинець не з нашої школи, навіть не з нашої провінції. Ми ручаємо ся за лояльність наших вихованців.

Гайхан. Як же ви смієте пускати в школи осіб з іншої провінції?

Осман. Не пускаємо, ваша вельможність; та ніхто й не приходив.

Гайхан. Та се-ж нісенітниця: не приходив, а написав?

Осман. З іншої провінції писано, може з іншої держави...

Гайхан. Що таке?!

Осман. По бездротовому телеграфу, ваша вельможність

Л.-Н. Вістник.

7

Є такий апарат: у Парижі пишеш, а в Берліні проявляєть ся телеграма, і тим саме письмом.

Гайхан. А єсть такі апарати:

Осман. Єсть, єсть!.. І в газетах про це пишуть.

Гайхан. Сам знаю, що єсть... І остров Сицилія єсть... А що пишуть у газетах, я не читаю і вам не раджу читати. Розумієте?

Осман. Радий слухатись, ваша вельможність.

Гайхан. Більше ніяких новин?

Осман. Ніяких.

Гайхан. То прощайте! (*Осман виходить*).

Сцена IV.

Гайхан, потім Трубай.

Гайхан. Гей! хто там? Покликати сюди редактора тієї погані!

Трубай. Маю честь явитись.

Гайхан. Ви редактор „Тихого Слова“?

Трубай. Я!

Гайхан. Давно існує ваша газета?

Трубай. Півтора місяця.

Гайхан. Скільки разів були під судом!

Трубай. Шість разів.

Гайхан. Хіба ваша газета тижнева?

Трубай. Ні, щоденна.

Гайхан. Мало! Треба вас позивати частійше. Инородець?

Трубай. Так, инородець, але се залежить не від мене.

Гайхан. А не від вас залежить бути лояльним громадянином, що виконує всі обовязкові постанови начальства? Га? Хіба ви виконуєте їх? Що ви друкуєте в вашій газеті?

Трубай. Здаєть ся нічого.

Гайхан. Нічого! А се нічого, що ваші статті й замітки хвилюють людність? Нічого, що вони підбурюють одні стани людности проти других? Нічого, що ширять неповагу до начальства й його заходів, підкопують основи, сіють сепаратизм, соціалізм, тероризм і октябризм?

Трубай. Я все-ж не догадую ся, чим саме ми звернули на себе вашу ласкаву увагу й яке злочинство ми вчинили.

Гайхан. Яке злочинство? Адже я заборонив вам друкувати про переміщення війська!

Трубай. Заборонили, і ми не друкуємо нічого про військо.

Гайхан. Значить, генерали не військо? Полковники не військо? От вирізка з вашої газети. Читайте, читайте в голос!

Трубай (*читає*). „Вчорашня гулянка на пароході до „Зеленого Гаю“ вдала ся на прочуд. Погода сприяла. Між пасажирами, що були в великому числі, можна було бачити багато поважаних у місті осіб. Між иншими ми бачили генерала Бе й полковника Це“... Що-ж тут лихого?

Гайхан. Тисяча франків штрафу тільки й того!.. І без заміну висидкою!

Трубай. Ви нас хочете зруйнувати. А який вам з того прибуток?

Гайхан. Я повинен стояти на сторожі коло закону і я не стерплю ніякого порушення його.

Трубай. Я знаю це, але знаю теж, що ви чоловік добрий, хоч і займаєте високе становище. Он ви й квіти любите... Боже мій! Це-ж я бачу в вас дуже дорогий ґатунок хризантеми! Відступіть мені один екземпляр. Я вам верну його ціну.

Гайхан. А знаєте, що така квітка коштує?

Трубай. Сотні півтори?

Гайхан. Як на аматора, то може й дві.

Трубай. Будьте ласкаві звеліть викопати мені з коренем одну квітку і не відмовте ся взяти її ціну. Я страшенний amator. От вам двісті франків!..

Гайхан (*бере гроші*). Що маю з вами робити, коли вже ви такий amator?.. А дати в подарунок таку цінну річ джентльменові я не посмію. До речі, в вашій замітці не сказано, що генерал і полковник їхали на пароході, виконуючи свій *службовий* обовязок?

Трубай. О, ні, про обовязок не сказано нічого. Вони згадані в замітці, як приватні особи.

Гайхан. О, то се зовсім инша річ! В такім разі замітка зовсім не порушає моєї постанови...

Трубай. І я так гадаю...

Гайхан. Значить, вийшло непорозуміння і я вас даремно потурбував?

Трубай. Ні, не даремно! Я мав приємність добути собі таку рідку квітку.

Гайхан. Правда, правда, ви-ж страшенний amator.

Трубай. Страшенний. Маю честь відкланяти ся. (*Виходить*).

Сцена V.

Гайхан, Зоя, Галіма.

Гайхан. Симпатичний редактор! Треба не чіпати його тижнів півтора.

Зоя. Скінчив свій прийом?.. Скажи ти нам, чи скоро ти випустиш Селіма? Він такий милий хлопець!.. І дуже нам потрібний у нашому товаристві подеречі... Всі справи зупинилися без його...

Галіма. Тату, невже йому погрожує що небудь погане, що ви держите його, як злочинця?

Гайхан. А певно погрожує.

Галіма. Коли не хочете віддати мене за його, то принаймні пустіть його на волю. Я ручуся за його.

Гайхан. А він за тебе?.. Оце й добре. Я його пущу, а ви втечете вдвох. Ні, вже слідство й суд покажуть, що з ним робити. От я зараз візьму його на допит і вчиню йому суд. *(Виходить)*.

Сцена VI.

Галіма, Зоя.

Галіма. Мамо, я не хочу жити на світі, коли з Селімом станеться що небудь лихе. Я його кохаю...

Зоя. А він же кохає тебе?

Галіма. Кохає щиро, палко, на віки...

Зоя. Не може бути! Я знаю хто йому до серця, але та жінка зв'язана з іншим.

Галіма. Ні, мамо, мене, мене він кохає й хоче одружитися зі мною. Він уже казав про це батькові.

Зоя. Еге ж, коли чоловікові треба йти на шибеницю, то краще одружитися з дочкою того, хто його може повісити; може тоді пожалує й не повісить. Се Селімова політика і я не гніваюсь на його. Але він спізнився.

Галіма. Невже це правда, що ви кажете? Невже його можуть повісити? Як же мені рятувати його?

Зоя. Рятувати треба, хоч і не для тебе, бо кажу-ж, він кохає іншу, тільки мовчить.

Галіма. Боже мій! Ви шматуєте моє серце! Хочеться урятувати його і тяжко думати, що він не кохає мене... Не кохає!.. Значить, він дуриє мене? О, нехай же карають його, коли так!..

Зоя. Ти хочеш тепер, щоб повішено його?

Галіма. Ні, ні, не кажіть такого страшного! Я сама не знаю, що кажу... Але що мені робити?

Зоя. Єдиний спосіб урятувати його, се, щоб він на допиті був, як мога, обережний. Певно немає таких фактів, за які можна обвинуватити його, але одно необережне слово може згубити його краще, ніж десять фактів. От же нехай він буде покірний і льюальний, може минеться лихо...

Галіма. Я бачила Селіма. За гроші пустили мене до його. Я радила йому те саме, що ви кажете, й він обіцяв так поводити ся. Тільки, чи допоможе?.. Батько! Я не можу тепер бачити його! (*Виходить*).

Зоя. Куди ти? І я з тобою! (*Виходить*).

Сцена VII.

Гайхан і Осман виходять і сідають за стіл. Потім Селім між двома поліцаями, далі Мордан тягне тачку, на якій величезна й товстезна книга, вздовж спинки якої можна прочитати напис: „Статут Карний“.

Гайхан. Ми тут і вчинимо суд на свіжому повітрі, перед лицем праведного неба... Пане директоре, ви будете в мене сьогодні за секретаря, бо моему секретареві на тім тиждні приятелі з правих організацій пробили пляшкою голову в шинку і він ще лежить. Сідайте тут з боку... Мордане, підвези ближше „Карний Статут“. Обвинуваченого поставте з цього боку за ґраткою. Так! Обявляю засідання Тимчасового Суду відчиненим! Справа слухається при зачинених дверях. Мордане, жени в потилицю публіку!

Мордан. Так що нікого нема, ваша вельможність.

Гайхан. Знаю, але це форма... Підсудний, приблизьте ся й відповідайте на запитання! Знайте, що тільки правдивість вам допоможе. А як що ви щиро й по правді в усьому признаєте ся, то ваша доля полегшить ся, і вас повісять без позбавлення прав. Чи признаєте ви себе винним у належності до революційного товариства, яке має завданням гвалтовними заходами перекинути існуючий державний лад?

Селім. Ні, не визнаю, і ніколи не належав до такого товариства.

Гайхан. Чудово! В такому разі я вам нагадаю факти. Признаєте ся ви, підсудний, що в вечері п'ятнадцятого серпня ми-

нулого року до вас у помешкання в цьому городі зайшов невідомий у драній одежі, з котрим ви мали таємну розмову й дали йому двацять сантімів? Нагадаю вам, що той невідомий є приятель небожа відомого революціонера, якого перед тим за два роки повішено.

Селім. П'ятнадцятого серпня я ще не був у цьому місці, бо перебував у Європі весь серпень і половину вересня, то й не міг тут давати нікому нічого. Поліції того міста, де я був, про це відомо.

Гайхан. Затриманий тоді-ж невідомий признав ся, що гроші одержав у тому помешканні, яке ви займали. Так доносить поліція. Значить, коли ви не сами давали гроші, то через якусь довірену особу. Хто був та особа, яку ви приєднали до заповомоги революціонерам?

Селім. Запевняю вас, що я не знаю ніяких непевних осіб.

Гайхан. Значить, ви зрікаєте ся назвати ваших помічників? (*Османові*) Запишіть: „назвати помічників одмовив ся“...

Осман. Єсть! (*Пише*).

Гайхан. Досі вияснило ся три ваші злочинства. Перше: ви допомагали революціонерам, друге: намовили інших до заповомоги їм, і третє: відмовили ся сказати правду на суді.

Селім. Я завше був льюальним громадянином.

Гайхан. І не порушали законів? І виконувували постанови начальства!

Селім. Всі виконував.

Гайхан. І постанови про вибухові речі? Пречудово! (*бере папірець*). Скажіть, цей папірець вам знайомий?

Селім. Цілком знайомий...

Гайхан. І ви його були одержали?

Селім. Так!

Гайхан. Дуже добре! Пане секретарь, прочитайте!

Осман (*бере й читає*): „На ваше бажання посилаю вам два кошики бомб, а завтра ще пришлю цукатів“. Далі надіровано й не можна прочитати.

Гайхан. Від кого ви одержали цю записку?

Селім. Від купця Лупарьяна.

Гайхан. Мордане, арештувати негайно Лупарьяна! (*Селімові*). І він прислав те, що пише?

Селім. Прислав.

Гайхан. Де-ж бомби?

Селім. Роздані дітям голодних селян.

Гайхан. А! Значить, ще й на ґрунті голоду... (*Османові*)
Запишіть! (*Селімові*) А що треба розуміти під словом „цукати“?

Селім. Звичайні цукати: сливи, груші, вишні, варені в цукрі.

Гайхан. Брехня!.. Це аллегорія... Я розумію. Коли були бомби, то були й ґранати... Цукати“ значить, ґранати. Як бачите, я все знаю.

Селім. Ні, ґранати прислав інший крамар, що держить овочі.

Гайхан. Ага, значить були й ґранати... Запишіть: він признав ся... А чому се вам прислано бомби й ґранати?

Селім. На циркулярне запрошення, яке звеліла мені написати крамарям ваша дружина, председателька товариства примусової подеречі вільних дарунків.

Гайхан. Що?! Як ви смієте! Приплутувати мою жінку до революції!

Селім. Почекайте! Тут непорозуміння. Бомби, що я одержав, це такі круглі цукерки, а ґранати, ті, що ростуть на ґранатовім дереві. А ви-ж про які думали?

Гайхан. Ні, тепер пізно викручувати ся брехнею. Слідство закінчено... Пишіть присуд!.. Мордане, знайди відповідні артикули! Там за закладками заложено... (*Мордан розкриває статут*).

Мордан. Артикули 78531, 78532 и артикулу 78533-го увага 15а.

Осман. Записав! (*дає Гайханові підписати*).

Гайхан. Читаєть ся присуд. Прошу встати!

Осман (*читає*). „Тимчасовий Суд, розглянувши справу громадянина Селіма, признав його винним у приготуванні озброєного повстання людности з наміром скасування існуючого державного ладу, при чому виявили ся на судовім слідстві обставини, що обтяжують його, Селіма, вину, а тому на підставі артикулів 78531-го, 78532-го й 15-ої уваги до арт. 78533-го присудив: вище згаданого громадянина Селіма з позбавленням усіх прав повісити. Присуд виконати зараз же“.

Мордан. Так що підем вішати.

Селім. (Ага! льояльність не помагає, то допоможе ж сміливість!). Знайте-ж ви, що ви мене не повісите. Бомби й ґранати були справжні бомби й ґранати! Вони начинені динамітом і тепер у руках обурених вашими злочинствами людей, які вже тут чекають тільки мого гасла. (*Зриває з Гайхана свистика й голос-*

но свистить). До мене! Революція! (*Вбігають ще кілька поліцаїв*).

Гайхан. Ой, рятуйте! Революція!

Всі. Ой! Революція! (*Метушаться*).

Селім (*Хапає статут*). Цими сотнями тисяч артикулів першому, хто наблизиться, розіб'є голову!

Гайхан. Ой!.. не побіжу! (*Кидається в тачку*). Везіть мене! Везіть!.. Поганяйте швидше!.. Мордане! Прикривай з арієргарду! Вже йдуть з бомбами!.. Ой!.. (*Поліцаї тікають*).

Сцена VIII.

Гайхан, Селім, Зоя, Галіма.

Зоя. Що тут за галас?

Галіма. Селіме, що се?

Селім. Зараз присудили повісити мене за те, що Лупарьян прислав нам бомби, а я налякав їх революцією.

Зоя (*Гайханові*). Божевільний! Тож невинні бомби.

Гайхан. Невже невинні? Ті, що їх ідять?

Зоя. Ті, що їх ідять.

Гайхан. І гранати?

Зоя. Та й гранати такі саме.

Гайхан. І ти сама просила їх прислати?

Зоя. Не тільки їх, а й усяких інших цукерок і ласощів.

Галіма. Бачте, тату, нічого страшного.

Гайхан. То значить, — вони не начинені динамітом?

Селім. Я-ж вам зразу казав, що не начинені.

Гайхан. Еге! то може й революції нема?

Селім. Признаюсь вам, що нема.

Гайхан. Ага, в таких разі мені нічого не страшно, і я можу повісити вас.

Галіма. Тату! За що-ж тепер вішати? Ви-ж сами бачите, що він невинний.

Гайхан. Та тепер бачу вже. Але що-ж я маю робити? Він був законно присуджений.

Галіма. Як же законно?

Гайхан. А на підставі артикулів 78531, 78532 й 15-ої уваги до арт. 78533-го. То-ж закони.

Галіма. А ви скасуєте присуд!

Зоя. Еге-ж, на підставі якогось іншого артикулу.

Селім. Невже вам не шкода мене? А я ж невинний!..

Гайхан. Шкода, дуже шкода; ви гарний хлопець, і граматику добре знаєте, — але я вже тепер боюсь відповідальності. Такого артикулу немає, щоб я був сам собі касаційною інстанцією. Треба буде про це написати доклад... А тепер знаєте, Селіме, краще вже вас повісити, хоч без позбавлення прав.

Зоя. А не можна подати куди небудь на апеляцію в инший суд?

Гайхан. На превеликий жаль на апеляцію немає часу, в присуді сказано: „виконати зараз же“.

Галіма. Боже мій!.. Що його робити?

Зоя. Всі ви дурні. Дайте присуд, я подивлюсь, як там написано!

Гайхан. Прочитай, сама побачиш!

Зоя (*глянувши на присуд*). Еге, справді: „виконати зараз же“. Так, Селіме, немає вам рятунку... Хіба тільки от який: Оцей присуд я присуджую знищити і мій присуд виконати зараз же. (*Роздирає присуд*).

Гайхан. Почекай! почекай! Як же я тепер повішу? Немає присуду!

Зоя. Як бачиш, нема.

Галіма. А нема, тату, то й нема що виконувати.

Гайхан. Тривайте, а що-ж я відпишу міністрові, як довідаєть ся та запитає?

Селім. Можете написати, що присудили мене повісити, але присуду виконати не могли через стихійні перешкоди, бо миші згризли ваш присуд.

Гайхан. Чудова ідея! Напишу докладний рапорт, а ви вже проредактуйте, бо мій секретарь ще лежить.

Селім. Бач! А ви хотіли повісити мене. Ні, тепер на дурничку не редакуватиму.

Гайхан. Та вже знаю, знаю, якої вам треба плати. Дати вам її?

Селім. Невже ви згоджуєтеся?!

Гайхан. Побачимо... Мордане!

Сцена IX.

Гайхан, Селім, Галіма, Зоя, Мордан.

Мордан. Приговора виконувати.

Гайхан (*пише*). Зараз виконаєм. От я напишу.

Галіма. Скажіть же, тату, ви згоджуєтесь?

Гайхан (*Морданові*), Скажи віднести оце в винно-гастрономичний, щоб принесли вина, та тільки швидше! (*Відає папір*). Так вам дуже хочеться, щоб я згодився?.. Мордане, та скажи, щоб вино було холодне... Іди-ж швидше! (*Мордан виходить*). Та вже згоджуюсь, беріть її.

Сцена X.

Гайхан, Селім, Зоя, Галіма.

Селім. То ви згоджуєтесь? Який же я щасливий! Дарма, що мене мало не повісили. Галімочко!

Галіма. Серце мое!

Гайхан. Зараз будемо пити за щастя молодих і за процвітання нашого ідеального державного ладу.

Селім. Що мало не довів мене до шибениці?

Гайхан. Не будемо критикувати. Всім не догодить! А нас цей лад тільки й держить на світі.

Галіма. А ви, мамо, раді нашому щастю?

Зоя. Та як що він тебе справді любить, то вже рада.

Сцена XI.

Гайхан, Селім, Зоя, Галіма, Мордан.

Мордан. Вино приніс. (*Ставить пляшки*).

Гайхан. Ну, наливай же нам, Зое! (*Зоя наливає*). Тепер випемо за наших наречених, Галіму й Селіма. Можете поцілувати її, Селіме. (*Селім обіймає Галіму*).

Селім. Моя люба!

Галіма. Голубе мій!

Зоя. Та він, бачу, раденький віпатись на ший.

Мордан. Еге, значить, повісили й без мене!

Завіса.

У жовтні 1912 року.

Є. РОМАНЧУК.

*
* * *

Чи то казка, чи то дійсність,
Чи примарилось вві сні?..
Хтось прийшов до мене в хату,
Усміхаючись мені...

Чути пісню люблю, милу,
Рідну мову... А Весна?!
В очі лагідно дивилась
Різнофарбна і ясна.

Хтось ввійшов, за руку стиснув,
Тихо, радісно сказав:
„Друже, годі! Час проснутись!
Ранок радістю засяв!

І прислухавсь я до пісні...
Тільки Воля так співа...
І почув я біля себе
Незнайомого слова:

Ніч минула... Любе сонце
Лле проміння навкруги...
Глянь! Весна панує, свято
Перемоги і снаги“...

„Бачиш все? Коли ти міцно,
Непросипно роки спав,
Твій Народ собі прекрасний
Храм Свободи будував...

Свято? Вєсна? Лютий холод
Ще учора панував,
А ланцюг важкий безсилля
Всіх нас міцно закував!..

Стіни падали, давили
Сотні, тисяч творців,
Але знов ставали стіни
По над трупами борців...

Хутко встав. В віконце глянув...
Боже мій! А де-ж Москва?
Се ж моя Україна люба
Пісню радісно співа...

І великим храмом Волі
Любий Край тепер наш став...
Чуєш, пісню? Вільні дзвони
То народ собі дістав!..“

І летіли над степами
Вільні, радісні пісні...
Боже мій!.. То світла дійсність,
Чи примарилось вві сні?..

20/XI — 16.

Москва.

=====

Лакей його преосвященства.¹⁾

По весні 1763 року в сотенному городку Власівці²⁾, миргородського полку, помер священик Пречиської церкви Дмитро Кононенко, покинувши вдову і двох дочок, старшу вже на відданні і меншу недорослу. На похорон зібралось чимало панотців з сусідніх сел; прибув з Омельника і сам протопоп. Поховавши небіжчика, панотці запрохані були до його господи на поминальний обід, і тут зайшла звичайна розмова про те, як забезпечити парафію. Тоді на Україні цілком панував загальний звичай, що коли у помершого священика лишались діти, то вони признавались за правних спадкоємців батьківської парафії, і тільки, як вони були недорослі, дочасно міг бути призначений вікарний священик до їх зросту, який потім повинен був уступити своє місце синові або зятеві помершого настоятеля. Ото-ж і тепер панотці в один голос радили удові:

— Вам, паніматко, як найскорійше треба вишукати зятя до своєї доньки. Тільки майте на увазі, що до такої парафії, як вапа, владика навряд чи згодить ся посвятити невченого чоловіка, який не вчив ся в латинських школах.

— Та й не гайтесь з цим, паніматко, — додав о. протопоп, — бо по правилу св. отець 4-го вселенського собору і помісного собору іже во Анкирі, овдовіла церква не мусить без іерея пробувати більше, як три місяці, окрім нїкїя великія і неїзбїжнїя нужды.

— Ой Боже-ж наш милостивий! — побивалась удова. — Де-ж того зятя шукати в такім короткім часі? Та ще й такого, щоб і громаді був приемний, і щоб владика сподобив посвящення!

— А ви ось, як чинїть, — радили панотці, — зараз же їдьте до Києва, упадїть до нїг о. митрополитові, та й благайте, щоб сам він призначив жениха до вашої доньки. Владика пошлеть вас у академію, і там ви залюбки виберете собі зятем чи богослова, філософа, чи й ритора. Тільки не кваптесь на молоденького, бо для священства треба мати найменше 30 років.

¹⁾ З консисторських актів.

²⁾ Тепер містечко в Кременч. повіті.

Попада так і зробила. Нашвидку відпомянувши мужа, вона була вже у Києві і з жахом вступила до Софійського монастиря. Не встигла вона розпитати, де живе влади́ка і як до його доступитись, як її вже обступили консисторські канцеляристи і засипали питаннями: хто вона, звідки і яку справу має до влади́ки. Ця убога братія тільки й поживлялась хабарями з тих, хто мав яку справу в консисторії, бо хіба-ж можна було прохарчитись за ту мізерну платню — три рублі на рік, — яку відбирали за свою службу „підписки“, „копісти“ та інші „канцелярські служителі його преосвященства“. Довідавшись, що справа йде про „пріисканіє“ жениха для наслідниці батьківської парафії, вони притьмом кинулись допитувати оторопілу попадь: яка парафія, скільки в ній дворич, які прибутки, чи велике придане і т. інше. Одповідь була цілком задовольняюча: 1) парафія велика в сотенному місті; 2) місце настоятельське, а не вікарне, і до того „цілопарохіяльне“, а не половинне; 3) зятеві перейде чимале господарство, за що він повинен содержувати тещу і недорослу її дочку, поки та вийде заміж.

У слухачів, як то кажуть, аж слинка покотилась. Господи! та до такої попівни залюбки присватаєть ся найкращий богослов! А вони-ж то, канцеляристи, усі поголовно були женихи, що виглядали сиріт з добрими парафіями; бо хоч консисторія при заміщенні таких парафій звичайно вимагала, щоб кандидат був „учителний, зъ богослововъ або зъ философвъ, в академіи свидѣтельствованъ“, але разом з тим робила й таку уступку: „а ежели не сыщется зъ учительныхъ, то изъ канцелярскихъ его преосвященства служителей, лѣта правильные имѣющихъ“. Завдяки такій уступці, консисторія завжди мала більш, ніж треба, дешевих робітників, бо в надії без академічного свідоцтва досягти священства, в її тісні мури натовпом тислась усяка голота з бурсаків-недоуків, з дяків та піддячих. Терпіли вони тут і голод, і холод, а часто й тяжкі знущання з боку суворих „реєнтів“, які за найменшу провину били їх канчуками або сажали „на цеп“. І довго їм приходилось зносити таке нужденне життя, з огляду на тодішній звичай не висвячувати на попи до 30-ти років, а багатьом траплялось засижуватись і до 40, бо першенство в виборі парафій належало не їм, а вченим богословам та філософам. От і сю попадь з Власівки митрополит певно пошлеть до ректора академії, щоб той закликав охочих женихів-студентів, а їм, канцеляристам, звичайно будуть лишатись тільки парафії, знехтовані вченими людьми.

Затурбовані такими гадками, канцеляристи, не вимагаючи з попаді хабаря, так, за спасибі, напутили її, коли і як доступитись до митрополита, а тільки притьмом радили їй:

— Коли хочете, паніматко, щоб ваша справа мала добрий skutok, то так прямо й скажіть владиці: „прошу жениха з канцелярських служителів вашого преосвященства“. Це буде йому до вподоби. А тоді з межі нас виберете, кого схочете, і такий зять більш вас поважатиме, ніж вчений.

Ранком другого дня Власівська попадає раніш призначеного їй часу вже стояла в сінях митрополичого дому. Трохи згодом вийшов до неї лакей владики Гнат Яновський. Це був такий гордий та чванливий чоловік, що всі, хто мав діло до владики, боялись його трохи не більш, ніж самого митрополита, бо всі знали, що він давно йому услугує і користується особливою його ласкою. Про те на сей раз Яновський змінив свій звичайний норов і поводився з попадею досить людяно, навіть приязно. Не подаючи їй знаку, що йому відомо, по якій справі вона прибула до Києва, бо про це вчора йшла балачка між канцеляристами, і що він з цього приводу виправив по консисторських відомостях повну інформацію про Власівську парафію, Яновський штучно випитав у вдови, як жив її покійний панотець, які мав прибутки з парафії, яке вів господарство і з якими достатками лишив її з дітьми. Бідна удова, порушена несподіваною ввічливістю такої значної особи, давала щирі відповіді про все, що тільки цікавило її бесідника. Тоді Яновський повів її до внутрішнього покою і звелів чекати на вихід владики.

Тодішній митрополит Арсеній Могилянський був чоловік середнього віку, бо тільки недавно перейшов за півсотню років. Цікава була службова кар'єра сього єрарха. З породи вродливий, привабливий, добре освічений, та ще й не абиякий красномовець, він ще замолоду став придворним казнодією, і тодішня цариця Лизавета так його вподобала, що не знала, чим його вже й дарувати. В 33 роки він був уже архієпископом, синодальним членом, настоятелем Троецько-Сергієвської Лаври і носив на персах дорогоцінну панатію з портретом цариці, її дарунок. Потім між ними зайшло якесь непорозуміння, і Арсеній немов би то через хворобу увільнив ся на впокій і років з п'ять правив Новгород-Сіверським монастирем. Але цариця не забула колишнього приятеля і в 1757 р. призначила його Київським митрополитом.

Він ще й тепер зберіг сліди колишньої вроди, славивсь як добрий вітія і хоч по службі був досить суворий до духовенства, але в особистих зносинах поводився ласково й милосердно, особливо до сиріт. От і тепер, помітивши, що просителька упала йому до ніг і за плачем не могла зрозуміло з'ясувати своєї справи, владика почав її лагідно заспокоювати, а потім узяв з її рук листа і переглянув його: то було видане протопопом „проїздне свідоцтво“, в якому виразно було прописано, по якій власне справі просителька зважилась їхати до Києва і турбувати його преосвященство уклінним проханням.

Прочитавши листа, владика усміхнувся та й питає удову:

— А чом же ти, паніматко, не привезла й дочки з собою? Женихи в мене знайдуться, то от вона сама й вибрала-б собі якого до вподоби.

Осмілена жартом владика, попадаючи одповіла:

— Вона в мене така, що не посміє вийти з волі вашого преосвященства: кого ви виберете, той і буде їй до вподоби.

Всю хвилину несподівано підійшов до владика Гнат Яновський і впав йому до ніг.

— А тобі чого від мене треба? — спитав його здивований владика.

— Святий владико! — умиленно заголосив лакей, стоячи навколішках. — За мою щирю довголітню послугу благословіть мені взяти її дочку за себе з надією священства в її батьківській парافیі.

— А, так ти вже змовився з старою? Що-ж, Боже благослови! Коли не одбереш від молодого гарбуза, то з Богом промуйся на священство. А ти, попаде, будь певна, що матимеш доброго зятя.

В захваті безмірної вдячності Яновський знову впав до ніг владика; те-ж саме зробила й оторопіла попада. Владика поблагословив їх обох і відійшов до свого покою.

Так несподівано Власівська попада добула жениха за-для своєї доньки.

Тепер женихові випадало їхати в дім нареченої тещі на оглядини. Не марнуючи часу й зайвого кошту, Яновський разом з нею, на її конях, рушив у дорогу. Путь до Власівки була не близька, коники поганенькі, треба було й попасувати й підночувувати, то й їхали вони трохи не з тиждень. Тут вони вже до схочу наговорились, і попада достотно дізналась, кого власне

Бог посилає їй зятем. Яновський був міщанського роду, з самого Києва, змалку ходив до дяківської школи, а потім вчився і в академії, дійшов навіть до риторики, але вмер батько, мати лишилась в тяжкій убожестві, і хлопцеві прийшлося покинути науку й шукати заробітку. Йому вже було тоді років за 20, прийматись за якесь ремесло було запізно, і запала йому думка добитись таки попівства, коли не через науку, так через службу в консисторії. І от він впросився туди за „підканцеляриста“, терпів там великі злидні та знущання, ходив на службу в 6 годин ранку, а вертався по заході сонця і за таку тяжку працю одбирав платню по 3 р. за рік. Як би не хабарі, то пропав би з голоду. Тільки йому й світ прояснив ся з того часу, як владику взяв його за лакея. Щирою послугою він запобіг у його великої ласки і був би вже попом, бо йому вийшли законні літа, та не траплялось доброї парафії; а тепер і її Бог посилає, та ще й яку! Що за неї зубами вчепився б найкращий богослов.

— Як що ви, паніматко, доручите міні цілком усе господарство, — додав Яновський, — то я вже знатиму, яких ужити способів, щоб мати добрий зиск. Я не з тих, що люблять на печі лежати. Мені, аби було за що зачепитись, а то побачите, який з мене господарь. Будемо жити при достатках, щоб було й нам і дітям нашим.

— Та дай Боже! — потакувала стара. — От тільки, колиб ви вподобались громаді, бо в нас парафіяне — не просте поспільство, а козаки, люблять коверзувати над духовними; треба лагідненько з ними поводитись, а то ще й „презенти“ вам не дадуть.

— О, про це мені байдуже, — одповів Яновський, — бо я везу з консисторії такий „ордер“ до протопопа та й до місцевого панотця, що вони добре допоможуть мені вистаратись про ту „презенту“. А тільки я наперед скажу, що не згоден контентуватись тими шагами та третяками, які звичайно у вас тичуть попові за молебні та за інші одправи. Ні, моя праця варта не такої плати. А схочуть скаржитись за здирство в консисторію, то віднесуть дулю з хвостом. Поздоров Боже владику! Він мене так любить, що я не надіюсь бути довго попом, а перескочу й на протопопство.

— Дай Боже! — раділа стара. — А я всетаки вам раджу: не гордуйте козаками, бо ви не знаєте, що то за лихий нарід. Скільки турбот та неприємностей мав від них мій небіжчик!

Але Яновський не потурав їй і все хвалив ся, якої то він ласки запобіг у його преосвященства.

Прибувши до Власівки, Яновський зараз же почав оглядати тестьове добро. Не все йому тут вподобалось, а найменш — його молода, бо її ніяк неможна було полічити за красуню. Худа, незграбна, та ще й занадто руда, з ластовинням на виду, вона апатично зустріла жениха і не виявила йому найменшої охоти вподобатись йому, а на пекарні з наймичками зараз же почала глузувати з його ходи, балачки і всієї поведінки. Правда, й жених не багато звернув на неї уваги; з нього було досить, що мати хвалила її як працювиту господарку. Та й взагалі, йому було зараз не до неї; він, мов той купець, пильно оглядав дім, дворище, огород, леваду, лазив по хлівах та загонах, перелічував овець, телят, свиней і всяку живність, заглядав до комір і бігав до другого місцевого попа, Степана Конашевича, який видимо запобігав перед ним і охоче оповідав про те, як жив небіжчик о. Дмитро Кононенко, які мав прибутки з парафії і з господарства, скільки засівав хліба, збирав сіна і т. и.

Скінчивши отаку ревизію, Яновський видимо був задовольнений її наслідками і зараз же почав вимагати, щоб весілля відбулося як найшвидше. Стара просила ся, що треба ж родичів оповістити і де-що зготувати, але він правив своє:

— Нащо нам гаятись, даремно зволікати час? Ми будемо баритись, а о. Конашевич відбератиме дохід з нашої парафії! Це не порядок!

Нарешті весілля було призначене за два тижні, і Яновський, не побалакавши з молодою, навіть не розпитавши, чи хоче вона бути йому дружиною, зараз же поїхав в Омельник до протопопа. Попадя радила йому поперед усього піти з поклоном до пана сотника та до іншої місцевої старшини, бо то ж люди дуже потрібні, та він її не слухав:

— Ет! Стану я запобігати перед ними! Ось, як я вмовлюсь з протопопом, то мені не дуже то й потрібна буде ваша старшина.

Чутка про те, що Власівська понада віддає дочку за таку поважну особу, як „бувшій лакей його преосвященства“, та ще й висватаний либонь самим владикою, швидко розійшлась по цілій окрузі і зробила чималу сенсацію серед місцевого духовенства. Через те на весілля прибуло багато гостей, родичів та знайомих. Був де-хто і з сотенної старшини, але пан сотник Прокіп Майборода під той час їздив у Миргород до полковника по військовій справі, а люди казали, що то він навмисне зіхав, щоб

Л.-Н. Вістник.

8

не бути на весіллі. Молодих вінчав сам протопоп, і взагалі весілля відбулось досить гучно, і бенкет трівав мало не тиждень, як звичайно тоді поводилось.

Тепер Яновському був час розпочати поважну справу—добувати од парафіян так звану „презенту“.

Як відомо, на Україні з давних часів усі духовні посади були виборні. Митрополита, архієреїв, навіть архимандритів значніших монастирів, як от, наприклад, Києвопечерської Лаври, вибирали духовні й світські¹⁾, а священиків та діаконів — парафіяне; але з того часу, як царь Петро завів св. синод, вибори на висшій церковній уряді в Гетьманщині були знищені, а вибір кандидатів на їх було доручено синодові, або ж прямо царській волі. Проте стародавній звичай заміщення парафіяльних духовних посад лишився той же самий. Царським указом 19 червня 1735 р. було притверджено: „въ Малороссійскихъ епархіяхъ въ священній чинъ на убыль мѣста произвожденія чинить по избранію старшины, владѣльцевъ (як що село було панське) и приходскихъ людей“. Певна річ, що виборці повинні були рахуватись з канонічними вимогами задля „акколітів“²⁾, як і з тим, що син або зять помершого священика, чи діакона, звичайно вважались за переважних спадкоємців його посади. Інколи траплялось, що парафіяне, ворогуючи з своїм парохом, по його смерті не хотіли приймати за наступника йому нікого з його роду; але за сиріт завжди заступалась консисторія, вмовляючи парафіян, що це не християнський учинок — мститись на дітях за провину батьків, і парафія доставалась чужинцям тільки тоді, коли поміж спадкоємцями не було чоловіка, гідного до посвящення.

Коли громада призволяла на вибір кандидата, вона видавала йому, за підписом виборців, формальний про це акт, який звав ся „презентою“. Разом з ним писав ся й другий акт, так звана „постанова“: це була умова „акколіта“ з парафіянами про те, на яких доходах він має жити і яку власне плату одбиратиме за треби. Потрібний був „акколітові“ ще й третій документ — свідоцтво місцевого духовного правління про його моральну та фахову гідність, але Яновському таке свідоцтво привіз протопоп Василевич, ще як приїздив до його на весілля; там

¹⁾ За часів до Хмельницького світськими виборцями була місцева шляхта, а після того — козацька старшина,

²⁾ *Акколіт*, з грецького, той, хто допинав ся, або, по тодішньому виразу, „промовав ся на священство“.

було написано, що „оний Яновский усматрует ся человекъ смиренный, к церквѣ Божой рачительный, доброобходительный, в чтеніи книжномъ явился добръ, и никакихъ представлений ни отъ кого на него, ни отъ его, Яновского, въ духовномъ правленіи понинѣ не было“.

Швидко по весіллі відбули ся й вибори. В неділю, після служби, священник другої Власівської церкви о. Конашевич, який давно вже, з наказу консисторії, „употребляв старательство о виправки за Яновскимъ презентомъ“, звернув ся до парафіян з такою промовою:

— Люде добрі, чесна громадо! Чи приймаєте собі за душпастиря зятя покійного вашого панотця, Гната Яновського? Він чоловік статечний, розумний, вчив ся в Київських школах, заслужив ласки у самого владики, і будьте певні, що матимете з нього доброго священника. Коли приймаєте, то от він зараз запрошує вас усіх до свого двору ужити хліба-соли й підписати „презенту“.

З натовпу почулись поодинокі голоси:

— Приймаємо. Та вже ж, коли покійний о. Дмитро не мав синів, то кому ж і попувати на його місці, як не зятеві.

Але де-хто обізвав ся:

— Так треба ж поперед умовитись за доходи, щоб не було потім здирства.

— Ото ж ідіть, куди вас запрошують, та там і змовляйтесь, — вирік о. Конашевич, — бо в храмі Божому робити се не пристало.

Зараз же вся громада, крім жінок та дітей, рушила на попівське дворище. Там були вже наготовані столи з пирогами та з иншою потравою. Стара попадя з дочками вітала гостей, а Яновський частував їх горілкою. З старшини прийшли тільки сотенний отаман Іван Бабич, осавул Потап Логвиненко та значковий товариш Павло Денисенко. Їх запрохано до покоїв і там особно траховано.

Коли всі підживились, на ганок вийшов о. Конашевич з Яновським і з старшиною, показав громаді листа, та й каже:

— Отсе, чесна громадо, „презента“, в якій написано, що ви всі одностайно приймаєте Гната Яновського за цілопарохіяльного священника і поступаєте йому рокової пашеної дачі з кожного двору стільки, скільки давали й покійному тестеві його. Так само й за треби він братиме, як і небіщик, не по таксі, а по заможности чоловіка: з багатшого — більше, а з бідного мало або й

нічого. Так буде й вам вигіднійше; бо хіба ж то справедливо, щоб заможний і убогий платили однаково? Підписуйте люде добрі, сього листа, та й справі кінець.

— Е ні, так не буде! — рішучо заперечив отаман Бабич. — Це ви, панотче, хочете, щоб і в нашій парафії було таке ж зди́рство, як у вашій, тільки ми цього не попустимо. Добре знаємо, що то таке — брати по змозі: це значить — дери скільки мога! От і небіщик о. Дмитро — нехай царствує — не лихий був до нас панотець, а з иншого було так здере за вінчання, що той тільки крехче. Ні, чесна громадо, хай краще і в нас буде так, як по инших селах, де панотці по божому обіходять ся з парафіянами. Ось яку постанову написали ми, порадившись з старшиною, що повинні будемо платити новому священикові за всяку одправу: За вінчання з первошлюбних по 40 копійок, з півдругошлюбних по 60 коп., з другошлюбних по 80 коп., з третьошлюбних по рублю; за молебінь 10 коп., за охрещення дитини 2 коп., за сороковуст 4 рублі, за погреб старих по 10 коп., а дітей по 5 коп., за панахиду 10 коп., за одправу литурґії по вмерлому 10 коп., за поминальні обіди, коли поминається і „о здраві“, 10 коп., за водосвятіє 10 коп., за суботник по рублю; в пости за сповідь з старих по копійці, а з недорослих по де-нежці, за свячення пасок по копійці, за прочитання в домах молитви в пости — хто що дасть грішми чи хлібом.

До Бабича зараз же пристав значковий товариш Денисенко:

— Це добра постанова! Приставайте до неї, люде добрі; тільки треба ще додати до неї, що коли новий священик хоч трохи порушить її й візьме з кого більш, ніж йому поступлено, то мусять виступити з парафії.

— Та ще й таке треба додати, — обізвав ся осавул Логвиненко, — щоб новий священик не лїнував ся до служби Божої, як це робив і небіщик о. Дмитро, що инколи в неділю, замість служби, править бувало якусь „обідницю“, а в піст служить тільки три тижні, так що инший чоловік не встигне й одго-вітись.

Конашевич та Яновський рішучо виступили проти Бабича і його товаришів, а ще більш драгували їх вимоги Денисенка та Логвиненка.

— Це вже ви, панове, — казали вони, — втручаєтесь в право, яке належить тільки вищій духовній владі. Не вам навчати священика, як йому в церкві служити, бо сказано ж: „коли не піп, то не сикай ся в ризи“.

Почалась спірка та суперечка й серед громади. Козаки стояли за „постанову“ старшини, а де-які з поспільства годились з тим, щоб не було такси, бо й небіщик о. Дмитро инколи брав з убогого чоловіка невелику плату за одправу.

Нарешті Бабиць запитав Яновського, чи приймає він нову „постанову“. Той рішучо одмовився.

— Коли так, — завершив отаман, — то й од нас не матимеш „презенти“. Ходім, люде добрі, до сотенної канцелярії, там ствердимо підписами нашу „постанову“.

Нарід рушив з попівського двору; лишилась тільки невеличка купка посполітих, яка, за приводом о. Конашевича, й поставила хреста під „презентом“ Яновському.

Другого дня його покликав до себе сотник. Яновський не знав, що робити й кинувся до Конашевича за порадою. Наважились іти вдвох.

Сотник Майборода прийняв їх суворо і, не вдаючись в розмову, подав Яновському листа, кажучи:

— Коли хочеш у нас попувати, то підпиши оцю „постанову“, яку склали парафіяне про те, як тобі з ними поводитись і чим користуватись.

Заглянув Яновський у лист, і помітив, що там було вписане все, чого вимагали од нього старшини на виборах. Він вернув листа і сказав, що такої „постанови“ не підпише.

— Чому ж то так? — гримнув на його сотник.

— Тому, що ця „постанова“ без толку написана: слупних доходів на прожиття священику не визначено, а значковий товариш Денисенко з осавулом вплутали сюди й такі речі, до яких їм немає діла.

Сотник так і скипів.

— А ти що за цяця, що смієш сотенну старшину безтолковими взивати? Не видали тебе, що ти лакей архиїрейський! Геть з хати, нечемо! Нам, аби церква, а піп буде.

Мов опечений Яновський прожогом вилетів з світлиці, а за ним і Конашевич. Довго йшли вони мовчки, а далі Яновський почав лаятись: і сяка й така Власівка, хай вона краще завалять ся, а попувати в ній він не буде, краще йому бути попом на убогій парафії, та тільки не в козацїм селі, щоб не мати ніякого діла з старшиною.

Те ж саме торочив він і дома. Як почувла це теща, та в сльози:

— Що ж се ти, зятю, задумав! В мене ж домівка, як кубе-

лечко, в мене господарство, як у заможних людей, і левада й поле, і лісок, і сіножать. Це ж мої діди та прадіди наживали; чи можу ж я кидати таке добро та йти бідувати в чуже село тільки через те, що ти не хочеш коритись старшині? Вгамуй свої гордощі, вступи до ніг панові сотникові та благай, щоб пробачив твою зухвалість, то, може, ще й полагоди́ть ся наша справа.

— Ось постривайте, може ще ми й сами її поладимо, — вмішав ся о. Конашевич. Я щось надумав. Слухайтесь тільки мене, то все на гаразд вийде. Адже ви, добродію Яновський, маєте вже кілька підписів на своїй „презенті“. Завтра поїдемо по хуторах, і я ручусь, що здобудемо нових підписів скільки хочете. От у вас і буде справжня „презента“; а що на ній бракуватиме старшинських підписів, то на це, може, влади́ка не зверне особливої уваги, коли, кажете, він до вас такий прихильний. А на всякий випадок я дам вам на письмі свідо́цтво про те, через що власне старшина не дала вам слушної „презенти“ і як пан сотник прогнав вас з хати.

Яновський радо на це згодив ся і з ранку другого дня вони й поїхали, взявши з собою ще й дяка, який добре знав кожного чоловіка в парафії і вмів його улестити. Заскочені пооди́нцем селяне не дуже й змагались ставити хрести на „презенті“, бо їх запевняли, що це робить ся за згодою старшини.

Тепер у Яновського були в руках усі потрібні до посвящення документи, і він не гаючись поїхав до Києва. Там консисторія теж нашвидку переглянула ці документи, признала їх слушними, взяла з Яновського, як це звичайно робилось, підписку в тім, що „при виправці презентів і в промоції ніякого здирства, вимагательства і підкупу ним не учинено“, і ухвалила готуватись йому до посвящення, на що й митрополит згодив ся.

Аж тут несподівано надійшло до влади́ки від сотенної Власівської старшини „доноше́нє“. Сотник Майборода, хорунжий Ничипір Комашка і писарь Іван Павленко писали, що парохіяне Власівської Пречиської церкви просять „представити в благоразсмотреніє його преосвященства су́пліку“ на Яновського, що він не приймаючи „составленого з общего їх согласія контракта, на який канди́ції бути йому при парафії, і на оном не подписавшись, мимо відома їх созвавши нікоторих парохіян в дом свой, а в прочих по домах ходячи, сказивая, яко де уже мно́гіе знат-

ніе по парохії люди і старшина сотенная на данных ему презентях подписались, а укривая умышленное свое намѣреніе, чтоб парохіянам писменно не дать за рукою своею контракта, на яких доходах жити ему в парохії, но льстясь происходящим от прочих нѣкоторих приходских священников над парохіянами своими здирством, по їх простотѣ і крайней в томъ неосторожности імена их подписав, на крайнюю их обиду ухищренно презента составилъ и за ними еще и священство получить можетъ; того ради они, парохіяне, просят его преосвященство, чтоб оный Яновский по согласному их, парохіян, приговору и звѣдома сотенной канцелярії составленніи презенти, какъ обикновенно получилъ, а обманно имъ составленніи предпомянутіи презенти в дѣйство не производилъ, даби чрез то они, узнавъ от его, Яновского, обиду, не имѣли причины утруждать командующихъ заносимими жалобами“.

Митрополит передав цю „супліку“ на розгляд консисторії. Виправдовуючись, Яновський мусив докладно й по правді оповісти, яка суперечка вийшла в нього з старшиною, і подав свідectво про те о. Конашевича. Консисторія хитрувала — мудрувала та нарешті й ухвалила, що Яновський не повинен добувати иншої „презенти“ від парохіян, бо й та, яку він виправив, годяща: під нею, мовляв, аж 63 підписи, а під „суплікою“ тільки 41, значить, за нього стоїть більшість парафіян.

Митрополит Арсеній уважніш поставив ся до цієї справи, ніж консистористи. Він сам родив ся й виріс у козацькому місті (Решетилівці), де його батько й дід попували, і добре знав, яке гірке та прикре буває становище священника, коли він не зуміє запобігти ласки місцевої старшини, а ще гірш, як вона отверто ворогує з ним. Запобігаючи такому лихові задля свого вірного слуги, Арсеній думав було відкласти посвящення Яновського, поки той не вимолить опрощення у сотника за свою „продерзость“, а потім вигдав для нього инший спосіб „сатисфакції“ і на консисторському протоколі написав таку резолюцію: „Понеже презентуемій акколѣтъ Ігнатъ Яновский, не хотя на составленной значковимъ товарищемъ Павломъ Денисенкомъ да атаманомъ сотеннимъ Власовскимъ Иваномъ Бабичемъ и ими жъ сотнику Власовскому Прокопію Майбородѣ представленной о опредѣленіи ему, Ігнатию, парохіальныхъ доходовъ подпискѣ подписатись, таковіи дерзостіи и непристойніи рѣчи сказалъ, что тая подписка безъ толку написана, неосновательно, то тоєю неразумною дерзостію онъ, Ігнатій, и впрямъ моглъ его, сот-

ника Прокопія, и протчіихъ подвигнуть на гнѣвъ и ихъ оскорбить, какъ то за то онъ, Ігнатій, по объявленію іерея Конашевича, имъ, сотникомъ, и исъ хати изгнанъ; для того, по рукопоженію нами его, Ігнатія, къ Власовской церквѣ во іерея, когда онъ изъ катедры нашей отправится къ приходской своей церквѣ, велѣть протопопу Дмитрію съ правленіемъ, за такову его, Ігнатія, оную продерзость, вичитать ему, Ігнатію, въ приходской его церквѣ въ собраніи прихожанъ репримандъ и подтвердить ему, Ігнатію, чтобъ онъ впредь береглся къ оскорбленію кого либо подавать причину, но по всему себе велѣ би какъ грамма-та его ставленная гласить, и о томъ тогда послать указъ изъ консисторіи к протопопу Дмитрію съ правленіемъ. 1763 года, іюля 26. Арсеній митрополитъ Кіевскій“.

Мабуть, цей „реприманд“, зроблений в присутности цілої громади, що зійшлась на вводи́ни в церкву нового священика, цілком задовольнив ображену старшину і назавжди приборкав „продерзостного“ Яновського, бо, як маємо відомість, він і життя своє скінчив священиком у Власівці.

М. ШАПОВАЛ.

* * *

Наш темний край — історія розкладу,
У під-сусідках день і ніч
Недобитків своїх кидав у зраду
І забував колишню славу річ.

І довго грюкали над ним гармати,
Ламались в небі блискавки, —
І страхіття не сміло більше спати,
На ноги встало й рушило полки.

Упав тиран! Заворушилися мертві стіни,
З руїн втікла його змія,
І Дух великий нашої України
Злетів орлом на гору битія...

НАТ. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО.

Із днів волі.

І. Записки „дикої“ людини.

28 лютого. Ні, таки ще воно до 26 лютого все йшло як слід, як звичайно, як що-року бувало. Ясно й просто. 25-го, як і належало, як і що-року, заборонено концерт, 26-го й панахиду. І українським обивателям лишалося дозволити собі повечеряти, чи то пак чаю напити ся вкупі. (Де ж тепер лаптувати вечерю, хоч би й ювілейну, як сир 3 рублі за фунт, а кавяр 10 руб.!).

За чашкою чаю, (не дуже солодкого, як і слід по теперішнім часам) з сухим бутербродом, (так вже по звичці називається „бутерброд“, насправді ж там того „бутеру“ зовсім нема) говорилося, як і що-року, про те, що се великі дні великого поета, а ми маленькі та безсилі, непорушні й інертні. Говорилося про те, що ми завжди тільки говоримо і на цьому кінчаємо. А треба б практичну роботу робити... І усі згоджувалися, що треба б практичну роботу робити: хтось має підготувати ґрунт для шкіл, хтось завязати стосунки з молоддю, хтось писати книжочки для селян і т. д. і т. д.

Оглядалося ріденькі лави земляків: — хто б узяв на себе сі обов'язки. Але всі так обтяжені роботою... Усім так ніколи... І знов застерігалося, щоб се не були самі балачки, а щоб було діло... І про се багато було балачок...

Скінчилися бутерброди... Припинилися балачки. Земляки розійшлися тихо, як що-року. Спати пішли. І все було ясне, просте й звичайне. І мав настати довгий ряд днів сірих, тихих, сонних, до яких всі звикли, по за якими й життя не могли уявити собі.

І ось...

1 березня. Та чи ви чули? чи чули? — зупиняє начальник на першому слові мій діловий доклад. — Ні, ви таки нічого не чули, бо таки верзете свою нісенітницю?

— Як то верзу? Яку нісенітницю? Я ж вам про біжучі канцелярські справи... — хочу обуритись, але не встигаю; перед моїми очима папірець, друкований на машинці; начальник підсунув мені його й уважно дивиться на мене.

— Справи?.. Ось вам біжучі справи! — добродушно всім-хається він.

Читаю:

„Дума постановила не розходити ся... розруха, анархія... дума бере владу у свої руки... Нові народні міністри“...

Неймовірно оглядаю начальника.

„Що се?“!

— Отсе справи, які на черзі дня, які нам обіцяють багато.

„А таки обіцяють... І як я не зміркував, що справді обіцяють багато“...

Вмить вискочив я з кабінету і надруковав той папір, що дав начальник, той революційний документ, у кількох примірниках. Біжу до товаришів, до своїх українських товаришів... Щось же буде... Для нас щось буде.

2 марта. Дивні, неймовірні, надприродні діла! Усюди якісь збори. Насамперед у мійській Управі—в зв'язку з новими телеграмами. Новий уряд, відповідальне міністерство, ліквідація старого режиму. І у нас, в відділі, збори для обрання представників... Куди? Та, куди треба буде. Тепер же всюди потрібен буде голос народу, а ми ж народ. Ціла наша земська управа, мов схвилюваний улїк, шумить, гуде. Забуті всі канцелярські справи, залишені всі папери... Інші папери пересовують ся перед нашими очима. Свобода... рівність... новий лад... воля народу... єднання народу з військом... революція, з вибуху якої повстало нове, світле життя. Читаємо се все, написане чорним по білому, і впираємо ся.

По нашим широким, світлим коридорам метушать ся люде. Панночки, які складають більшість служачих, вискакують безперестанно від машинок, від реєстрів, у коридор, ловлячи новини.

Чуток — чуток!.. Про одречення від престолу... про зміну на місцях адміністрації, про арешт міністрів... про... ну про тисячу різних чарівних річей!

Ввечері — до клубу. Там теж, як в улїку. І люди звідкілься взяли ся... Не так, як на „чашку чаю“ в традиційні суботи, коли ледве два десятки збирало ся. І старі громадяне і молодь... і солдати, і робітники. „Організуйтеся!.. Агітуйте!.. Нам треба мати всюди своїх представників, своїх, українських!“ Сі слова лунають тут гаслом. Читають ся, передають ся з рук до рук телеграми, друковані на машинці. В газетах ще нема про нові події нічого. З ентузіазмом переповідають ся чутки одна більше

сензаційна від другої. А над усе — воля, воля золота, вимріяна виблагана. Її несуть нам сі чутки.

„Нам пора для України жить“, — співають наші душі назустріч волі.

Потім з клубу — до думи. Там юрба народу. Всі чекають чогось. Серце чекає трівожно й радісно й швидко-швидко тремтить воно. Там, за тими стінами, в які встромлені наші очі, щось творить ся. Нове життя творить ся. Там люди, обрані народом, обмірковують переведення життя нашого великого міста на новий лад. І вони, сі люди, скажуть нам свої думки, поділять ся з нами.

Чекаємо. Так радісно, так ясно на душі! І се ж не сон, ні! Ось на балконі люди. Чути голос:

„Громадяне!“

Краще за музику чарівну — се слово.

„Свобода... всі людські права... нове вільне життя“ — се все чуємо прилюдно... се все чуємо ми, люди, зірки, небо... І так урочисто, радісно в юрбі... Хочеть ся стати на коліна, плакати хочеть ся. Але се не тільки мені; бачу всім так само. Ось всі схиляють ся, стають на коліна, і шануючи тих, що поклали душу й тіло за волю, співають:

„Вічная пам'ять“...

І спів і ридання і жаль і подяка.

3 марта. Ні, се не сон!.. Се чарівна казка, казка, яка з заповітних куточків наших душ перенесена в дійсність; казка, яка ожила...

Сьогодні чорним по білому все написано в газетах. Читаєш і не віришь ся. Після одного відречення друге... Все старе знесене цілком, розірвані старі тісні форми життя. Нове, несподіване, ясне, радісне, побідне йде їм на зміну.

Те нове, про що мріяло ся роками, десятками років, те нове, за яке стільки було змагань, стільки крові лило ся, те недосяжне — прекрасне.

Воля!.. Яке чарівне слово!.. Яка чарівна мелодія!

Воля! Воля слова, воля друку, воля зборів. Воля вільному людському духови. Швидше треба щось робити з сею волею. Звератись, гуртуватись!

Можна ж *вільно* говорити... *по українськи вільно* говорити...

Біжу в Управу, скликаю збори. У нас, в Управі багато українців. Є правда й „малороси“, але вони швидко стануть українцями.

Скликаю всіх українців. Треба ж організувати ся! І тоді вже на зборах усіх служащих нас буде сила.

Та й хіба се довго — організувати ся?

В великій нашій канцелярії агрономічного відділу — повно людей. На місці діловода голова зборів. Він одкриває збори палкою промовою з закликом до щирої праці на користь народу. Не менш палко й красномовно говорить ще кілька промовців. Вже наближається й до резолюцій.

— На чому ж ми станемо? Яку політичну платформу приймемо?

— У нас національна платформа, а не політична.

— Повинна бути політично-національна програма.

— Звичайно: „самостійна Україна“ — отсе й ціла наша програма.

— Ні, федеративна Україна...

— Далі автономії не можна йти...

„Боже мій, я цілком не політик! Я досі був скромний віршоплет. Не політик я, і не знаю, чого нам хотіти, чи України автономної, чи самостійної. Власне, я не знаю, щоб ми мали робити зараз у самостійній Україні. Та може політики й знають. Але самостійність се принадна річ, що й казати. Тільки, мені здається, самостійними можна бути і не захищаючись густою лавою багнетів, можна мати самостійність у собі, внутрішню, таку, що свobodно провадитиме своє жите в спільці всіх народів. Але — я не політик! Як же? як же бути?

Намовляю голову зборів оголосити сі збори підготовчими й заповісти через два дні нові збори. А я тим часом побіжу по людях, розвідаю, на якій платформі об'єднується українське громадянство... Тепер же головне єднання! Отсе одно я добре розумію і відчуваю.

Але все ж таки: чому я не політик? І чому я не належу ні до якої організації? Чому я „дикий“? І де вони ті організації? Я ж хочу організувати ся сам і інших організувати...

4 марта. Знайшов!.. Знайшов... Та й шукати довго не довело ся. Тільки зайшов до клубу — аж там, кажуть, засідання. Засідають представники кількох організацій. Попросив позволення бути на засіданню й інформацій. Мое скромне ім'я скромного літерата-віршоплета прислужило ся тут мені. Мені висловлено було довіре і поінформовано мене. ... „Автономія, яка забезпечує вільний розвиток культурного та політичного життя“, се перше й головне наше домагання. Так, так, мені тепер стало яснійше в

голови... Так, розумію, автономія... Дякувати вам, панове, бо я, бачте, не політик! А що ви думаєте... так, мої панове, що ви думаєте про самостійну Україну?

— Та що ви кажете? — перелякано залунали голоси шановних громадських діячів. Та се ж може вкрай пошкодити нашій справі, перелякати наших сусідів...

— Та й що б робили ми зараз у „самостійній“ Україні? Фантазії дитячі! — почули ся голоси.

„Так, так“... — цілком проясняєть ся мені в голові. „То й політики не знають, що робити в самостійній Україні...“

Дякую ще раз і йду собі. Я вже знаю, чого більшість хоче. Будемо й ми туди прилучати ся.

„Ми“! хіба я належу до якої організації, що кажу „ми“?! Я ж, „дикий“!.. Та проте я організую Управу, значить і себе організую.

Знайшов ще... знайшов кілька партій, чи груп... Власне, вони знайшли мене. Двоє з управських співробітників повідомили мене, що вони є представниками цілої групи „самостійників“.

— Вам треба прилучити ся до більшости, до автономістів, — твердо й переконано заявляю я сим двом молоденьким післанцям, захоплений своїм бажанням усіх і все обєднати в однім всеукраїнським бажанні.

— Товаришу, що ви кажете? Ні за що! Нехай ми лишимо ся самі, але зєднати ся з ними—ні за що! От приходьте на наші збори, на наші „самостійницькі“, неуправські збори; побалакаєм. У нас будуть представники від иньших лївих груп, иньшої плятформи.

— Знов иньшої плятформи! Побійте ся Бога! Єдняйте ся!

5 *марта*. Знов зранку, впиваючись, перечитую газети, а потім (хоч і „дикий“ я і агітатор ніякий) бігаю із зборів на збори. На службу в Управу не йду, — сьогодні неділя. Правда, я й вчора не був, на півгодинки заскочив тільки, і завтра не знаю, чи буду. Україна ж вільна! Не буду ж я писати там ріжних непотрібних паперів канцелярських. Годі! Треба вже свою волю висловити. Як писати, то писатиму щось иньше, та й то не тепер. А зараз, зараз такий момент, якого вдруге не буде. Треба все кинуть і обєднати людей. От і бігаю по зборах. І як всюди встигнути? Там збори автономістів, там легіона, там слуг, тут самостійників. У першу чергу біжу до самостійників, бо вони — нарід завзятий. Агітують ненастанно і тим розбивають національну єдність.

Застаю у них представників ще шости лівих організацій (і де їх стільки взяло ся!). Зібрали ся вони ніби для згоди, для утворення бльоку, але скільки голів було, стільки й думок і жадних уступок. І хоч я не політик, та мусів сказати промову, закликаючи до єднання. Я признавав, що всі вони мали рацію, що кожда програма є де в чому гарна, але власне тому й потрібно зєднати ся їм усім між собою і з старшими заслуженими організаціями.

— Ні за що! — вигукнули проти моєї пропозиції зєднання всі присутні і се спільне однодушне „ні за що“ і було першим пунктом, на якому обєднали ся представники всіх лівих груп.

Підбадьорений сим успіхом, сим першим кроком до обєднання, я побачив, що можна ще де в чому всіх погодити і пропонував (я тільки не знаю, де се в мене взяло ся? я ж не політик) ґрунт, на якому можна обєднати ся. Мені здавалось, що одностайний, однодушний виступ у даний момент буде мати велику вагу і посуне українську справу наперед більше, аніж самі завзяті й угрунтовані полемічні змагання. Сю просту й ясну думку звичайного українського обивателя, чи пак громадянина, хоча й „дикого“, я боронив з таким запалом, що вони всі, сі всіма представників, погодили ся й постановили кожен із свого боку спробувати поробити один одному уступки в інтересах єднання.

— А тоді, панове мої любі, — додав я, — все таки поєднайте ся з автономістами, з більшістю...

Ах, не можна було робити такої помилки! На що сказав „з більшістю“?

— Хто більшість? вони? отой правий блок?

— Ого, за ким більшість має стоїть: за ними, чи за нами?

— Їх тільки самих багато, самих „представників“, і не від народу представників, а від двох-трьох буржуазних організацій.

— А за нами десятки тисяч свідомих селян...

— За нами сотні тисяч робітництва...

От розворушив улїк!

Я спроміг ся ще на одну промову: дійсно, може й не вони більшість, се покаже життя. Але тим більша потреба зєднати ся. Я вжив усіх засобів дипломатії, (досі не знав, що вона є в мене!), охрип, знесилив ся.

Але нагорода була.

— Ну, будемо єднати ся з автономістами, хочемо впливати на них.

От і чудесно!

Тільки на яких умовах? Найменше уступок!..

Гармидер та галас такий счинили ся, що я не витримав і втік. Ви панове, політики, ви й рішайте: на яких умовах, які уступки. Я не політик, я „дикий“, я просто український горожанин, що бажає зеднання всіх в одній думці, в однім захваті.

Я втік, залишаючи „самостійникам“, ес-декам та иньшим поле для словесного турніру.

Але не до дому прямував я, хоч вже й знеміг ся. Ще ж треба було забігти до клюбу.

— Вони хочуть приєднати ся! — вигукнув я, опинившись у кабінеті серед шаховних громадських діячів.

— Хто? до кого..!

— Вони, „самостійники“ і взагалі лівий бльок, — до вас. Ви ж їм підете назустріч, розумієть ся...

— Ми й „самостійники“? Чи ж се можлива спілка?

— Нічого не може бути спільного!

Улік починає гудіти.

— Вони всі готові до уступок — поспішаю повідомити, — бо тільки в єднанні сила. Думаю, що й ви теж.

— Та що їх там! — півтора чоловіка...

— Та й які вони громадяне і не було й чути їх ранійше, як ми над силу працювали... А тепер повилазили з усіх кутків, мов таракани з щілин...

— Може й не так багато їх, — настоюю —, але за ними робітники, селяне, за ними всіма, за лівим бльоком... І громадяне вони щирі, і не ховали ся, а просто не було волі їм...

— А вірно! — чую голоси. — Давайте побалакаєм.

Я бачу, що моя місія власне скінчена. Нехай годять ся, виробляють умовини.

То я повідомлю їх, що ви згодні і, щоб вони прислали представників. Здорові були!

Ще ж в мене управські збори. І я вже знаю яку плятформу виставляти — автономію, символ обєднання всіх.

Біжу, промовляю, переконую, проводжу резолюції і врешті, досягнувши мети, захриплий, виснажений, ледви доволікаюсь до дому. Сплю, як мертвий, до пізнього ранку.

6 марта. День музики, радісних вигуків, червоних прапорів, піднесених на списках рушниць.

Військова маніфестація.

Рівними струнками лавами йдуть вони... бадьоро й весело

виступають під звуки музики, а їх душі співають... а їх обличчя сяють радістю. Вони, сірі наші оборонці, з червоними стрічками. А над ними червоні прапори. На тих прапорах горять гасла, які від давна горіли в душах і тепер зявилися всім перед очима: рівність, братерство і воля!

Раз, два, три! Рівність, братерство і воля. Раз, два три... Тьма зникла. Розвіялась темрява. Не стало неволі та рабства. Мов чарами збиті, впали важкі кайдани. Вільно в гору здіймаються змучені руки, вільно дихають груди; правдиве, вільне слово ллється нестримано з душі.

Раз, два, три!

Не буде зневаги. Знущання забуті. Ми люди... ми люди. Рабів вже нема! Нам сонце засяло, принесло нам волю. Здобудемо ж долю! З червоним прапором вперед! Раз, два, три!

Кінця не видно сим струнким лавам, кінця нема червоним, на рушниці настромленим, прапорам.

Підходять до думи, де нарід чекає на своє військо.

Гучно й велично із тисячі грудей ллється спів.

Гимн волі, хвала новому життю.

Схиляються прапори. І після співу чути слова присяги.

Хтось з військових начальників присягає волю боронити, разом з усім військом, разом з усім народом.

Се те, що у всіх в душі, і всі об'єднують у покличах радості.

І ще і ще лунають з думського балкону урочисті слова присяги, палкі, радісні слова привіту військам і зливаються з могутнім покличом многотисячної юрби:

„Слава вільному народові! Слава вільному військові!“

Здається, душі летять у небеса, до сонця золотого, в блискучу височину...

7 марта. Продовження попередніх днів. Я уповаюся газетами, червоними прапорами, вигуками волі, музикою. Пляную мене мітинги і вільне слово.

Але непокоїть мене одна думка. Вона отсе якось непомітно почала з'являтися в останні дні; а сьогодні, як уїдлива п'явка, вчепилася в мою душу і гризе її й точить. Ся думка: Хто я такий?

Ось я з'єдную всіх, з'єдную запопадливо. А до кого б я сам приєднався цілою душею? Яку б політичну програму, яку б платформу я сам для себе обрав би, як би не сей момент, що вимагає тільки об'єднання. З якою програмою, з якими гаслами

може наш нарід досягти долі? Чи самостійна Україна буде тим сонцем, що дасть колись своїм сьйвом щастя народові? чи Україна автономно-федеративна? Боже, допоможи сумнівам моїм!

І хто я зараз? Яка моя душа? Чи вона самостійницька, чи ес-деківська, чи ес-ерівська, чи може радикально-демократична?

І хто? Хто дав би справжню волю й долю народові? І хоч я не політик, але ж треба мені нарешті знати, хто я в глибині своєї душі, яке мое *credo*...

Ся думка так міцно взяла мене в полон, що забажало ся волі від неї; забажало ся — на простір. Машинально сів я до трамваю, що їхав за місто. Так само машинально пересів я до другого, що їхав в дачну місцевість і опинив ся на просторі.

Біло-сніжні, наче незаймані простори. Міцно скута кайдаками, непробудно, здаєть ся, спить зачарована красуня-земля. Давно так спить і довго, наче б то, має ще спати.

Такий же глибокий той сніг, так густо засипав він землю.

Мені душно в вагоні. Виходжу на площадку. Свіже повітря надає мені сили; почуваю, що відпочиваю тут серед білих просторів.

Ось сонечко поволі, але рішуче з'являєть ся на небі. Як гарно!

Воно таке тепле, таку тишу, такий спокій лле навкруги і душу сповняє ними.

На волю!

Так. Мені сьогодні повна воля. І горожанська, політична, як усім нам, зголоднілим на ту волю, і воля од усіх сих зборів, суперечок, баталій, мітингів, плятформ...

Виходжу з вагона там, де він вже дальше не їде. Опиняю ся серед лісу. Вільний громадянин під вільним небом. Зелені сосни шамотять про щось радісно своїм лапастим на верхах гиллям. Так, се вони засилають свій привіт сонцєви, сонцєви, яке з вільного від хмар неба лле на них свої теплі проміння.

Серед лісу зупиняю ся; дивлю ся на стрункі червоनावі сосни, на білий сніг, вкритий соняшними відблисками; на верховіття зелені, кучеряві; на небо, яке крізь се зелене мережево голубіє так привабно, так зворушливо.

Почуваю себе, як у храмі: я більш зворушений, ніж на мітингах, більше ніж на усіх зборах, більше навіть, ніж в урочисту хвилю єднання всіх верств народу.

Я — в храмі природи. Бачу, почуваю єднання землі й неба.. через сей промінь, що сягає з блакитного неба на землю, зливає їх в одно ціле. Почуваю, як сей промінь, післаний небом, гріє,

Л.-Н. Вістник.

9

голубить землю, як порушується незаймана глибока снігова пелена; почуваю, що не страшний сей сніг, не страшні вже й морі ті люті, які все скували. Їх не буде вже більше.

Гляньте, люди добрі! Сонце, сонце золоте, гаряче, дужче за них!

Так, зараз нема коло мене людей. Але вони там, далі; і все бачать і радіють з сього сонця, в перший весняний день.

А тут я сам. Се добре! Мені добре інколи побути самому. Тиша, спокій, свіжа чиста блакить, зелені сосни... під ними м'який вже, кволий сніг; над ними — золоте побідне сонце.

Чи то молитва, чи то спів рветься з моїх грудей. Ясно, радісно на душі. І та чорна хмарка, що туманила мою душу, та думка, що вийшло серце, се питання: „та хто ж я такий, якої політичної віри?“ — се питання усувається.

Сосни, такі приязні, такі любі, мов брати, злегенька шамотять мені своїми зеленими гильками, і в їх шопоті, якого свідками проміння золоті і блакитне небо, я вчуваю:

„Ти — поет!..“

II. Біля вікна.

„Не пора, не пора, не пора
Нам, братове, чужинцям служити!
Довершилась України кривда стара, —
Нам пора для України жити!“

Лави різних людей співають: ось робітники, за ними селяни, далі учні й старші люди. А над ними мають прапори червні, синьо-жовті. Йдуть та ще йдуть людські лави, мов море безбережне, якому кінця-краю немає. Із нетрів сього людського моря весь час лунає поклик: „Нам пора для України жити“...

Ось військо, теж з прапорами. Оркестр грає марсельезу. Могутні, бадьорі звуки, в яких вся сила народньої волі, вся міць вічного революціонера — людського духа.

Се так співають на зустріч волі людські душі.

За військом — студенський хор: палають огнем очі юнаків, радісно звенять голоси:

„Ще не вмерла Україна
І слава і воля“...

Скільки радості, скільки життя, скільки сонця й волі!

Орині Петровні сльози котять ся з очей; вона притулилась до вікна і дивить ся крізь нього на вулицю, на безмежне людське море, на се нове, вільне життя. Вона не бере в ньому участі, не може брати... закриває лице руками, сідає в крісло, схиляє голову на руки...

* * *

„Мамо, мамусю!.. я хочу вчитись тільки в українській школі! — підіймають ся спомини з глибини душі Орини Петровни і вона чує голосок своєї донечки Олесі. І дивить ся на неї і відповідає їй, як і колись, з болем у серці. „Нема, донечко, рідної школи, я сама тебе вчитиму!“

І потім через кілька літ: „Добудемо, мамусю, і рідну школу і волю народови“. — Висока, струнка, задумана дівчина горить ся до неї, тримаючи за руку батька.

Її батько, завзятий, палкий борець за волю і народню долю поблагословив дочку. І відлетіла вона, смілива, юна, поривчата, аби вкупі з гуртом таких самих завзятців бороти ся невтомно.

Батько її дочки... Се ж той чоловік, якого вона пристрасно й ніжно кохала, з яким працювала в парі, всю душу в ту працю вкладаючи. Талановитий, палкий, всім серцем відданий народови, він боров ся завзято, горів. І згорів. Довгі роки невпинної праці, велетенської боротьби. І останні болючі дні угасання, вмірання.

„Сили мені, сили... повітря, сонця!..“

— прохав він, вгасаючи.

Вона не відходила від нього. Доглядала, полекшувала страждання. Але сил вона не могла повернути йому.

„Мамо, мамусю!.. не плач, не ридай! Я ж з тобою зостану ся... Будемо разом жити, татову працю докінчати“...

І хоч душа Орини Петровни була залита горем, її ясні сльози висихали під поцілунками донечки.

* * *

Була ніч — темна, холодна, похмура. Тільки в таку ніч і могло люте діло счинити ся — одірвали дочку від матері.

Різкий дзвінок — і ціла зграя людей з блискучими гудзиками налетіла, перекинула книги, папери і вхопила здобич. Олесю повезли...

Місяці вязниці; муки за єдину доню, муки розлуки. Роки заслання, роки самотності. Як промінь сонця — визволення і приїзд її, слабі. І раптом — смерть Олесі. І цілковита чорна ніч — для матері.

І се вже шостий рік так: одноманітна, довга, сіра осінь; біла холодна безконечна зима; і єдине бажання — тепла, весни, коли можна припасти, пригорнути ся до рідних, зелених могил.

* * *

Отямила ся Орина Петровна й підвела голову.

Її кімната, мов мавзолей минулого: всі стіни завішані портретами чоловіка й дочки. Портрети, прикрашені квітками, рушниками. В шафах — їх книги, на полицях — дрібнички, які вони любили. Над столом до писання, заложеним паперами й книгами, — великий портрет, де всі вони трое: батько, мати, дочка. І тільки так і може жити Орина Петровна — серед них, своїх рідних; тільки так може продовжати працю, до якої ще має силу, працю літературну.

Ся праця, отсі портрети та ті дві зелені тепер могили на високій горі, — отсе й усе жите Орини Петровни, одноманітне, сіре, самотнє.

І ось тепер — воля!

Воля рідній країні!

Можна вільно говорити, писати, вчити...

Орина Петровна годинами не зводить очей із портретів.

„Друже мій єдиний! хоч би трохи зазнав сеї волі, втішив ся нею! Як вогненно палало б твоє *вільне* слово, яке було скуте для тебе.

„Дитино моя єдина! Було б тобі вільне усе жите. Ти ще молода... Отсе була б йшла з *ними*, співала б сьогодні“...

А то мені самій, самотній — воля!

За волю боролись ви, рідні мої, і не побачили її, не почули її пісень золотих, побідних.

* * *

Вже соняшні проміння, що заливали хату від полудня, зникли, пішли світить далі, а потім геть вже й сховати ся. Орина Петровна й досі сидить непорушно, похиливши голову, в задумі.

Що се? знов співи?

„Ще не вмерла Україна

І слава і воля“...

Сильно й могутньо лунають в повітрі радісні слова.

Так, се вже назад повертаєть ся похід. Так, Україна не вмерла і не вмере... Вона живе... А ви, ви, мої любі, рідні, чому ви не тут, не зі мною?

Зі стін дивлять ся на Орину Петровну сумними очами ті, що так близькі були її серцю, ті, що так тяжко постраждали за волю, — чоловік і дочка.

„І воля... воля живе, а вас нема... Ось бачу вас, промовляю до вас, але не почути мені вашого голосу“.

„Нам пора для України жить“...

Побідний спів знов влітає до хати.

Орина Петровна хоче підвести ся, підійти до вікна, ще раз поглянути на сей вільний похід вільних людей, та не в силі. Її очі прикуті до очей чоловіка, до очей Олеси. „Ви ж жили для України, коли се не вільно було; жили, коли сей шлях життя терном був вкритий...“

„Тепер вільно жити для України... тепер шлях сей вільний, широкий, привабний. Ви жили для України і вмерли для неї. І ось Україна воскресла і кличе вас до життя, чуєте, кличе вас до життя!“

„Нам пора для України жить“ — віддалені згуки вільної пісні. Скільки радости, скільки життя, скільки огню, волі!..

Сльози рясні й буйні нестримано котять ся з очей Орини Петровни. Вона не бачить, але відчуває те велике нове жите, що святкує зараз свободу. Вона не бере в ньому участі, не може брати! Закривши лице руками, сидить в кріслі з похиленою головою.

III. Пісні волі, пісні весняні.

(Уривок з листу).

... „Промови палкі, бурхливі... Вогненні слова летять в юрбу. Юрба ловить кожне слово, живе, горить одним серцем з промовцем. Вільне слово лунає чарівною музикою, чарує своєю силою, красою, пянить своїм вільним ширянням.“

Хочу з тобою, мій рідний, в сю хвилю бути, хочу спирати ся на твою руку, зазирати тобі в очі... Вдвох з тобою се все чути хочу, вдвох з тобою бачити, як творить ся нове жите. І творити його разом, удвох...

Се робітничий мітинг. Сила робітників, робітниць, салдатів... І такі ясні, яскраві промови, таке розуміння всіх явищ життя. При сонці волі, яке дасть трохи вільного часу й долі сим людям, які чомусь досі прикуті тільки до чорної тяжкої праці і які

проте рвуться до неба, до сонця, — розвинеться їх жите, всі багатства їх душі. Се нова, свіжа сила, яка вільно розвиваючись, виявить духові скарби світові.

Як би ж і ти се все бачив, почував се все вкупі зо мною!

Ось співають пісні, пісні волі з гучними, грізними словами. Тільки грізними й можуть бути слова у них, сих людей, яких поневолено для пишного процвітання пануючих, у людей день і ніч прикутих до машин, до варстатів, до шахт.

Як хвилі моря розливають ся згуки, сповняють повітря, напоюють душу могутнім, вогненным бажанням.

Хочу, щоб ти був коло мене в сю хвилю, укоханий, хочу, щоб наші душі зливалися в сім дивнім екстазі, щоб вони співали вдвох і укупі з усею великою народньою душею.

Ось виходимо всі разом на вулицю, жваво бадьоро всі обіднані братерським почутем. Всі пориваємося в однім захваті: до боротьби, до праці, до творчого життя. Так гарно, так радісно!.. І так хочеться, щоб поруч ти йшов, мій коханий, щоб твоя душа спалахнула тим вогненным настроєм! Щоб разом всі ми, обіднані могутнім захватом, йшли бадьоро й сміливо наперед, на заклик волі, з високо-піднесеним червоним прапором.

Струмочки дзюрчать... весняний вітерець повіває. Іду вже сама серед тиші заснулої ночі. Ах, як багато мрій навіває сей теплий вітерець! Він шепоче, як і невгамовний мелодійний струмок про те, що разом з волею йде весна й несе тепло та радість. Що сонце розтопить всі сніги, і збудить ся, відновить ся й зацвіте земля. І сей теплий вітерець полине далі, може до тебе... Він розповість тобі про мою тугу, про все мое палке бажання разом йти назустріч новому життю, разом будувати його. Усі співи мого серця він принесе тобі.

Ах, як би ти був зараз тут зі мною, мій коханий!"

IV. Таке собі маленьке слово „воля“.

I.

Стра, велика, брудна кошара. Нари тулять ся одні до одних так щільно, наче людям тісно вже стало жити на землі, наче нема за сими холодними стінами просторих ланів, зелених степів. І тому загнано в сей куток людей, мов звірів у клітку. І тому їм так тісно, холодно, непривітно. І тому забувають вони, що

за сими кам'яними стінами є сонце, воля, простір. І тому вони самі такі похмурі, сердиті, непривітні.

— Ей ви там! не галдіть! Крижановський Іван, чуєш ти? — Товстий фельдфебель, стоячи на порозі кричить грізно на молодого парубка, що зібрав навколо себе купку досить шумливих слухачів і перекрикує їх.

— А тобі що, язик заболить, як ми проміж себе освідомляємся? — муркнув Крижановський і веде своє далі.

— Пашол! Чого пристаєш? — сердить ся величезний, здоровенний салдат з посивілою довгою бородою. Він з захопленням, півголосом вимовляючи одно слово за одним, читає газету, а до нього тягнеться рука сусіда, змарнілого, блілого, маленького салдата.

Газети... Їх видерають тут один одному. Читають їх з захватом, пильно й уважливо. Бо якісь такі чутки доходять до кошар, такі неймовірні, фантастичні чутки: ніби всі порядки на світі перевернули ся, ніби одчиняють ся двері до якогось нового, невідомого, кращого життя. І от одні читають у голос газету, сусіди слухають, а ті, кому не чути нічого, і хто не має сам для себе газети або в карти грають або лежать, нудьгуючи і дивлячись на стелю, на стіни, пописані в горі великими чорними літерами.

Омелько Тягнирядно лежить і чекає терпеливо. Ось до нього дійде черга, зявиться ся у сусіда газета і він почне слухати де, що, й як робить ся на світі. Цікаво, хоч багато він не розуміє з того дивного, що коїть ся.

Розуміє, коли написано, що колись мир настане і люди покинуть бити ся, — тоді ввижають ся йому окопи й шрапнелі; розуміє, коли пишуть про землю, — тоді, наче живі, встають в його уяві жінка, діти, хати, садок, Буланка, Сірко... і золоте жито. А більше він не розуміє нічого з тих газет. Та й що йому? Пани правлять, пани розуміють, пани все знають, куди йому йти та що робить. От казали: „Сиди в окопах!“ Сидів. Тепер кажуть: „Сиди тепер тут, в цих стінах!“ І сидить. А що йому, положим, хотіло ся б по своєму жити: не в окопах сидіти, не бити людей і не нидіти, а за плугом йти своєю нивою, то хіба се позволять йому?..

Лежить і нудить ся Омелько Тягнирядно. А перед очима тільки стіни сірі, брудні; над головою стеля гнітуча.

Тисячний раз очі читають мимохіть ті самі докучливі написи на стіні:

Въ бою смѣлымъ Богъ владѣть,
А труса и слабый одолѣть.

—

Въ бою винтовка да лопата
Всего важнѣе для солдата.

—

Поведуть въ атаку на нѣмца, —
Бей его штыкомъ отъ сердца.

—

Кто въ плѣнъ изъ трусости сдається,
Тотъ родини своей предатель;
Онъ всѣмъ народомъ проклянется,
Возмездье дастъ ему создатель.

II.

Омелько Тягнирядно зажмури́в очі і лежачи на своїх на-
рах думає, напів мріє. Сусіди бубонять поруч, і він мимохіть час
від часу вслухуєть ся. Але тоді самі собою розплющують ся очі,
щоб подивити ся на сусідів і знов перед ним сірі, брудні, хо-
лодні стіни. І на душі стає холодно й сіро. Краще не дивитись
і не слухати, а з заплющеними очима мріяти далі.

... „А я, брат, так було в окопах і не знаю, чи день, чи
ніч, — всьо одно. Одна тобі радість: бах та бах! Висунеш голо-
ву на волю та й назад, поки ціла. А, як дощі були, думав і не
вийдемо на світ Божий, втопимо ся. Позаливало нас. Ну, й їх
тоже...

— Їх не дуже то, — впевнено озиваєть ся бас сусіда, у їх, у
німців, окопи такі, мов дома сидиш собі: і сухо й вольготно.
Заняли ми раз їхні окопи: стіни там кам'яні, мягні дивани, гіта-
ра, — усьо в комплекті.

— А нема лучше, як на волі, на просторі, значить, — дзве-
нить тонкий, високий голос і Омелько, мимохіть розплющивши
очі, бачить з-за плеча басистого бородача молоде змарніле лице
з запалими щоками. — От тою весною стояли ми в селі, в Бере-
зовицях, в Галичині. Весна, бузок, як дерево великий, цвіте тобі,
пахтить. Ляжеш під ним, нічка, як у раю. А у-ранці сонечко,
мов мати, будить тихо теплою рукою. Е-ех, ловко! Оно, конешно,
оті вражі ероплани — було часом безпокойно. Так тобі тихо,
тепло, любо і з неба зразу — бух!..

— А найлучше воно дома, — чує Омелько хриплий невеселий

голос хоровитого сусіда Мусія, — у нас на селі. В своїй хаті. Пішов би це я туди.. кха-кха-кха! — тягучий кашель перериває мрії слабого. — Взяв би торбу на плечі та й пішов би пішки. До самої Вербівки, до самої своєї межі, до свого тину. Постояв би, постояв.. кха-кха-кха-а... подивився б навколо, а тоді б відчинив двері до хати. Е-ех!.. А там би сонечко пригріло, земля висхла б... кха-кха-а... кха... кха...

— Земля висхла б — сам собі продовжує Омелько сі мрії слабого сусіда. Висхла б... і взяв би я застріг карого, баба б кинула в торбу сала й хліба...

І Омелько вже на волі, на просторі, під ясным небом, під теплим сонцем.

На хвилю.

Розплющують ся очі, і та сама гнітуча стеля, ті самі сірі, брудні, холодні стіни навколо. І сі остогидлі чорні літери, приписи салдацької моралі.

„Съ врагомъ до послѣдней капли крови сражайся, а въ плѣнъ не сдавайся.

Опрятность и чистота—солдатская красота.

Кто самовольно отлучается,
Тотъ за дурного солдата считается.
Помни, что безъ спроса никуда
Уходитъ не смѣешь.

Русскій солдатъ умереть за
Царя и родину радъ“.

Холодно, тісно і тужно. У сусідів йдуть далі оповідання про окопи; дзвенить тугою спомин молодого солдата про весну в Галичині; хрипить і переривається кашлем мрія Мусія про свою межу, про свою хату і гуде однотонно хор голосів, що читають газети.

Але ж нема, й сьогодні нема нічого в газетах про те, що весь світ перевертається, що ніби настає якесь нове, невідоме гарне жите.

Холодно, сіро, тісно й тужно.

III.

— Воля, братця, воля! Царя нема!

Кілька молодих, жвавих салдат прожогом вбігають до кошари з газетами в руках; їх очі сяють захопленням, їх голоси дзвонять і радіють.

Попереду всіх Іван Крижановський, той самий, на якого кричав фельдфебель кілька годин тому і який після того зник швидко з кошари.

— Ось слухайте! Тут про волю пишеться! — махаючи в повітрі газетою, гукає він.

— Про волю й про красну долю, — підхоплюють його товариші і коло них збігають ся в мент усі.

І вони почали читати. По черзі, вигукуючи, хвилюючись, з гарячковим запалом, кидали в напружену тишу нові, нечувані слова, від яких загорали ся десятки очей, дихали швидше десятки грудей.

Серця тремтіли й завмирили, відчуваючи щось дуже велике й радісне в сих гучних словах.

„Комитетъ Государственной Думы постановилъ не расходиться... принять всю власть на себя“...

І далі:

„Признали мы за благо отречься отъ престола Государства Россійскаго и сложить съ себя Верховную власть. Передаемъ наслѣдіе наше брату нашему... Благословляя Его на вступленіе на престолъ, заповѣдаемъ брату нашему править дѣлами государственными въ полномъ и ненарушимомъ единеніи съ представителями народа въ законодательныхъ учрежденіяхъ на тѣхъ началахъ, кои будутъ ими установлены“...

Нове, нечуване, радісне несуть сі слова.

Ще, ще щось:

„Тяжелое бремя возложено на меня волею брата моего... народу нашему надлежитъ всенароднымъ голосованіемъ, черезъ представителей своихъ въ учредительномъ собраніи установить образъ правленія и новые основные законы государства Россійскаго“...

Граждане! Товариші салдати! — промовляє Іван Крижановський після прочитаного. Він розповідає, як наставляли кулемети на голодних людей, як стріляли в них поліцаї й жандарми, як їх в оборону виступив волинський полк, як провадила ся війна на вулицях, поки не спинила розрухів Державна Дума,

що взяла владу в свої руки, отсей новий уряд, що тепер дасть усім волю і красшу долю. Як мусів усунути ся старий уряд і як тепер сам народ казатиме за себе, встановлятиме свої порядки.

І довго гомонять серед сірих, брудних стін, під гнітучою стелею молоді палкі голоси, кидаючи нові, нечувані слова в напружену тишу. А потім довго шумить, хвилюється, гомонить усе салдацтво в кошарі. Мов вітром розбурхане море, що вийшло з берегів і котить ся вільно.

IV.

Наче ще тісніше стало в сірій брудній величезній кошарі. Так здавало ся Омелькови, коли він після вчення лежить з напівзаплющеними очима і чи думає, чи мріє.

Якось дужше давлоть його, гнітуть сі кам'яні стіни, серед яких тепер при читанню газет лунають слова що день сміливіші, що день вільніші.

Тісніше, видно, — усім стало в кошарі. І після 5-ої години всі тікають, хто тільки може, з сих сірих гнітучих стін. Поділившись на групи, ходять і шукають від дверей до дверей вільного слова, шукають нового життя, про яке чують, про яке читають.

І Омелько не влечить. Він мандрує з одного мітинга на другий, зі салдацьких зборів на селянські, на студентське віче, на мітинг дворників. І всюди говорять про таке гарне і такими хорошими словами, що хочеть ся плакати. Він забуває, що він темний, нещасливий Омелько; забуває за непривітні кошари, за мокрі окопи; забуває за свою муку — покинуту хату, поле, господарство, бідолаху-жінку і дітей. Коли стоїть Омелько в юрбі, що, як і він, напружено ловить кожне слово, його груди розпирає незазанане радісне поривання і йому хочеть ся гукнути на весь голос:

— Так! так! Все се так!

Або хочеть ся заспівати разом з усіма щось величне й зворушливе, як гимн.

Своїми словами не зумів би Омелько Тягнирядно переказати того, що на душі, тільки на усе, що кажуть ті всі салдати, пани, студенти одгукується ціла його істота:

— Так! так! Усе се так!..

А повернувшись зі зборів пізно в ночі, Омелько засипає не зразу. Він ще під впливом того всього, що чув; його поволі вколисують нові радісні почування.

Ранками ж, коли Омелько лежить на нарах, після освіжуючого маршперування на повітрі, з напів заплющеними по своєму звичаю очима, в його уяві встають яскраві й могутні спомини того всього, що він чув і бачив у вечорі. І він переживає знов сі всі заклики до нового вільного, прекрасного життя, він думає над тим якими шляхами дійти до того життя, він бачить сі шляхи, — їх же вчора намічали і говорили про них багато. І почуває він себе не самотнім Омельком, одірваним од свого життя, не парієм-салдатом, якому кожен „тикає“ і може дати у зуби, а частиною усієї тої живої маси, що ловить нові слова і поривається до нового життя.

І сі години спочинку після обов'язкової муштри, коли наново переживалося все чуте та пережите на передодні, були такі радісні.

Ось і тепер лежить Омелько і пригадує вчорашні збори. Він хотів піти на шкільні збори, послухати про рідну школу, але опізнився, і попав на робітницькі збори.

Не про землю там говорили, про яку він так любив слухати, не про салдацьке життя, не про мир, як отсе було на різних зборах за сі дні. Там говорилося про свято волі. Як відсвяткувати його. Як для цього треба об'єднати всіх присутніх, об'єднувати всіх товаришів і разом зі всім народом відсвяткувати величній походом пишно та урочисто це велике свято.

„Нас мало, зорганізованих українських робітників, у нас нема представників від усіх заводів, тай, чи встигнемо приготувати це до свята?“ — сумнівалися промовці на зборах.

— Нас мало, кажете, — відповідає їм молоденька робітниця з сміливим обличчям і палкими очима, — „ми не зорганізовані, ми не готові... Так! свідомих менше, ніж несвідомих, але — нас багато, скажу я вам. Таке дуже воно, — отсе маленьке слово „воля“, воля, яку ми хочемо святкувати; воля, яка дала нам те, що маємо тепер і що ще в безмежних перспективах перед нами; воля, яка нас тепер відродила, з рабів зробила людьми. Се таке собі маленьке слово *воля*, таке велике, таке могутнє, таке все-сильне! І стане нас багато при його сяйві і станемо ми зорганізовані, дужі. І зараз же мусимо готувати це, щоб відсвяткувати достойно це свято волі, яка нас з вчорашніх рабів зробила людьми, громадянами.

— Воля! — гукає далі молода дівчина, а її очі блищать мов зірки, — хіба не чарівною луною відгукається це слово в ваших серцях? Хіба не посує воно нас на велетенські діла?!

Таке собі маленьке слово „воля“... Прислухайтесь до нього: що воно вам говорить!..“

І Омелько весь час слухав її з насолодою, а тепер він лежить і йому вчувається ся вчорашня промова робітниці і він повторяє її слова з усмішкою:

„Таке собі маленьке слово „воля“...“

І воно, те слово „воля“ говорить йому про все те велике, нове, могутнє жите, яке малювали йому різні промовці на зборах. Воно говорить йому про село, про хату, про дітей. І не бачить він більше ні кам'яних сірих стін, ні гнучкої стелі, не бачить набридлих, чорними літерами намальованих слів наказу бути салдатови відважним, слухняним і жорстоким з ворогом.

Перед його очима степ, село, лани, садок і двері рідної оселі. Туди лине його душа і несе його на крилах. І встає з глибини його душі спів про хоробрість, про відвагу в бою, і обов'язок перемогти ворога охоплює цілу його істоту.

За волю ж він битиметься до загину! І маленьке слово „воля“ росте в величезну волю, яка будуватиме жите і його, Омелька, і всіх сусідів-земляків, та й усіх людей на широких степах і ланах під ясним небом та сонцем золотим.

П. ТИЧИНА.

* * *

Там тополі у полі на волі
(Хтось на заході жертву приніс)
З буйним вітром свавольним і диким
Струнко рвуться кудись в далечинь...

Йду в простори я, чулий, тривожний.
(Гасне день, облітає, мов мак).
В моїм серці і бурі і грози
Й рокотання-ридання бандур...

Хилить вітер жита по-над шляхом
(Ой там хмара похмура з півдня).
І так сумно, так сумно співає —
Тільки перепел бе десь у дзвін...

Моя пісне, вогниста, шалена,
(Креше небо і котить свій гнів)
Ах, розбийся на світлі акорди,
Розридайсь — і затихни, як грім...

Перед новими шляхами.*(Думки з приводу війни).*

I.

Переоцінка вартостей.

Світова хуртовина, — доси нечувана, незнана війна є поперед усього, безперечно, джерелом великого лиха. Лихо це є наслідком не стільки злої волі окремих державців світа, як наслідком тих соціально-економічних взаємин, які людськість у розвитку своєї діяльності наперед сама приготувала собі. Під тягарем війни руйнується добробут цілих народів, руйнуються його придбання на полі не тільки матеріальної, але й духової культури.

Багато з того, що зруйнувала війна, людськість мусить наново відбудувати, бо воно є конечно-необхідним у її життю; але багацько з того, що впало під п'ятою війни, показалося у своїх основах або хибним, або на вдивовижу хистким. На місце таких утрачених, нетривких здобутків культури, людськість мусить утворити щось, коли не в цілій його істоті нове, то принаймні відновлене старе мусить опирати ся на нових основах, мусить бути збудоване на нових принципах. Загалом кажучи, мусить бути по війні зроблений перегляд багатьох вартостей у матеріальнім, а надто і в духовім інвентарі людської культури й мусить бути зроблена „переоцінка“ певних вартостей, „цінностей“.

Ця переоцінка може де-що з того, що доси вважалось вельми коштовним, відкине геть, а де-що, доси вважане за маловартний дрібязок, знайде вартістю незрівняної ваги та коштовности. В такім примусі людськості до фактичного перегляду інвентаря культури, до „переоцінки“ вартостей, виявляється своєрідне, позиточне значіння війни. Важкою, аж надто важкою ціною, людськість вивіряє силу вибухових матеріалів, докладність машинових конструкцій, нові засоби використання сил природи, нові медико-хірургічно-ортопедичні засоби рятування життя чоловіка, перед цим у немилосердний спосіб покаліченого на полі бою, чи в шанцях. Людськість на широку скалю вивіряє економічні закони продукування, розділу й вживання продуктів. Це вивіряння, ця „переоцінка“, як ми вже й казали, не зупинилась навіть перед дверима того, чим так любила пишатись людськість XIX та XX

віків, не зупинилась вона й перед переглядом вартостей духової культури. Війна показала наочно людськості не тільки непридатність, наприклад, бетону перед новими вибуховими матеріялами, непридатність надводної флотії перед підводною, перевагу тих, чи інших типів авіатики, але показала вона де-що й інше.

Війна викликала кризу в дуже важких галузях духового життя людськості і показала розлад між пересвідченнями та вчинками людськості.

Щоб докладніше зрозуміти кризу того розладу, ми пригляньмося ближше до того, як війна „обезцінює“ якусь певну вартість з обсягу духової культури людськості. Зупинім ся на вартості, знаній не тільки в обмеженому колі, але такій, в якій існування вірили й з якою рахувались до війни в щоденному життю широкі кола різноманітних суспільних верств.

От маємо, наприклад, перед собою таку реальну вартість духової культури європейської людності, як право.

Людськість XIX, а надто XX століття, пішла далеко наперед по удосконаленню права. Творили ся, коли не самі закони, то підвалини, принципи законів, тверді, як криця, хришталєво-чисті, як алмаз. Перед законами проголошувались рівними дуки й жебраки, можновладці й най-последнійші наймити. Право маячить скрізь. На основі права капітал визискує працю. На основі права буржуазія капіталістичних держав здобуває ринки для вигідної собі торгівлі й визискування країн та народів, що доси не спромоглись „вбитись у колодочки“ та не витворили власної капіталістичної продукції. Право мало забезпечувати взаємно буржуазійно-державні організації від вмишувань інших держав у хатні справи кожної з них з окрема. Це останнє право, державне право, право суверенітету рахувалось особливо непорушним. Непорушність цього права пильнувалась на стільки, що на його основі пануючі в державі могли робити, без огляду на карність, такі речі, як от погроми, що мали місце в Росії, себ-то робити звичайнісенські дупогубства, за які в приватному життю убивця чекає дуже сувора кара. Право мало теж полагоджувати міждержавні відносини, запобігати військовим чварам і насильствам. Це був обсяг міжнародного права, яке осягнуло свій найвищий розквіт в утворенню гаагського трибуналу.

Зрештою, навіть саму війну намагалось право взяти в певні форми й зробити для Марса обовязковими де-які приписи Юстиції. Було загально відомим, що не тільки в приватнім, але і в міжнароднім буржуазійнім життю панує „право“, одначе дійсність, принесена війною, показала що інше.

Війна попала в як найбільшу суперечність з міжнароднім правом,

через це ми й звертаємо свою увагу на кризу, яку викликала війна в цій галузі права.

Війна показала, що міжнародне право, котре десятки років творили сотки блискучих учених по університетах всего світа, про котре аж до захриплення кричать 365 раз на рік сотні тисяч часописей цілого світа, це таке могутнє міжнародне право в момент, коли саме воно мало заговорити до серця й мозку кожного культурного й свідомого своєї людяности жителя, світоча культури, — Європи, це право опинилось „въ нѣтяхъ“. У важну історичну годину міжнародне право показалося чимсь не більшим, як „Хо“, знаменитим „Хо“, перед котрим здригають ся страхополохи, але з якого сміють ся до схочу дужі. Право пішло димом, коли тільки Марс гукнув з гаківниць, вдарив з гармат та блиснув шаблями й багнетами десятків мільонів озброєних людей.

Такі правні міжнародні форми відносин і державного життя, як суверенітет, нейтралітет, непорушність урочистих умов, права комбатантів (на законній підставі озброєних ворогів) і права мирних мешканців в окупованих країнах, — це все перед лицем бога війни виявилось таким нетрівким, як ті будиночки з карт, що їх так залюбки будують діти.

Коли ми ті висновки з приписів міжнародного права, що творилось по університетах та на дипломатично-пацифістичних конгресах, противопоставимо тим формам, в які це право вилилось на полях баталій та в окупованих країнах, то нам як найбільш очевидною стане вся безсилість до тепер існуючого міжнародного права.

Кожна з воюючих держав знаходить у вчинках своїх противників безліч прикладів бруталного зламання найосновніших підстав міжнародного права, порушування нейтралітетів й т. и. й кожна-ж така держава, виступаючи обвинуватцем супроти своїх ворогів, вважає себе власне в той саме ж час чистісенькою від усяких закидів, у зламанню приписів міждержавного права. Є як найбільші злочинства в сотках тисяч тих, що терплять від цих злочинств, й як се не дивно, коли вірити всім тим многоколовим дипломатичним книгам: білій, синій, зеленій, оранжевій и т. д., немає жадного винуватця в зламанню права. Маємо щось такого, близького до штук „білої та чорної магії“, з тією тільки різницею, що під час виконування штук цієї магії — трощать голови, льють кров і нищать всяким робом особисте й громадське добро народів.

Одно з двох: або право, з окрема міжнародне право, непотрібне в міжнародному життю, штучно витворилось і становить собою байку, або-ж, коли це право дійсно необхідне, коли воно покликане до

життя процесом цього останнього, то значить, мусить воно творитись не так, як доси творилось, мусить вилитись у якісь певні, не ті, що до тепер існували форми.

Вже зараз серед нейтральних народів й навіть серед тих, що провадять війну, виникла думка, що міжнародне політично-правне життя мусить бути по війні відновленим на інших принципах, на інших підвалинах. Головна з цих засад, цих підвалин та, що в протилежність сучасному міжнародному праву, яке має тільки об'єкти права, але немає його суб'єкта, себто, має на кого розпросторююватись, та немає загальної признаної установи, котра-б пильнувала за додержуваннями й незламністю цього права, мусить бути утворений загально-признаний суб'єкт права. Вказівки на те, що власне в цьому напрямі тепер признано необхідним перебудувати міжнародне право, знаходило і в пропозиціях мирних переговорів, зроблених центральними державами спілки, і в тих нотах з приводу бажання припинення війни, які були звернені до воюючих з боку президента Південно-американських сполучених штатів.

Переоцінка інвентаря здобутої людськістю духової культури пішла ще далеко глибше й внесла різкі зміни в погляди на глибокі соціальні явища, навіть в таких осередках, які, в протилежність буржуазії, доси пишались виробленістю й закінченістю своїх суспільних переконань. Маємо на увазі тут таке важке явище з обсягу соціології, як несподіваний для багатьох зріст важкості й гостроти національного моменту в житті того осередку, що саме цей момент вважав для себе байдужим. Маємо на увазі тут зріст й фактичне признание великої ваги національного питання в житті інтернаціональних робітничих верств.

II.

Робітничий Інтернаціонал й національне питання.

Війна показала на скільки різниться те міжнародне право, що творилось по кабінетах славетних учених та хитро-мудрих дипломатів, від того дійсного права, якого тримають ся владу маючі на полях баталій та в окупованих країнах і по сей і по той бік Карпат. Між писаним міжнародним правом і міжнародним правом у житті — лежить ціла прірва. Не менша прірва виявилась і в світогляді робітничої класи що до відносин її до національного питання в широкому розумінню цієї справи. Витворена в головах теоретиків і керманів робітничого

Л.-Н. Вістник.

10

руху лінія поведінки в національним питанню, показалося, рішучо розійшлась під час війни з тим шляхом, по яким пішов пролетаріят воюючих держав. А треба не забувати, що в війну втягнені як раз саме ті держави, що мають як найбільш розвинене й свідоме робітництво.

Робітничій класі суспільна історія прирікає, безперечно, величезну роль в перетворенню всього економічного й суспільного ладу.

Отже робітнича класа, — класа будуччини, й тому ми найбільш за відповідне вважали зупинити свою увагу що до кризи в обсягу ідей власне на цій, а не на іншій класі; це одна причина того, що бажаючи говорити про переоцінку вартостей духової культури, ми зупинились на кризі в світогляді робітничої класи, а по друге ухилення з того напрямку, по яким до війни прямував інтернаціонал, о стільки яскраве, що само по собі вже становить вражаюче явище.

З ростом в економічно-господарському життю людности капіталістичного способу продукції, під впливом одноманітних форм визиску праці капіталом, серед робітничих верств росло переконання, з одного боку, про стійність інтересів працюючих всього світа, з другого, — про як найбільшу протилежність інтересів робітництва й пануючих верст, до яких, розуміється, належить і буржуазія. Ріжниця, яку кладе капітал між тими, хто його має й тими, кого власники капіталу визискують, вважалась все о стільки великою, що перед її глибиною національна єдність між визискувачами й визискуваними вважалась, здебільшого, неістною, або, в найкраспім разі, не маючою великої ваги. Зріст класової свідомости захоплював все ширші кола робітництва, а поруч з цим росло й загострення класової різниці між однонаціональними суспільними верствами, росло пересвідчення про спільність інтересів усіх працюючих, до яких би вони націй не належали й де-б не знаходились. І ці думки-переконання не тільки ширились та ворухнули серце, але западали в голови, та перетворювались у діло й набували в громадським життю ваги світового значіння. В щоденнім життю робітничої класи, в її практиці і в науці робітничого руху стало загальним признанням, що серед робітничої демократії, принаймні серед тієї її частини, яка доросла до класової свідомости, панує безоглядна, безумовна міжнародня класова єдність. Ця єдність вважалась класово-свідомим робітництвом чимсь таким природним, як повітре для живого створіння. Зріст згаданої класової єдности, думалося, зовсім не відбирає місця для плекання єдности національної, себ-то, такої єдности, якаб могла лучити робітничу класу кожної нації з рештою суспільних верств тої-ж нації в иншу, національну вже єдність. Та ця остання єдність вважалась й непотрібною. Про задержання цієї єдности не тільки не дбали в робітничих колах, а навпаки ще поборювали її. Рахуючи,

що між капіталом і працею лежить глибока прірва, пильнуючи чистоти й незасмічености класового світогляду, робітничі конгреси вважали не раз потрібним покласти край можливому єднанню представників робітничої класи з буржуазією. З цією метою конгреси заказували письменникам і теоретикам робітничої класи виступати в безпартійній буржуазійній пресі, не кажучи вже про те, що єднання на інших проявах культурно-національного життя, як от участь у культурно-просвітних інституціях вважалось за небажане й шкідливе для інтересів пролетаріату діло. Загалом кажучи, почування міжнародної класової єдності було тим, що повсяк час підкреслювалось словом й ділом робітничого руху. В противність цьому — почування робітничими верствами єдності з іншими суспільними верствами на національній ґрунті малось за небезпечне ді. Через таке відношення до національного моменту з боку класово-свідомих верств робітництва прояви національно-свідомого й тому прихильного й активного відношення до загально-національних справ зустрічають серед цього робітництва неприхильне, а часто й вороже відношення.

Деякі провідники робітничого руху й теоретики класової єдності, пураючись всього того, що могло б хоч на зверху ту єдність нарушити, доходили аж до пересади. Такі провідники робітничої думки й діла викидали з обсягу інтересів робітничої класи все те, що на їх погляд не годилось з безозглядною одноманітністю в прямуванні до кінцевої мети, поставленої собі робітничою класою. Прихильники такої „єдності“, що переходила вже в односторонність, ішли за прикладом славного воєводи Олександра Македонського, котрий, як відомо, аби не сушити собі й другим голови з розплутуванням дуже хитро завязаного гордієвого вузла, просто перерізав його своїм мечем та й край. Так розв'язували національні питання й поборники штампованої „єдності“. Коли тільки життя висовувало десь на виднокрузі інтересів робітничої демократії інші форми зросту культурности й усвідомлення робітничої класи, ніж ті, до яких уже відвикли поборники згадуваної „єдності“, ці останні ставились ворожо до цих інших форм і проголошували їх еретичними. Чи мало під собою якийсь ґрунт те, чи інше зацікавлення робітничих кіл місцевими національно-політичними й культурними справами, чи ні, прихильники штампованої „єдності“, не клопочучи собі навіть голови тим, аби добре розібратись у новому явищі, — просто з погордою відкидали його. Такі діячі та прихильники робітничого руху ставились ворожо не лише до дійсно хибних змагань, що все ж у ряди-годи знаходили собі місце в робітничій русі, а ставились неприхильно й до такого глибоко-демократичного й наскрізь життєвого руху, як от рух до національного відродження національно-поневоле-

них, а значить, і подвійно соціально-покривджених працюючих верств національно-недержавних народів. З засліпленням людей, котрі раз на все сказали собі, що правда від давна у них спочиває в кешені, та з упертістю, сектанського правовірства, — висше згадані провідники та теоретики не хотіли, не вважали потрібним глибше зупинитись над тим, що за причини викликали той, чи инший рух до національного відродження серед того, чи иншого народу. Йдучи по вже протоптаній, при инших умовах, стежці, виносили вони, ці теоретики та провідники, свої неприхильні присуди про національні домагання поневолених народів. Заінтересованне та участь у національній борбі за відродження своїх народів, яку виявляють цілком природно робітничі верстви таких національно-поневолених народів, як от ми українці, литовці, грузини, білоруси й инші, вважалось гріхом супроти ніби єдине тільки дійсно зрозумілих інтересів робітничої демократії. Пробудження згаданих інтересів пояснялось браком глибшого класового усвідомлення робітничих верств того, чи иншого народу, а також пояснялось наслідкуванням дрібно-буржуазних домагань та ідеології. Розуміється, це в той самий час не вадило таким правовірним оборонцям „дійсних“ інтересів робітничої класи бути самим представниками тої, чи иншої національної галузі. Ганбячи инших за „націоналізм“ ті, що вважали себе стоячими по-за національностями, в той саме час користались загально-людськими культурними здобутками в тих, чи инших національних формах: французській, німецькій, російській и т. п., в залежності від того, серед якого культурно-національного осередка такий космополіт виріс, які він засвоїв форми проявів культури сам і став таким чином, свідомо, чи несвідомо, членом певної нації.

Але ж бо ті, що можуть щоденно безборонно користатись о стільки, на скільки їм це потрібно, з скарбниць тих чи инших національних форм загально-людської культури, забували про свої питомі звязки з нацією, з її національними завданнями. Забудьки ці ніби не тямали, що в своїй праці на користь робітничої класи вони самі виступають не тільки як представники певної класи, але також й як члени певної нації. Кожний такий забудько своєю працею як партійний письменник, як пропагатор-популяризатор, як організатор економічно-просвітних товариств, серед робітників причиняв ся не тільки до зросту й зміцнення сил робітничої класи, але причиняв ся й до зросту, зміцнення сил власної нації в її цілому. Причиняючись, хоч і мимохіть може, до розвою національно-культурного життя власної нації, кожен такий космополіт ставив ся і ставить ся ворожо, коли бачить з боку представників робітничої класи національно-пригнобленого народу бажання піднести національну свідомість серед свого народу, хоч це піднесення й

конче необхідне як підстава для зросту культурности того народу взагалі, а, значить, й як підстава для зросту класової свідомости робітничих верств поневоленого народу. Річ натуральна, що не може бути здорової, на великий розмір поставленої праці по усвідомленню робітничої класи національно-поневоленого народу без піднесення поруч, коли не з початку, його загальної, на національному ґрунті, культурности. Про це однак дуже часто забувалось тими провідниками робітничої класи, що самі мали до діла з національно-свобідними уже робітничими верствами. Власна національна свідомість у таких випадках не бралась на карб зовсім, або не доцінювалась і тому з тим більшою завзятістю в партійних колах національно-свобідних робітничих організацій говорилося про націоналізм у робітничім русі національно-поневолених народів, про соціал-патріотизм, про дрібно-буржуазність і т. п. Домагання, наприклад, видань для робітників на їхній рідній мові, а не на мові, конче державній, бажання використовувати в партійно-організаційній роботі історичні, демократичного характеру й походження традиції, місцеві відмінности — все це або наражалось на завзяте поборювання, або просто признавалось шкідливим, не потрібним. Національні форми, традиції в життю робітничої класи для прихильника згаданої робітничої єдності, коли він належав до національно-вільного народу, вважались як щось таке, що само по собі розумілось, а коли такий прихильник зустрічав змагання до цього-ж самого у національно-покривдженого народу, то ціж змагання вже набували иншого значіння. Там, у тім першій разі, — то був щирий, послідовний інтернаціоналізм а то й космополітизм, а тут, в цім другім разі, — то вже була страшна почвара націоналізму й варта убійчої погорди „дрібно-буржуазна“ пересада. Аж ось прийшла не уявляна тільки, а дійсна почвара — війна. Струснула цілою Європою і в мент майже примусила робітничу класу Європи кинути ся в обійми „дрібно-буржуазної пересади“.

Маємо перед собою знову велику переоцінку вартостей з обсягу духової культури.

(Далі буде).

М. ЖУЧЕНКО.

Українське життя у Києві на світанку волі.

Перша звістка, яка долетіла в Київ про революцію в Петрограді, се була телеграма депутата Бубликова до залізничників про те, що старої влади вже нема, що власть перейшла до Комітету Державної Думи і що треба всім лишати ся на своїх місцях і спокійно провадити свою роботу, так потрібну для армії і для всієї держави. Пошепки передавали Києве один другому цю звістку і з тривогою дожидали, що буде далі, і що буде робити місцева власть. На другий день становище трохи вияснило ся, але все ще було непевне. У начальника військового округу, ген. Ходоровича, зійшли ся на нараду вищі представники місцевої влади і громадських інституцій та організацій: губернатор, прокурор судової палати, жандармський генерал, городський голова, губернський предводитель дворянства, председатель губерньської земської управи, голова Комітету південного західнього фронту союзу городів, голова такого ж земського Комітету та ще дехто. Представники громадських організацій доводили, що треба звернутись до людности з закликом і оповіщенням про події, урядовці їх піддержали, але генерал Ходорович вагав ся... На другий день у газетах знов не було ні слова про великі і грізні події. Аж, коли прийшла телеграма від ген. Брусилова, де він дозволяв друкувати про все, що стало ся, аж тоді довідав ся Київ, а за ним і весь наш край про те, що стало ся. Першою заявила ся відозва від імени громадських організацій міста Києва, в тому числі й від української національної організації, а потім пішли різні відозви й заклики од усяких партій організацій.

У городській думі зійшли ся 4 марта представники громадських організацій, які склали з себе постійну раду, котра вибрала вже з поміж себе виконавчий комітет, з початку з 12 осіб. До цього комітету, що скоро став найвищою владою в Києві і був признаний за таку центральним урядом, увійшли з українців: барон Хведор Штейнгель (яко голова Комітету Союзу городів), Андрій Ніковський — від українських організацій (його вибрано за секретаря Комітету), М. Паламарчук — від українських робітників, Сергій Єфремов — від блока народних соціалістів (українських, російських і кавказьких) і Микола Порш від кооперативів.

Згодом Виконавчий Комітет побільшив число своїх членів аж до 25. Організованих українців серед нових членів уже не було, але їх

більшість завжди підпирала українські домагання в тій або иншій формі. Поділяючи різні функції своєї роботи, Комітет настановив Сергія Єфремова комісаром у справах друку, а М. Порша в справах завідування громадськими будинками міста Києва.

Осередком українського життя з самого початку революційного руху в Києві зробився український клуб „Родина“, її чотири маленькі кімнатки, вільні од лазарету, бо в тих кімнатах, де перед війною містився клуб, тепер, як звісно, лежать ранені. З ранку до вечора сходились громадяни і радили про те, як ставити українські справи при наступаючих нових вільних порядках. Усі стали однодушно на тому, що треба утворити „Українську Центральну Раду“, яка б об'єднала всі українські організації і громади. Центральна Рада складалася з представників давнього „Товариства Українських Поступовців“, з представників українських робітників, солдатів, кооператорів, укр. соціал-демократичної партії та інших громад і гуртів, які один по одному прилучалися до Ради. Вже на друге засідання Ради явилися два представники духовенства міста Києва, делеговані до неї зборами всього київського духовенства. Місце голови Центральної Української Ради було залишене для М. С. Грушевського, приїзду якого сподівалися, і який справді прибув 12 марта, заступником його В. П. Науменка, товаришами голови було обрано Дм. Антоновича і Дм. Дорошенка. 9 марта появилася від Центральної Ради відозва „До Українського Народу“, а день перед тим появилася відозва від Товариства Українських Поступовців. Це були перші українські відозви за нового ладу.

Закипіла жвава робота на всіх полях громадського життя. Ішла організація українських робітників, українців-військових (почало формуватися українське охоче військо), українських студентів і взагалі шкільної молоді, почалася робота над відновленням українських інституцій та товариств (у першій лінії „Просвіти“), організація преси, видавництва і т. д. Українська молодь узяла жваву участь в організації міліції, прийнявши на себе охорону двох частків міста. Кімнати „Родини“ зробилися абсолютно тисними і за-для потреб Центральної Ради та інших українських організацій Виконавчий Комітет одвів величній будинок Педагогічного Музею, що став тепер українською „штаб-квартирою“. В його розкішній головній залі відбувалися від цього часу всі ширші збори й засідання українських організацій.

У перше виступило українство прилюдно 16 марта на „святі свободи“, де українські вояки йшли окремою колоною під національним прапором. У той же день закінчився кооперативний з'їзд (почався 14-го), який мав цілком український характер і повернувся в величню національну маніфестацію. Почесним головою з'їзду був М. Грушев-

ський. Більшість промовців говорила по українськи. В своїй резолюції зїзд заявив, що вважає, що „тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, з забезпеченням прав національної меншости, забезпечить права нашому народови“.

Тоді ж одбули ся й надзвичайні губернські земські збори, які вибрали постійну раду представників організацій на Київщині, рада ж ця вибрала вже з-по між себе Виконавчий Губернський Комітет. До цього Комітету було обрано: проф. М. Грушевського, В. Корольова, М. Стасюка, Х. Барановського, А. Сербиненка, О. Степаненка, Д. Антоновича, П. Понятенка, М. Синицького і В. Шульгина — від українців, Л. Франкфурта й С. Когана — від жидівської людности і В. Сахновського — від більших цензовиків. Головою Комітету є губернський комісар М. Суковкин. На помічника комісара по губернії обібрано Д. Дорошенка, кандидатуру якого виставили українці. Офіційним органом Комітету є „Вісти Київського Виконавчого Комітету при Губерніяльному Комисарові Тимчасового Уряду“, видавані паралельно двома мовами: українською й російською. „Земська Газета“ виходить тепер виключно в українській мові.

З огляду на потребу моменту губернські земські збори признали потрібним побільшити число членів управи й вибрали туди 4 українців: Т. Сніжного, П. Пожарського, А. Сербиненка і В. Прокоповича.

18-го марта відбуло ся в Києві відкриття першої української гімназії для хлопців і дівчат; директором її обрано відомого київського педагога П. Холодного. До гімназії на протязі перших же днів записало ся більше ста дітей. Майже одночасно з відкриттям української гімназії городська київська дума постановила почати з осени навчання українською мовою в школі імени С. Грушевського на Куренівці. Для вироблення програми навчання засновано спеціальну комісію.

Кульмінаційним моментом прояву відродженого українського життя в Києві явила ся українська маніфестація, уряджена Центральною Радою 19 марта. Самі сміливі сподіванки не могли передвидіти такого величавого й грандіозного свята, яким стала ся маніфестація. Більше ста тисяч людей з понад 320 прапорами взяло участь у маніфестації. Тут було кілька десятків тисяч озброєних українців-воївків, ішли українці-робітники, студенти, учні середніх шкіл, служачі різних державних і громадських інституцій, члени українських товариств, бранці-галичани, діти з українських приютів... Похід вирушив од Володимирського собору, ішов по Фундуклеївській, по Хрещатику, повз міську думу, де з балкону вітали його члени Виконавчого Комітету і генерал Ходорович, помім по Трьохсвятительській на Софійську площу,

до батька Богдана, де відбув ся мітинг. В поході йшов у гурті вкраїнської інтелігенції під прапором „Просвіти“ М. С. Грушевський. Коли він наблизив ся до Думи, похід спинив ся, і тут шановний наш діяч держав мову до Комітету й до всього народу, закликаючи всіх стояти вірно й щиро за автономну вільну Україну. На зустріч походу виїшло з стародавньої Софії духовенство з корогвами, задзвонено в усі дзвони, площа вкрила ся синьо-блакитними прапорами і відправлено понахиду „за мучеників України, душу свою положивших за волю рідного краю“. Потім одкрито ся віче, яке ухвалило резолюцію, де зібрані домагали ся від Тимчасового Уряду проголошення широкої автономії України. Погідний, соняшний, перший справді весняний день після довгої зими немало сприяв світлому успіхови свята Вільної України.

25-го марта виїшло 1-ше число щоденної „Нової Ради“, видаваної „Товариством для підмоги українській науці, літературі і штуці“ під редакцією Андрія Ніковського. Ще ранійше почало виходити „Стерно“, орган української студентської молоді, „Комашня“, кооперативний тижневник, а при кінці марта почала виходити щоденна „Робітнича Газета“ під редакцією В. Винниченка, орган української соціально-демократичної партії.

Найважнішим фактом відродженого українського життя в Києві в кінці марта був зізд Товариства Українських Поступовців, який відбув ся 25 і 26 марта. На зізд прибули делегати від громад „Т-ва Укр. Поступовців“ з Петрограду, Полтави, Чернигова, Харькова, Одеси, Житомира, Каменця-Подільського, Катеринослава, Москви, Елисавета, Кременчука, Переяслава, Умані, Винниці, Катеринодару, Лубень, Гадяча, Золотоноши, Сосниць. Головою зізду обрано М. Грушевського, товаришами голови — Іллю Шрага й Ол. Лотоцького. Делегати розповіли про те, що робить ся по їх громадах, як зустріла українська людність свободу і як іде організація свідомих елементів.

Зізд вислухав ряд докладів, виготовлених Радою товариства і після їх обміркування, виніс ряд резолюцій. Головніші пункти тих резолюцій такі: 1) Зізд українських поступовців признає і буде підтримувати Тимчасовий уряд; 2) замість старої назви „Товариства українських поступовців“ приймає нову, більше відповідну головним основам організації: „Союз українських автономістів-федералістів“; 3) в справі автономії, негайно, всіма силами і засобами утворювати автономію України; вжити всіх заходів, щоби надати їй, як найбільшого авторитету, на організаційних зборах усіх груп людности України, а остаточну санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії.

Зізд одбував ся у великій залі Педагогічного Музея в присутності численної публіки. Зізд закінчив ся великим українським вічем,

на якому виступали представники різних українських партій та груп.

Ітак стародавній Київ прокинувся до нового життя. Наче й не було того довгого лихоліття, що сковувало нам слово і думку. Справдилися слова великого поета, що в своїм пророчім натхненню провидів той світлий день, коли „прорветься слово, як вода, незрячі прозрять, а сліпі, мов сарни з гаю, помандрують“. Твердо кується нове життя, скрізь кипить робота, щоб надолужити пропавший під ярмом деспотизму час і виробити нові певні форми громадського ладу, що мають принести щастя Україні. До Києва, як до природного осередка національного українського життя, ливуться тепер думки всіх свідомих синів України.

В. ЛАЩЕНКО.

В н о ч і.

Сплю, не сплю... Примари дивні
По кутках лякають очі.
Вже давно співали пісні,
Все ж кінця немає ночі.

Щось німе п'ятому колише...
Око й вухо на сторожі,
Шарудіння чути миші,
Тихо дише хтось ворожий.

Наче галки коло гаю
Думи вються довгим роєм,
Душу з краю і до краю
Криють чорним непокоєм.

Хтось не зводить з мене ока...
Ось шепоче тихо... Чуєш?..
Ніч бездонна, ніч глибока,
Що ти серцеві віщуєш?

Біль кохання... Смертні муки...
Щось таємне, щось безкрає...
Тиша... тіні... темні гуки...
Чом так довго не світає?..

БІБЛІОГРАФІЯ.

Мих. Грушевський. *Якої ми хочемо автономії і федерації*. — *Вільна Україна, статті з останніх днів* (березень—квітень 1917). — *Хто такі Українці і чого вони хочуть*. — *Звідки пішло Українство і до чого воно йде*. — Ф. Матушевський. *Царь чи республіка*. — *Права національних меншостей* (видання союзу автономистів-федералистів). — Крижановський. *Автономія України і всеросійські установчі збори* (що до нашої тактики). — Київ, 1917.

Велика хуртовина, що зруйновала старий лад і поставила перед нами величезної ваги завдання — утворити нові форми вільного життя, застала нас, тай не нас самих тільки, невідготованими. І в годину критичну, коли весь нарід покликано до діяльної участі в політичному житті, до активної роботи — вироблення кращих умов політичного й соціального ладу, на порядку денному стала ціла низка питань, від справедливого й правильного вирішення яких залежить багато; питань, на які вимагають відповіді і то відповіді негайної людини, що допіру прокинувшись до нового життя і беруться до жвавої праці.

Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її не легко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне, і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. Темп руху й зріст свідомості, голлод на книжку народніх мас, — все це вимагало такого масштабу видавничої діяльності, який далеко виходив по-за всі наші обрахунки звичайні і мрії палкі. Задоволення тих потреб народніх було тим труднішим, що й не згадуючи вже про технічні обставини, які ставали в великій перешкоді, мало було й ест людей, що могли б віддати ся тій роботі нагальній і користній, надто в той момент, коли напруженне політичного життя вимагало всіх сил і притягало всю увагу.

Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спроміг ся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасности. За два-три місяці маємо вже досить численну літературу, що в значній кількості пішла під сельську стріху, несучи з собою світло свідомості.

Маючи на гадці з часом роздвинути по змозі всі видатніші здобутки наші на тому полі, цього разу зазначимо тільки декілька книжечок, що дають відповідь на деякі найголовніші питання, що цікавлять і хвилюють нині всіх.

На кардинальне питання — про державний лад на Україні і в Росії — докладну й ясну відповідь дає книжечка проф. М. Грушевського: „Якої ми хочемо автономії і федерації“. Ми...

Хто то ми? На це відповідає його ж таки брошура: „Хто такі українці і чого вони хочуть“, надто потрібна з огляду на малу до останнього часу свідомість нашого народу. Тим же, які, зрозумівши вже „хто ми, чиї сини, яких батьків?“ зажадали б вияснити собі ідейні коріння нашого руху національного й докладніше сформулювати наші домагання, треба звернутись до брошури „Звідки пішло Українство і до чого воно йде“. Вільна Україна — збірка статей з „Нової Ради“, висвітлюючи дуже важні а іноді й гострі моменти нашої тактики, як от наприклад „од слова до діла“, „народностям України“, „чи Україна тільки для Українців“, повертає до них увагу нової аудиторії і тим вясняє й зміцнює наші позиції.

Ф. Матушевський метеликом „Царь чи Республіка“, написаним дуже простою й зрозумілою мовою допомагає селянам вирішити основне питання — про майбутній державний лад. Брошура ж його „Права національних меншостей“, ведучи далі видання союзу автономістів-федералістів, найстарішої нашої політичної організації, подає основи справедливого розв'язання складного й гострого питання про відносини різних народів в нашому краї. Це реферат, читаний на всеукраїнському національному з'їзді, і стверджений ним. Останнє надає більшої авторитетності цьому голосові; робить видання це ще потрібнішим.

Так само широко повинні ми привітати й книжечку Крижановського „Автономія України і всеросійські установчі збори“ — теж реферат на тому ж таки конгресі, присвячений спеціально нашій тактиці, що надає йому особливої ваги. Основна думка його — енергична підготовча робота до автономії й фактичне творіння автономічного ладу, який мають юридично затвердити всеросійські установчі збори, — принята з'їздом об'єднала нині всі активні елементи українського народу в його заходах сотворити міцні підвалини нового вільного життя.

Не можемо, кінчаючи нашу замітку, не побажати, щоб і інші реферати конгресу, який встановив і закріпив своїм авторитетом провідні ідеї нашої політики, швидко з'явилися на світ...

С. Волох.

А. Кащенко. *Оповідання про славне військо запорожське низове*. Катеринослав 1917. Стор. 367.

Невперш доторкається д. Кащенко в своїй книзі історії славного Запорозжя. Вже років з десять, як почали виходити його оповідання та нариси з історії Запорозжя: се була улюблена тема автора — „запорозжська слава“, як зветься одно з його оповідань.

Тепер у сій занотованій вище книзі автор виступає як історик Запорозжя. Його мета дати популярний огляд історії Запорозжя та познайомити широку читаючу публіку з колишнім запорозжським життям.

Бажаючи дати загально-приступний нарис історії Запорозжя, д. Кащенко не відрікається від белетристичної манери оповідання. Книгу поділено на сім оповідань: сю назву окремих відділів ужито не зов-

сім випадково. Автор уживає усіх заходів, щоби зробити свій виклад запорожської історії найбільш приступним та цікавим: для того він переказує в белетристичній манері цікавіші епізоди історії, такі, наприклад, уступи про Наливайка та Сам. Кішку.

Автор не вичисляє в передмові джерел, на яких засновується в своїй книзі. Примітки про праці, якими користувався автор, дуже рідкі в першій половині книги, більше стає їх у другій половині книги, та й там їх наведено дуже непропорційально: часом на кількадесят сторінок нема жадної примітки про джерела та праці, якими користувався автор. Дуже зрідка наведено дві звістки або два погляди та зроблено при тім замітку, який погляд сам автор вважає справедливим (як на стор. 216).

Між науковими працями найчастіше згадує д. Кащенко Еварицького „Ист. Запор. Коз.“. Часом наводить він старі погляди, не згадуючи про критику тих поглядів в пізніших наукових працях. Через те не з всіма висловленими в книзі д. Кащенка поглядами можна згодитись, наприклад з деякими поглядами, висловленими в першій розділі—про початок козащини (1483—1590).

Книга захоплює історію Запорозжя з самих його початків: розповідаючи про початок українського козацтва, автор дає попереду коротенький огляд найдавнішої історії України, починаючи аж з розселення славян. Перший розділ поділено на дві частини, в першій оповідається про початок козащини (1483—1590), в другій про „запорожські вольности й уклад військового та громадського життя на Запорозжжі. Далі йдуть розділи—II) боротьба за визволення України з під Польщі, III) Військо Запорозьке під час Великої Руїни, IV) Боротьба за права й вольности Війська Запорозького, V) Занепад Війська Запорозького (1710—1731), VI) Нова Січ (1734—1775), VII) Шукання страченої волі (1775—1821). Невеличкий додаток (ст. 361—367) подає звістки про народні малюнки з козацького життя.

Автор широко користується в своїй книзі народними думами та піснями. Се цінна прикмета книги, бо й досі нема збірника пісень про останні століття існування козащини. Пісні подано звичайно в скороченню, тільки деякі з великих дум наведено вповні, як думу про трьох братів.

В книзі досить малюнків, географічних мап та топографічних схем. Се все полегшує читання книги. Але на превеликий жаль письменник не бачить різниці між старим малюнком, портретом та гравюром з одного боку і сьогочасними малюнками з другого. Справді, автор знає, о скільки цінні давні народні малюнки запорожців (додаток до книги с 361—366), але при тім він не вагається малюнок сьогочасного маляря, який не мав заміру обробити в своїй малюнку історичну тему, зовсім довільно пристосувати до певної історичної доби. Так звичайний побутовий малюнок без усяких прикмет історичного розроблення підписано „Збір козаків на Україні за часів Б. Хмельницького“ (с. 145); чому як раз доба Б. Хмельницького? Чому малюнок на стор. 8 має підпис „Козаки перших часів“ без усякої вказівки про самий малюнок? Малюнки давні, старі гравюри подано поруч з сьогочасними малюнками д. Погрібняка, Сластьона. Корнієнка, через те і

давні малюнки без відповідних приміток не викликають тої уваги читача, на яку сі давні вповні заслуговують. Цікаві сьогочасні фотографічні малюнки різних місцевостей Запорожжя, але не завжди сі малюнки, на жаль, вийшли в книзі добре. Може в слідуєчій виданню можна буде се поправити і дати ліпші малюнки.

Ол. Грушевський.

С. Черкасенко, Вони перемогли. Оповідання. Накладом Українсько-руської Видавничої Спільки. Київ, 1917, ст. 1—231,8⁰. Ціна 2 руб.

Після трьохлітнього примусового відпочинку розпочала Українсько-руська Видавнича Спілька свою діяльність, випускаючи збірку оповідань С. Черкасенка п. з. „Вони перемогли“. В названу книжку ввійшло 17 невеликих оповідань, яких головною темою — жите оселі з копальнями вугля. Автор малює нам шахтарів, їх горе та проби протесту проти визискувачів, і розгортає перед нами картину сірого, буденного життя інтелігенції, що служить у копальні. Перед нами просувається ся, немов у калейдоскопі, низка різноманітних ситуацій і типів. З поміж героїв Черкасенка особливо врізують ся в нашу пам'ять три фігури: Юдита-Домаха, яка стає в обороні шахтарів і смертю карає їх кривдника; ляборантка, яка приносить у жертву честь і життя, аби врятувати шахтарів від кровавої розправи з ними властителя копальні і Блажчук, який робить самосуд над своєю дружиною та її любовником. Оповідане „Блажчукове весіле“ можна поставити біля подібних оповідань Франка та Стефаника.

Малюнкові дитинячої душі присвячені два оповідання: „Сашків кінець“ і „Великодня ніч“. У першій оповіданню зображений непосидючий, палкий, смілий хлопчина, Сашко, — будучий революціонер, у другій оповіданню представлена душевна драма Сьомки, який мусів провести великодню ніч у шахтах і погіб смертю маленького героя відомої Гетевої баллади „Erlkönig“.

До оповідань, незвязаних з головною темою збірки, належать: „На посту“, „Патріот“, „Нескінчена поема“, „Марта і Марія“ та „Нерви“. Авторіві вдало ся особливо перше оповідане, в якому нарисована вмілою рукою постать городового, Кавуна. У Кавуна з природи добре, м'яке серце; він селянин, мріє „на посту“ про поля з золотистими колосками, про тихе родинне життя, але служба та начальство заглушують у ній усі благодарні поривання і він з примусу, для хліба, робить ся злим і жорстоким.

Оповідання Черкасенка написані живо, гарною мовою, нераз з драматичним нервом. З його оповідань проблискує здорова громадянська думка, роздаєть ся поклик до життя і добуваєть ся протест проти визиску та поневолення людської душі.

М. М—ський.

М. Коцюбинський. *Іван Франко.* Реферат, читаний в Чернігівській „Просвіті“ р. 1908. Вид. т-ва „Криниця“ у Києві, 1917. Ціна 25 коп.

18-го квітня — роковини смерті славетного художника рідного слова — пройшли цілком непомітно серед бушуючого моря політичної боротьби й будівництва. Коротенькі замітки в газетах... Сього занадто мало на честь такого велитня-артиста, яким був незабутній Михайло Коцюбинський. І хоч, як то кажуть, „такі часи“, але появлення невеличкої брошури М. Коцюбинського про Франка (теж роковини смерті — 6. V) було, признатись, приемним явищем і винятком з безлічи всяких політичних потрібних, а іноді й зовсім непотрібних брошур...

Книжечка М. Коцюбинського — се невеличкий реферат, виголошений артистом слова ще за життя Франка, виголошений перед ріжнотоманітною аудиторією, посвідченням чого є надзвичайно популярна й приступна мова референта. Небагато нового для дослідувача творів великого поета вніс автор, але се й не було, очевидно, його завданням. Змалювати короткими, але сильними ударами чарівного пензля у весь зріст фігуру автора „Мойсея“ — ось те, про що дбав референт. І треба визнати, що се зроблено ним як найкраще, не зважаючи на всі труднощі оповідати про творчість такого складного розуму й душі людини, — як Франко. Манера референта: „Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою!.. Не можу забути одного образу, який вривався мені у пам'ять. Се було два роки назад, коли я в останнє бачився з ним. В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіти, як бідний апостол. *Плів сіти й писав поему „Мойсей“.* Не знаю, чи попала ся риба в його сіти, але душу мою він полонив своєю поемою“... І розповідає далі художник все життя велитня науки й слова, повне боротьби, мук і бідування, але й осяяне безперервними, негасимими до останнього часу блискавицями творчості й натхнення. Прекрасне, багато навчаюче оповідання, цікаве для нас особливо — через те перше, що занадто мало знають у нас у ширшій загалі про Франка, і друге — як оцінка художника художником.

С. Ч.

ЖЕРТВИ.

Редакцією бувш. журналу „Промінь“ (у Москві) прислано в редакцію „Літературно-Наукового Вістника“ жертви, які на протязі міс. січень — квітень були надіслані в „Промінь“, а саме:

- 1) На національний український письменницький фонд — 800 руб. *).
- 2) На українську гімназію — 198 руб. 50 коп.

*) В сю суму входять і 300 руб. надіслані засланнями Наримського краю на українську гімназію. Згідно з заявою Д-ія Богацького, зробленою від імени жертводавців, гроші переведено на „національн. укр. письмен. фонд“.

3) На народню школу: від різних осіб — 24 руб., від 186 полевої подв. хлібопекарні — 27 р. 10 коп., від полонених офіцерів-українців і поляків: Василя Напинця — 6 руб., Василя Поврозника — 6 р., Семена Ониська — 5 р., Івана Паславського — 5 р., Миколи Сеняка — 1 р., Осипа Матіяна — 1 р., Івана Обрисківа — 80 коп., Якова Мельника — 25 коп., Федора Лужного — 25 к., Петра Ребрика — 30 к., Гриця Лукянова — 25 к., Івана Павлюка — 20 к., Михайла Купчака — 50 к., Франца Пенти — 25 к., Франца Матерна — 25 к., Яна Баци — 25 к., Яна Краєвського — 25 к., Петра Калети — 25 к., Владислава Скиби — 25 к., Франца Гісса — 30 к., Вавжина Яницького — 50 к., Теофіля Міхальського — 50 к., Емануїла Шими — 40 к., Франца Бухалина — 25 к.; разом — 30 руб.; всього на народню школу — 81 руб. 10 коп.

4) На пам'ятник Т. Шевченка — 9 руб. 50 коп.

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Запізнений вихід книжки пояснюється надзвичайними технічними труднощами, які особливо збільшилися в травні й сотворили неймовірні перешкоди для видавництва.

Авторів і видавців просимо надсилати книжки й брошури для рецензії або занотовання в бібліографічній відділі.

Редакція Лїт.-Наук. Вістника залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Неприняті більші рукописи переходять у редакції шість місяців і звертаються лише по присланню марок на їх пересилку заказною бандеролею.

Дрібні рукописи, неприняті до друку, знищуються і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено спеціальних поміток, оплачуються по прийнятим редакцією нормам.

З огляду на неймовірні труднощі нинішнього набору редакція просить шанов. авторів присилати рукописи, написані на *машинці*, а в крайности — великими чіткими буквами і при тім на однім боці аркуша.

Автори, які присилають рукописи перший раз, повинні подати свої адреси, або на самих рукописах, або в листах, при яких вони надсилають ся.